

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ –
ПЛОВДИВ

ГОДИШНИК

НАУЧЕН ФОРУМ
„ПЛОВДИВСКИ ПРИНОСИ 2014“

СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ 1885 г. – 130 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Пловдив, 2015

В този годишник на Регионален исторически музей – Пловдив са публикувани доклади от НАЦИОНАЛНАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ „СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ 1885 г. – 130 ГОДИНИ ПО-КЪСНО“, проведена на 25 и 26 юни 2015 г. в зала „Съединение“ на РИМ – Пловдив, с организатори: Регионален исторически музей – Пловдив, Институт за исторически изследвания при БАН и Община Пловдив. Научен ръководител – доц. д-р Василка Танкова.

In the present yearbook of the Regional History Museum – Plovdiv (RHM) were published reports from the NATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “**THE UNIFICATION OF BULGARIA FROM 1885 – 130 YEARS AFTER**” which was held on the 25th and 26th of June 2015 in “Saedinenie” hall of RHM – Plovdiv, with the following organizers: The Regional History Museum – Plovdiv, The Institute of Historical Research at the Bulgarian Academy of Sciences, and The Municipality of Plovdiv. Scientific Supervisor – Assoc. Prof. Dr. Vasilka Tankova

*Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив
Книга десета, 2015 година*

*Regional History Museum – Plovdiv
book 10, 2015*

Регионален исторически музей – Пловдив
Пл. „Съединение“ № 1

Научен редактор *доц. д-р Василка Танкова*
Съставители: *Стефан Шивачев, доц. д-р Василка Танкова*

©Графично оформление на корицата *инж. Галя Димитрова*
©Графично оформление *ТАФпринт – Пловдив*

ISSN - 1311 – 9133

СЪДЪРЖАНИЕ

ПОЗДРАВИТЕЛНИ АДРЕСИ

Община Пловдив.....	7
Министерство на образованието и науката	8

СЪЕДИНЕНИЕТО В ИСТОРИЯТА И В ПАМЕТТА НА ПОКОЛЕНИЯТА 9

Съединението – актуално, стилизирано, реално (Към проблема за възприемането и представите за историческите събития от историческа дистанция) Николай Поппетров	9
--	---

Между матрицата и дискурса: Българската историография за Съединението Василка Танкова, Милко Палангурски	18
--	----

Как „четем“ Съединението? (Учебниците по история между „вчера“ и „днес“) Виолета Стойчева	33
---	----

Чествания на Съединението (1887 – 1985) – памет и политика Румяна Първанова	47
---	----

Честванията на 100-годишнината от Съединението в Пловдив Видин Сукарев	57
--	----

Съединението след 1989 г.: политически залози по пътя към официалния празник Стефан Дечев	65
---	----

Ролята на Съединението в съдбата на архива на Източна Румелия Станислав Боянов	80
--	----

Правна регламентация на действията на директора на правосъдието на Източна Румелия в навечерието на Съединението Петър Първанов	90
---	----

Предислокацията на българските войски през септември 1885 г. Георги Луков, Милко Палангурски	99
--	----

Финансовите разходи на България за военната защита на Съединението Даниел Вачков	110
--	-----

Родопчани в Съединението и по фронтовете на Сръбско-българската война Златка Петрова	116
--	-----

Паметта на вещите Марияна Ибришимова-Петрова	127
--	-----

Фотографски материали за Съединението Чавдар Ветов	130
--	-----

Българското съединение в съвременната музейна мрежа Вера Бонева	139
---	-----

Пазарджик в съединисткото движение и в осъществяване на Съединението – липсващата тема Румяна Кацарова, Георги Геров	153
--	-----

Урок в музея. Задачи и форми на образователна дейност в експозиция „Съединение на България“ Мария Карадечева	160
--	-----

Съвместни проекти на Регионален исторически музей – Пловдив и Образцова математическа гимназия „Академик Кирил Попов“ Атанаска Колева	164
Към стопанската конюнктира на Казанлъшкия край между Освобождението и Съединението (1878 – 1885) Момчил Маринов, Марияна Ибришимова-Петрова	167
СЪЕДИНЕНИЕТО: ПОГЛЕД ОТВЪН	180
Източнорумелийската автономия в рамките на европейския опит от XIX век Симеон Кацаров	180
Източна Румелия и османската делегация на Берлинския конгрес Валери Колев	198
Османски дипломатически документи за Съединението Алека Стрезова	208
Съединението и обреченият дипломатически „шпагат“ на Германия Владимир Златарски	217
Михаил А. Хитрово за Съединението на Източна Румелия с Княжество България Иван Стоянов	231
Хърватски свидетелства за Съединението и Сръбско-българската война Светлозар Елдъров	241
Европейската преса и Съединението на българите в образи Петко Георгиев	253

АВТОРИ:

Алека Стрезова – ас. д-р, *Институт за исторически изследвания при БАН*; **Атанаска Колева** – ст. учител, *ОМГ „Академик Кирил Попов“* – Пловдив; **Валери Колев** – доц. д-р, *СУ „Св. Климент Охридски“*; **Василка Танкова** – доц. д-р, *Институт за исторически изследвания при БАН*; **Вера Бонева** – проф. д.и.н., *Университет по библиотекознание и информационни технологии*; **Видин Сукарев** – д-р, *Регионален исторически музей – Пловдив*; **Виолета Стойчева** – доц. д-р, *ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*; **Владимир Златарски** – гл. ас. д-р, *Институт за исторически изследвания при БАН*; **Георги Геров** – *Регионален исторически музей – Пазарджик*; **Даниел Вачков** – доц. д-р, *Институт за исторически изследвания при БАН*; **Златка Петрова** – *РИМ „Стою Шишков“* – Смолян; **Иван Стоянов** – проф. д.и.н., *ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*; **Мария Карадечева** – *Регионален исторически музей – Пловдив*; **Марияна Ибришимова-Петрова** – *Исторически музей – Казанлък*; **Милко Палангурски** – проф. д.и.н., *ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*; **Момчил Маринов** – д-р, *Исторически музей – Казанлък*; **Николай Поппетров** – ас., *Институт за исторически изследвания при БАН*; **Петко Георгиев** – *НБ „Ив. Вазов“* – Пловдив; **Петър Първанов** – гл. ас. д-р, *ЮЗУ „Неофит Рилски“*; **Румяна Кацарова** – д-р, *Регионален исторически музей – Пазарджик*; **Румяна Първанова** – доц. д-р, *Институт за исторически изследвания при БАН*; **Светлозар Елдъров** – проф. д.и.н., *Институт за балканистика с Център по тракология при БАН*; **Симеон Кацаров** – доц. д-р, *ПУ „Паисий Хилендарски“*; **Станислав Боянов** – ас. д-р, *ПУ „Паисий Хилендарски“*; **Стефан Дечев** – доц. д-р, *Югозападен университет*; **Чавдар Ветов** – д-р, *Институт за исторически изследвания при БАН*

CONTENTS

ADDRESSES OF CONGRATULATION

Municipality of Plovdiv	7
Ministry of Education and Science	8

THE UNIFICATION IN HISTORY AND IN THE MEMORY OF THE GENERATIONS

The Unification – topical, stylize and real (to the problem of the perception and the concepts of the historical events from historical distance)

Nikolay Poppetrov	9
--------------------------------	---

Between the Matrix and the Discourse: Bulgarian Historiography about the Unification Vasilka Tankova, Milko Palangurski	18
---	----

How do we “read” the Unification? (The Textbooks in History between “Yesterday” and “Today”) Violeta Stoycheva	33
--	----

Celebrations of the Unification (1887-1985) – Memory and Politics Rumyana Parvanova	47
---	----

Celebration of the 100-anniversary of the Unification in Plovdiv Vidin Sukarev	57
--	----

The Unification after 1989: Political Warrants on the Road to the Official Holiday Stefan Dechev	65
--	----

The Role of the Unification in the Destiny of the Eastern Rumelia’s Annals Stanislav Boyanov	80
--	----

Legal Regulations of the actions of Eastern Rumelia’s Justice Head on the Eve of the Unification. Petar Parvanov	90
--	----

Pre-distribution of the Bulgarian Troops in September 1885. Georgi Lukov, Milko Palangurski	99
---	----

Financial Expenses of Bulgaria for the Military Defense of the Unification. Daniel Vachkov	110
--	-----

The People of the Rhodopes in the Unification and on the Fronts of the Serbian-Bulgarian War Zlatka Petrova	116
---	-----

The memory of the Belongings Mariana Ibrishimova-Petrova	127
--	-----

Photographic Matter on the Unification. Chavdar Vetov	130
---	-----

The Bulgarian Unification in the Contemporary Museum Set. Vera Boneva	139
---	-----

Pazardzhik town in the Unification Movement and the Realization of the Unification – the Missing Theme. Rumyana Katzarova, Georgi Gerov	153
---	-----

A Lesson in the Museum. Goals and Forms of Educational Activities in the Exposition “The Unification of Bulgaria”. Maria Karadecheva	160
--	-----

Joint Projects of the Regional History Museum – Plovdiv and the Model Mathematical Secondary School “Academic Kiril Popov”.

Atanaska Koleva 164

To the Business Conjuncture of the Region of Kazanlak between the Liberation and the Unification (1878-1885)

Momchil Marinov, Mariyana Ibrishimova-Petrova 167

THE UNIFICATION: AN EYE VIEW FROM THE OUTSIDE

The Eastern Rumelia’s Self-Government within the Framework of XIX-th Century’s European Experience.

Simeon Katzarov 180

Eastern Rumelia and the Ottoman Delegation at the Congress of Berlin.

Valeri Kolev 198

Ottoman Diplomatic Documents about the Unification.

Aleka Strezova 208

The Unification and the Predestinated Diplomatic “Side-split” of Germany.

Vladimir Zlatarski 217

Mihail A. Hitrovo about the Unification of Eastern Rumelia with the Principedom of Bulgaria.

Ivan Stoyanov 231

Croatian evidence on the Unification and the Serbian-Bulgarian War.

Svetlozar Eldarov 241

The European Press and the Unification of the Bulgarian People in Images

Petko Georgiev 253

OUR AUTHORS:

Много често наричат Пловдив – град на Съединението. Съвсем естествено след решенията на Берлинския конгрес и избора на Пловдив за столица на Източна Румелия градът става център на съединителното движение. Ако съединението се обяви в столицата на княжеството София, това ще се изтълкува като агресия и посегателство върху територията на Османската империя. В обратния случай българите от една автономна турска провинция прокламират своята воля да живеят заедно със своите свободни братя.

Така се достига до 6 септември 1885 г. и обявяването в Пловдив на Съединението на Княжество България и Източна Румелия. В европейските вестници още следващите дни наричат тези събития ПЛОВДИВСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ и в отпечатаните стотици гравюри героите са разположени на различни места в града. Пловдив се определя и като „градът на Съединението“.

През следващите десетилетия паметта за Съединението е най-силна в Пловдив. Тук се провеждат ежегодните чествания и се ражда идеята да бъде изграден общонационалният паметник на Съединението. Едва през 1922 г. дружество „Сливница“ в Пловдив единодушно према решение за изграждане на паметник. След провала на няколко конкурса идеята е реализирана едва през 1985 г. по време на честване 100-годишнината от Съединението. Извършена е една от най-мащабните реконструкции в централната част на града, създаден е най-дългият булевард наименуван „6 септември“, оформен е площад-паметник „Съединение“, създадена е националната музейна експозиция „Съединение на България 1885 г.“ в тази прекрасна сграда, построена за Областно събрание на Източна Румелия.

След 1990 г. по предложение на Историческия музей 6 септември е провъзгласен за Празник на Пловдив. След обявяването му за един от официалните празници, всяка година денят 6 септември се превръща в най-пловдивския ден на България.

През месец март 2015 г. тук в Пловдив беше създаден Национален комитет за честване 130-годишнината от Съединението на България начело с Президента на Република България г-н Росен Плевнелиев. Изпълнението на програмата е в ход и тази конференция е една от най-важните идеи.

Радвам се, че днес наши гости са едни от най-изтъкнатите изследователи на новата българска история от Института за исторически изследвания и Института по балканистика на Българска академия на науките, университетските центрове, музеите, експерти и преподаватели по история. Пожелавам успех на конференцията с ангажирания изнесените доклади да бъдат издадени в сборник, който да представим на 6 септември 2015 г. в Пловдив по време на юбилейните чествания.

Инж. Иван Тотев
Кмет на Пловдив

Пловдив, този древен град, е бил свидетел на много значими събития. Малко от тях обаче имат мощния отзвук, с който отеква дръзкият политически акт на нашите предци от 6 септември 1885 година.

Съединението на Източна Румелия с Княжество България е исторически момент, който в голяма степен допринася да се чувстваме горди българи, единни и сплотени. То доказва способността ни да браним онова, което обичаме, независимо каква е неговата цена! Тази любов се измерва в саможертвата за всичко скъпо, бащино и родно, саможертва, оставила горещи отпечатъци в сърцата на хората.

От дистанцията на времето отново си припомняме миговете на възторг и опиянение, на всеобщо ликоване, в този ден, в който билото на Стара планина вече не разделя братя и сестри.

Достатъчен ли е за съвременното ни политическо самосъзнание извикваният веднъж годишно спомен в празничния ден през месец септември? Настоящата конференция е доказателство, че всеки един от нас ежедневно е пазител на българщината.

Нека бъдем достойни последователи на предците ни. Нека поддържаме силата на българския дух, проправил пътя на България към национална независимост и равнопоставеност в тогавашна и днешна Европа.

Пожелавам ви ползотворна работа!

Ваня Кастрева
Заместник-министър на
образованието и науката

СЪЕДИНЕНИЕТО В ИСТОРИЯТА И В ПАМЕТА НА ПОКОЛЕНИЯТА

СЪЕДИНЕНИЕТО – АКТУАЛНО, СТИЛИЗИРАНО, РЕАЛНО
*(Към проблема за възприемането и представите за историческите
събития от историческа дистанция)*

Николай Поппетров

Годините се изнизват. Честванията се повтарят.
Михаил Кремен¹

Текстът отразява опит за един поглед от дистанция върху Съединението.

Всяко поколение има своя прочит на миналото. Този прочит отразява не само приоритетите на епохата, в която се извършва, но и дава възможност за освобождаването от стереотипи, за преодоляване на предразсъдъци, за осмисляне на канони и митове. Различията при прочитите, правени във времето, са достатъчно условие за историографски анализи и периодични дебати. Погледнато от друга страна, при множество събития, личности и процеси съществуват определени, мъчно променящи се във времето, превърнали се в канонични подходи и форми на интерпретация. Те изглеждат особено устойчиви при юбилеите, към които, като правило, се подхожда чрез определена интерпретационна рамка. Това поражда у тях недоверие, обвързано със задължението да се спазва определен *bon ton* и придружено с неловкостта от критично изразяване.

Между тези два полюса – на периодичното препрочитане и на условността на канона, лежи всяка интерпретация на миналото.

Втората половина на ХХ век наложи една цялостна преоценка на начина на писане за миналото: поглед към събитията през призмата на обикновения човек; възприемане на основни евроатлантически политически ценности като критерии за оценяване на миналото; използване на политически коректен език. При такъв подход неминуемо и Съединението би получило други очертания. Не това обаче е съществено в

¹ Кремен, М. Романът на Яворов. Ч. II, С., 1985, с. 340.

случая: около българското минало се развихрят ожесточени спорове: за „митът Батак“, за спасителите на българските евреи, за „плевенските кости“, за „помашката нация“, за възстановяването на средновековните крепости и пр.² В този контекст темпоралната перспектива е не само полезна, но и необходима.

Дистанцията на времето е изходна позиция, която позволява да се обзоре събитието, да се открият подценени детайли, причинно-следствени връзки, както и да се насочи вниманието към аспекти, които ментални стереотипи или моментни приоритети са изтласквали на заден план. Времето отстояние е също достатъчно, за да се потърси съотношението между актуалност и историчност при различните интерпретации по темата. С една уговорка – препрочитането, което логично произтича от времевата дистанция, не трябва да се разглежда (нито да се превръща) в процес на преднамерена възхвала или отхвърляне, нито да бъде повод за ефектни хипотези и за медийни сензации.

Безспорно, 130 години по-късно, Съединението е сред най-припознаваните от политици и общественици, от интелектуалци, а и от по-широки обществени среди моменти от новата история на България. То се възприема и интерпретира като едно сравнително чисто събитие, без тъмни и без бели петна – т.е. около него има относително малко нелицеприятни истории и събития, скривани с възпитателни, националистически и прочее действия, както и малко неизследвани аспекти. На пръв поглед няма и от кого да се брани; то е събитие, което не е поставяно под съмнение. Нещо повече, обвито е дори с ореола на една мирна революция, на акция, подкрепена от целия народ. То е едно дело, което, според някои посткомунистически народнически прочити било единственото, което сме направили сами, със собствени сили, а подобна интерпретация автоматично превръща събитието в траен исторически знак (а и опора за историко-центристките съзнания) в условията на несигурни, кризисни времена.

Според една широко разпространена в общественото пространство формулировка Съединението се възприема преди всичко като част от обяснителната конструкция за волята на българския народ да обедини своите земи и своите сънародници, в която отделни стъпки са съединението и след това обявяването на независимостта и двете войни за национално обединение от 1912–1913 и 1915–1918. Синтезирано об-

² Вж. само като отделни изразителни примери: Батак като място на паметта. Съст. М.Балева, У. Брунбауер. б.м., б.г. [София, 2007]. Тодев, И. Батак 1876 – мит или история? Текстове по Българско възраждане. С. 2010 и 2013. Ташев, С., Депортацията на евреите от Вардарска Македония и Беломорието. Факти и митове. С., 2012. По пътя на труповете от Плевен до Бристол. Съст. Е. Алекова. С., 2015.

щоприетите оценки за Съединението са изразени от Елена Стателова: „С провъзгласяването на Съединението се осъществява първият етап от обединението на българския народ. България се превръща в сериозен политически фактор на Балканите. Създават се условия за по-нататъшното капиталистическо развитие на страната в рамките на едно по-голямо държавно образувание. Съединена България разполага с повече възможности за завършване на националното обединение, за културно съревнование и икономическа интеграция с напредналия европейски свят.“³

Съединението има своето изразено присъствие не само в историческата литература и публицистиката, в учебниците по история, в регионалната система от названия, но и своето място на поклонение и памет – площад „Съединение“, музей на Съединението, паметник на Съединението, Ден на Съединението, който е и официален национален празник. Впрочем трябва да се отбележи, че музеят на Съединението е, като концепция, един от изразителните, впечатляващи национални музеи, защото съчетава белези за събитието с основни моменти от историята на града като столица на отделна държава.

Съединението може да се характеризира като събитие неотделимо от националната памет, свързано с припомняне на миналото в определен ритуал; при това събитие без нелицеприятни детайли, в представата за което възхвалителните разкази и герочините пози, празничното и позитивното, възпитателното и прославящото запълват неговото съдържание. Към такива изводи насочва не само цялата популяризираща и пропагандна книжнина от комунистическата епоха, но и всяко непредубедено наблюдение върху различните интерпретации на Съединението – както събитийни, така и биографични. Припомняйки биографичния прочит, който Захари Стоянов прави на събитията чрез образа на Продан Тишков (Чардафон Велики), Руси Русев отбелязва обобщаващото, акцентиращото върху създанието, емоционално въздействащото в този текст: „Малкият излиза неподозирано голям. Той взима размерите на национален символ, символ на волята на българите да бъдат това, което са, а не нещо друго...“⁴

Подобни на Захари-Стойановите (и Русевите!) нравоучителни примери могат да се открият в повечето от текстовете, писани от мемоаристи, публицисти, а и историци. Разбира се, като при повечето исторически събития, представите за Съединението са придружени със стереотипни

³ Съединението на Княжество България с Източна Румелия (6 септември 1885) // Алманах на българските национални движения след 1878 г. (Съст. Г. Марков и др.), С., 2005, с. 415. Този текст синтезирано изразява както изводите на авторката по темата, така и в значителна степен – общите за българската историография от края на ХХ в. становища за Съединението. Вж. също: **Стателова, Е., А. Пантев.** Съединението на Княжество България и Източна Румелия. С., 1985 и 1995.

⁴ Русев, Р. Чардафон Велики // Родна реч, XV, 1941/1942, № 1, с. 30.

елементи и формулировки. В основните си параметри събитието е силно стилизирано чрез използване на определени схеми за представяне на отделните му протагонисти, обществената атмосфера и реакции и пр. Ако обаче се абстрахираме от влиянието на моментни ситуации, на политически и други временни цели и от динамиката на обществения дневен ред, ясно може да се направи изводът, че интерпретациите на събитието са сравнително слабо и/или повърхностно засегнати от различни агресивни парадигми.

То обичайно е използвано от политиците; без съмнение част от неговото експлоатиране е двусмислено и дори е трудно да се отговори еднозначно доколко политическият прочит не е в основата на широко разпространени представи. Амбивалентната същност на големите юбилейни чествания предполага постоянна предпазливост от страна на изследователите, когато трябва да оценяват двата полярни елемента: инструментализиране на събитието чрез паметници и пропагандни акции и другия – безкопривно отдаване на почит и внимание към миналото. Например в контекста на политически цели и идеологически прочити Съединението изпълнява важна роля като част от концепцията за социалистическа България като наследник на прогресивните моменти от миналото и, разбира се, в хода на една политика на преднамерен или спонтанен национализъм, съпътстващ комунистическия режим през 70-те и 80-те години. Решението на секретариата на ЦК на БКП от ноември 1983 г., както и самото честване на Съединението от 1985 трябва безусловно да се разглеждат като елемент от процеса на консолидиране на социалистическата нация, брънка в изграждане на единен разказ за българското минало, героичен, патриотичен и подчертано съзидателен, както и в контекста на започналия (и завършил в основни линии според представите на създателите си!) „възродителен процес“. Плод на политическа воля и идеологически амбиции е и изграждането на паметника на Съединението (1985). Същевременно честването, паметникът и всички останали резултати по отбелязването на юбилея и популяризиране на събитията от септември 1885 са налице и с времето тяхното моментно предназначение изгубва смисъла си.

Преднамерено политизиране се забелязва и в условията на преход, когато обявяване на Съединението за национален празник редом с Деня на Освобождението (Трети март) е също израз и на конюнктурна политическа воля (включително в контекста на голямото противопоставяне между събития от новата българска история). Пак в годините на прехода, къде публично, къде кулоарно, се прави опит за подмяна на понятието „съединение“ с „присъединяване“.

В този пункт на мисли темата допира до въпроса къде остава паметта за събитието – изразена чрез места и символи, като понятия, които познаваме и ценим/уважаваме или тя се мисли като основа за разширяване значението на понятието Съединение, и респективно – на съби-

тието, което се крие зад него с някаква легитимираща цел. Този въпрос е резонен, защото Съединението дава изразителен пример за неефективността на опитите за инструментализиране на паметта. Превърнато в национален празник, за да задоволи националистически настроения и поради кокетирание с определени нагласи, то не получава по-значимо място в обществената памет от това, което е имало, независимо от изключителното си историческо място в развитието на българската държавност.

Впрочем Съединението е едно събитие, което като че ли не е добре осъзнавано в своите специфика и значение от колективната памет. Без да навлизам в задължителната аргументация, ще изкажа едно наблюдение – струва ми се, че съществуват определени разминавания между национална памет и делнична представа, между общопризнато значение на събитие и лично отношение към него. В значителна степен тези разминавания са обусловени от актуалните теми на деня, сред които Съединението почти до края на 70-те години се намира в подчинено положение спрямо други национални събития. Що се отнася до масовото съзнание – на него Съединението не импонира достатъчно: няма ясно изразен враг, няма необясними обрати и рязка смяна на действието, сублимни моменти и тайнствени сили. С малки изключения (например късно „откритият“ от българската общественост Захари Стоянов⁵) и съединистките дейци нито са „притча во язицех“, нито са образи, наточарени с траен, ясно изразен идеологически знак.

Когато мислим за Съединението от историческа дистанция (казвам от дистанция, защото можем да мислим и опитвайки се да се поставим в епохата на събитието, независимо доколко това може да бъде успешно при цялата условност на такава представа), преди всичко не можем да избегнем едно преосмисляне, най-малкото на отделни тези и оценки.

Възприемайки историческата дистанция като възможност за преосмисляне, не може да пренебрегнем, че всяко поколение има своя хоризонт, че представата за Съединението отразява както хоризонта към момента на преоценката, така и хоризонта на всички, оценявали събитието преди, и е неотделим от хоризонта на неговите участници (чиито свидетелства чрез

⁵ Фактически „преоткриването“ на Захари Стоянов и за българската интелигенция, и за масовата публика става с една инициатива на книгоиздателството на Иван Г. Игнатов и синове по повод 50-годишния юбилей на Освобождението. Вж. Стоянов, З. Записки по българските въстания (разкази на очевидец) 1870 – 1876. С предговор на Ал. Балабанов. С., 1928.

Впрочем преоткриванията не са рядкост. „Кюстендилската акция от 9 март 1943 г. бе преоткрита през 90-те години от италианския журналист Габриеле Нисим и се превърна в основния акцент на „откриването“ за историческата наука и за обществото на Димитър Пешев и неговата дейност, свързано с изграждане на места на паметта и преподреждане на историческия разказ за събитието от пролетта на 1943 г.

мемоарни и други текстове се включват в изграждането на представите на поколенията). Тези хоризонти се наслаждат, но не са тъждествени. Те, разбира се, в разглеждания конкретен случай могат да са тъждествени и тази тъждественост се открива в сравнително устойчивата във времето оценка за Съединението като за едно припознавано като значително, като позитивно и с общобългарско значение събитие.

Ако преосмислянето логично произтича от смяната на хоризонтите (поколенията и парадигмите), то мъчно обаче можем да преоценим събитието. То е едно от еднозначно ясните в българската история. Можем обаче да преоценяваме аспекти, пряко свързани с него – като например академичната и популярната представа и сложната субординация между тях.

Преосмислянето и преоценката са две операции, при които допираме и до коректността на понятията, датите, начина на оценяване и до въпроси, които не можем да зададем, защото предварително сме ги изключили. Такива въпроси са например: мит ли е Съединението, има ли в него митологични елементи, в основата на какъв мит заляга? Подобни въпроси изискват едно ясно дефиниране на понятието мит. Може да се спори за същността на митовите елементи при представите/интерпретациите на Съединението, но не може да се отрече, че то е неотделима, основна част от големия държавно-творчески разказ на съвременна България, който, в отделни свои части, а и като цяло може да изпълнява успешно различни митови роли.

Същевременно не може да се подценява силата на това събитие при оформяне на устойчиви обществени нагласи с трайно значение за националната обществено-политическа мисъл и действия. Такива например конкретно посочва Иван Илчев: *„Успехът на Съединението вкоренява друг стереотип във външната политика, а оттук и в пропагандата – автономията на Македония. Подразбира се, че при удобен момент ще бъде повторен източнорумелийския вариант. Само че той успява при рядко стечение на обстоятелствата и обединява срещу идеята за автономията останалите балкански страни.*⁶

Погледът към събитието от дистанцията на времето носи и предизвикателството – как ще го оценяваме в контекста на обединена Европа, за бъдеща Европа без граници? Резонен въпрос, особено като се имат предвид определени тенденции, свързани с годините на прехода, които извеждат на преден план някакви европоцентристки, общочовешки, общочовешки и пр. парадигми и прочити, които български политици, интелектуалци и общество правят, отделяйки историческите събития от техния естествен контекст.

Смисленият отговор на европоцентристката гледна точка е, че Съединението трябва да се възприема като основен елемент от оформянето на българската нация и българската национална държава, съответно на

⁶ Българската национална пропаганда след 1878 // Алманах на българските национални движения след 1878 г. (Съст. Г. Марков и др.), С., 2005, с. 388.

българската държавна територия и на основното българско културно пространство. При актуалното разглеждане специално място изискват резултатите от Съединението, както моментните, така и дълготрайните (например ролята му в контекста на неуспешния български регионализъм), както и някои последици за българското културно развитие и др. Така например Съединението променя радикално ролята на Пловдив в българското етническо пространство, град, който би могъл да се развие като най-важния в културно отношение център на българските земи (достатъчен пример за неговия потенциал е Пловдивската народна библиотека, която до 1944 г. е с по-голямо значение, повече инициативи и дейности в сравнение със Софийската).⁷

Последствие на Съединението например е загубата на големия пазар на Османската империя. Събитието от септември 1885 г. освен своята триумфална, празнична същност носи със себе си и сръбско-българска война, временна изолация на страната, криза. Важно негово следствие е горчивият, но неосмислен урок (за всички български политици след това) от резултатите от сръбско-българската война: че в крайна сметка решават и имат последната дума Великите сили.

Разглежданата проблематика допира до поредица от теми, които изискват цялостно разглеждане. Те имат значение не само за осмисляне събитието и неговото място в националната история, но и за насочване на вниманието към различните събития и процедури, които формират обществените представи за миналото и културата на паметта.

1. Какво е значението на юбилеите при формирането на културната памет, при налагането на образи и представи. Още повече че съществуват два полярни възгледа – за юбилея като съзидание, сплотяване, пораждање на подем (на Румяна Конева) и за юбилея като форма на инструментализиране, налагане на канон (на Емил Димитров).⁸
2. Каква е пропорцията, крехкото равновесие между ясно очертаната и рационално обмислена крайна цел и възторжения подтик към действие – т.е. перифразирайки популярната постановка на един философ – крайната цел или движението е водещото, както при самото събитие, така и при интерпретациите за него.
3. Съотношението между емоционални мотиви, политически/идейни аргументи, стопански, административни и геополитически оценки. Последното е значима изходна позиция, защото

⁷ Струва ми се, че на преосмисляне подлежи и историята на Източна Румелия, най-малкото по линия на подценяваното съпоставяне с Княжество България и с разглеждането ѝ като елемент от общобалканското стопанско и социално пространство. За подобен процес и на реконструкция съществува добра изходна база – вж. Стателова, Е. Източна Румелия 1879 – 1885. Икономика, политика, култура. С., 1983.

⁸ Димитров, Е. Памет, юбилей, канон. Увод в социологията на българската литература. С., 2012.

насочва към изследване на ментални механизми, свързани с избор и оценка на приоритети в десетилетията след това.

4. Механизмът на извършването, който, колкото и да е описван, не е реконструиран цялостно (всъщност ние нямаме и досега, независимо от малки изключения, пълното, макар и хипотетично, реконструиране на механизма на извършването на един преврат).
5. Реконструкцията на събитието в неговата индивидуална и колективна социално-психологическа обстановка

Тук е мястото и на въпроса: от какво трябва да „освободим“ представите за Съединението 130 години по-късно, който насочва към ролята на медиите и на популярната литература за създаване и налагане на някои представи за събитията от есента на 1885 г. В частен план преосмислянето налага един нов поглед към източниците за разказа за събитието, и съответно към стереотипния начин на интерпретиране, силно повлиян от текста на Симеон Радев и засилен с неговото „преоткриване“ през 70-те години.⁹

Оценката на Съединението 130 години след неговото извършване позволява да се постави и въпросът какъв подход за представяне/интерпретиране трябва да се избере: романтичният, реалистичният или рационалният? Вторият според мен е единствено допустимият (не е ли например акта от 25 юли 1885 победа на реалното/рационалното над емоционалното?). Той позволява освобождаване в значителна степен от аксеологията и навлизане в допускания, които обичайно се посрещат с недоверие и раздражение. При него е възможно да се потърси обяснение на феномена, че Съединението никога не е достатъчно актуално, за разлика от други събития.

Ще си позволя да предложа едно обяснение, което, съзнавам, би породило повече противопоставяне, отколкото съгласие. Масовото съзнание не открива в събитието риск; в него няма фатализъм и свързаните с тях представи за героизъм. Героинята от Съединението е по-скоро Недялка Шилева, т.е. представите се приплъзват по един анекдотизъм. Така се подценява фактът, че актът от 6 септември 1885 г. представлява безразсъдство, едно несъобразяване с регионалните и Великите сили, но и проява на волята на група хора, които изразяват гласовете на един народ за единно отечество. Това безразсъдство показва отказ от съобразяване със статуквото, то е действие към предсвършените факти, политически хазарт, който успява или не успява и може да служи като исторически пример, че веднъж (през 1885) рискът успява, но друг път (през 1912 - 1913 и 1915 - 1918) – не! Съединението би могло да се разглежда и като брънка от една верига от рис-

⁹ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. I Царуването на княз Александра 1879 – 1886. С., 1911. Стоянов, З. Чардафон Велики (Биографична скица в профил). Русе, 1887 (второ изд., в две части, С., 1942).

Не бива да се пренебрегва фактът, че основна част от документалната база по Съединението е публикувана две десетилетия след неговото извършване: Архив на Възраждането. Т. II. Документи по Съединението. С., 1908.

кувания (но и от несъобразяване с всички аспекти от действителността) с елементи 1876 (Априлското въстание с неговия косвено успешен резултат) и 1908 (Независимостта).

Най-сетне, не бива да се подминава и фактът, че реконструкцията на събитията от 1885 г. изисква преосмисляне или доизясняване на ред процеси, факти и събития, както например: позициите и ролята на Русия, на значението на договореността между съединистките дейци и княз Александър I, а оттук и намиране на съотношението между спонтанност и предначертаност в действията от 6 септември, разкриване на участието на селища като Панагюрище, Пазарджик и др. в съединистките процеси.

Определянето на реалното място на събитието в историята може да се формулира чрез следното твърдение: *не е ли Съединението успешно събитие поради съчетаването на няколко фактора:*

- Наличие на организирана сила, която извършва успешен преврат;
- Наличие на политическо ръководно ядро, което организационно осигурява обществена подкрепа;
- Обща обществена нагласа за съединение, която доминира над противниците на промяна и над пасивната, дезинтересирана маса;
- Благоприятна моментна международна обстановка.

От тези четири допускания могат да се изведат следните три характеристики на акта от 6 септември 1885 г. с цялото му значение:

1. Като една успешна акция, която се вписва в контекста на едно движение на политически среди, на отделни личности, и една, изразена в определени слоеве на интелигенцията, политическа задача.
2. Като един исторически шанс, това, което се определя с фразата „точното събитие в точния час, на точното място и с точните хора“.
3. Съединението като един от аргументите за безмислието на Берлинския договор.

Подобен рационален и дистанциран от емоции подход съвсем не изключва чувства на симпатия, възторг, преклонение и други емоции при общуването с миналото. Историческият анализ отразява един от подходите към миналото, другият – личният, емоционален, е напълно естествен, но не бива да доминира над аналитичния.

„Годините се изнизват и честванията се повтарят“, но припомнянето прави събитието актуално и очертава, независимо от всички фактори, които влияят върху юбилеите (и от неминуемата официалност на юбилеите), отношението на поколенията. Припомнянето носи преосмисляне, което прави, като правило, събитието актуално.

МЕЖДУ МАТРИЦАТА И ДИСКУРСА: БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО

Василка Танкова, Милко Палангурски

С този текст ще се опитаме да очертаем основните моменти от историята на историографията за съединението на Източна Румелия с Княжество България, провъзгласено на 6 септември 1885 г. Причините да се занимаваме специално и именно с писаната история на Съединението са най-малко две. Преди всичко това е убеждението ни, че историята на историографията би могла да бъде неутралният терен, върху който да се разискват множество важни за историческата наука въпроси: за релацията между историческите факти и историческите извори; за избора на изследователските методи и подходи, за различните тълкувания на т.нар. историческа истина и пр. Не по-малко мотивиращо обстоятелство, с отдавна доказана познавателна стойност, е, че проследяването на развитието и/или промяната на възгледите за дадено минало събитие (явление) дава възможност да се открие връзката между историческите наративи и обществената парадигма.

Писаното за Съединението е в буквалния смисъл на думата необозримо. То включва статии в периодичния печат (в политическата преса, в научни и научнопопулярни списания и вестници), текстове в интернет сайтове и лични блогове, спомени, документални публикации, брошури, художествена проза, монографични изследвания, мащабни проучвания на цялостния процес и проучвания върху отделни теми, личности и детайли. Когато се отнася до сравнително изучаване на изследователския ракурс спрямо обществените представи за Съединението, изглежда доста примамливо литературата по темата да бъде систематизирана количествено и анализирана по „жанрове“. Но с оглед на заявеното в заглавието на доклада намерение, тук представяме избирателно само текстове, които по наше мнение оказват влияние върху

интерпретационните модели в периода до 1944 г., във времето от 50-те до 80-те години на ХХ в. и в десетилетията след 1989 г. Доколкото е възможно, при проследяването на написаната история чрез подреждане заглавията на хронологичен принцип, според датата на отпечатването им, ще потърсим и знаци на зависимости между календарните чествания на събитието и посоките на неговото осмисляне.

Първото историческо изследване за Съединението е публикувано 25 години след провъзгласяването му, в том първи на „Строителите на съвременна България“. Не като отделна монография, а като интегрална част от сюжета за „Царуването на кн. Александра. 1879 – 1886“¹, разказът начева с националното движение против Берлинския договор, за да кулминира в книга пета „Съединението“ и книга шеста „Войната и мирът“.

Авторът Симеон Радев не е професионален историк, не изпитва респект към школата на Ранке и не се поколебава в употребата на субективното, преживяванията, слуховете, преданията, включително интервюто и устния разказ. Същевременно повествованието се основава и на документирані факти. До това време публикациите не са много – Д. Т. Страшимиров е обнародвал през 1908 г. корпус от документи², в научен оборот са също една кореспонденция по въпроса за Съединението, друга кореспонденция по Сръбско-българската война и протоколите на Цариградската посланическа конференция³, някои от участниците в събитията са публикували спомени и бележки (З. Стоянов, Д. Ризов, Д. Николаев, Т. Бойчев, Д. Маринов, Ал. Головин, Д. Тончев, А. фон Хун и Ил. Цанов). Затова със своите нови, лични и определено прецизни проучвания на чужди и домашни извори С. Радев не само прави съществен извороведски принос, но и постига да осветли Съединението адекватно на значението му, в релевантните му симетрии: „от външнополитическа гледна точка като възпламенител на поредната криза по Източния въпрос; от вътрешнополитическа гледна точка като проблем на българската държавност“⁴.

Със своята история на Съединението С. Радев демонстрира и забележителна историческа интуиция за хората и епохата, когато национа-

¹ Радев, С. Строителите на съвременна България. Том първи. С., 1910; Второ издание. С., 1911.

² Архив на Възраждането. Т. 2. Документи по Съединението. Под ред. на Д. Страшимиров. С., 1908.

³ Кореспонденция по въпроса за Съединението. От 4 септември 1885 до 12/27 април 1886 г. С., 1886, 34 стр.; Кореспонденция по Сръбско-българската война. С., 1886; Протоколите на Цариградската конференция по работите в Източна Румелия. С., 1886, 110 стр.

⁴ Цит. по: Тодорова, Цв. Историците за Съединението и документите му. – В: Съединението на България от 1885 година и национално-обединителната програма на българите. Пловдив, 1995, с. 53.

лизмът се е превърнал в господстваща форма на масовото съзнание. Разказано от патриотична позиция, Съединението е осмислено като (Пловдивска, Източнорумелийска) революция, а нейните герои завладяват умовете на читателя със съпреживяването на възторг и тревога, героизъм и неувереност, надежди и колебания за бъдещето на националната кауза. Книгата има огромен успех. Макар да провокира и застъпнически, но и критически реакции⁵, до 1944 г. тя запазва позицията си на матрица. Върху нея стъпват изследователите на Източния въпрос като Кр. Крачунов (1921), Ив. Панайотов (1924), Б. Кесяков (1925), Г. П. Генов (1925), за да продължат изследването на дипломатическата история на Съединението в контекста на Източния въпрос. Други автори като Я. Сакъзов (1918), Н. Станев (1929), Ив. Кепов (1933), Д. Йоцов (1941) и др. я привличат в своите текстове по нова и най-нова (тогава) българска история.

След 1944 г. трудът на С. Радев е изцяло negliжиран, отзован е принудително от литературно обращение, включително и заради преценката, че от гледна точка на марксистката историография няма научноизследователски характер.

Просъветският курс на българската държава след 1944 г. и установеният малко по-късно комунистически режим се проектират върху цялата писана българска история и изобщо – върху възгледа за история. Интерпретацията на Съединението също се променя коренно. Наложеният социално-класов и икономически подход в тълкуването на политическите събития конструира нова парадигма, експонирана мащабно в двете издания (1955 и 1962 г.) на академичната „История на България“⁶. И в двете книги (том 2) Съединението, тематизирано като обединение на географските области Северна и Южна България, се разисква в контекста на „Обществено-икономическо и политическо развитие на България след Освобождението (1878 – 1885 г.)“. Академичните издания са продукт на „колективния метод на работа“, но авторът и на двата текста е Димитър Косев, член-кореспондент на БАН при първото издание, вече академик – във второто.

⁵ Авторката (В. Т.) имаше възможност да види в дома на фамилията Стоянович, в София, през 1992 г., първото издание на първия том на „Строителите на съвременна България“, в който Иван Стоянович – Аджелето (1862 – 1947), член на ръководството на БТЦРК, собственоръчно бе нанесъл десетки поправки и бележки на несъгласия с текста на С. Радев. В личния архивен фонд (ЩДА, ф.1599) на Иван Андонов, секретар на БТЦРК, също са запазени писма на участници в съединисткото движение и провъзгласяването на Съединението, в които се оспорват преценките на С. Радев за събитията, възразява се срещу преувеличената според тях роля на някои дейци (В. Стефов, Д. Николаев) за сметка на подценяване ролята на други (И. Андонов, Д. Куртев).

⁶ История на България. Том втори. С., 1955, с. 65-89; История на България. Второ преработено издание в три тома. Том втори. С., 1962, с. 57-80.

В резюме неговата, а и на колектива версия изглежда така: движението за обединение на българския народ започва веднага след Берлинския конгрес; българският народ живее с мисълта, че наложеното от западните капиталистически държави разпокъсване на България е временно положение; през 1880 г. е направен опит за съединение, но българската буржоазия се оказала слаба и неспособна за една решителна акция; едва в края на 1884 и началото на 1885 г. настъпило силно раздвижване, основани са комитети, чиято цел е окончателното освобождение на българския народ; създаденият от Захари Стоянов БТЦРК и неговите основатели се считат за приемници и продължители на великите български революционни демократи В. Левски, Хр. Ботев, Г. Бенковски и призовали народните маси за окончателно освобождение на българския народ от веригите на турската феодална власт; народните маси от своя страна свързвали борбата за съединение на Северна и Южна България с надеждата за подобряване на своето материално положение; българската буржоазия също желала съединението, защото това означавало разширение на вътрешния пазар и благоприятни условия за развитието на капитализма; тия стремежи на новоиздигащата се търговска буржоазия намерили пълна подкрепа от страна на княз Батенберг; за търговската буржоазия и за Батенберг не било трудно да овладеят ръководството на БТЦРК, който през юни 1885 г. направил завой, отказал се от освобождението на българския народ и издигнал само лозунга за съединение; поради обстоятелството, че ръководството на националноосвободителното движение било овладяно от издигащата се търговска буржоазия, „Пловдивската революция“ от 6 септември добила повече характер на една военно-революционна акция, отколкото на масово въоръжено народно въстание. Въпреки това съединението на Северна и Южна България има безспорно прогресивно значение. Преценката за прогресивния характер на Съединението е, разбира се, често използваната референция на Димитър Благоев⁷, който още през 1910 г., в коментарите си за „Строителите на съвременна България“, критикува С. Радев за методологическия подход, който не му позволявал да разкрие дълбоките (класови и икономически) мотиви на историческия процес.⁸

Натоварен анахронично с класови борби, разгърнат в социално-икономически контекст, видимо лишен от националната идея и от проблематиката на държавното обединение (да видим пак заглавието: „Съединение на Северна и Южна България“), така създаденият от „единствената научна и обективна (както тогава се смята) историография“ разказ за Съединението се настанява безпрепятствено за около 20

⁷ Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България. С., 1906.

⁸ Ново време, 1910, кн. 12, с. 741.

години в различна по характер историческа литература, включително и в учебниците по история. В скоби казано, този наратив не изглежда да е събудил ентузиазма на по-млади историци – изследователи, а за (не)популярността на научната историография сред обществеността може да се съди по многозначителния факт, че при 20-хиляден тираж изданието (от 1962 г.) дълго отлежава по рафтовете на книжарниците, докато публикуваното през 1973 г. след множество прекеждия второ издание на „Строителите на съвременна България“, в близо 50-хиляден тираж, за дни изчезва от книжния пазар.

Инвентаризацията на оскъдните текстове, посветени главно на дипломатическата история на Съединението и публикувани в периода от 60-те до началото на 80-те години на ХХ в.⁹, би удостоверила липсата на някакъв по-специален и/или системен интерес към въпроса¹⁰. Това – до 1985 година, когато се чества 100-годишнината от Съединението. Юбилеят, ознаменуван с небивал изследователски ентузиазъм и зашеметяваща публикационна дейност, снабдява темата „Българското съединение“ с изключително висок престиж, на пръв поглед – неочаквано. Но не е.

Още през февруари 1983 г. ПБ на ЦК на БКП, отчитайки огромния успех на честванията на 1300-годишнината на българската държава, взема решения за „активизиране процеса на юбилейните дейности“, включително и за отбелязване 100-годишнината от Съединението.¹¹ Всички институции – БАН, университетите, творческите съюзи, библиотеките, музеите, архивите, книгоиздателствата, културно-просветните организации и учреждения – са безусловно задължени да доставят историческо знание в годината на юбилея.¹² Производството започва по конкретно разработени национална и регионални програми още същата година. За нашето изследване от интерес са не толкова предвидените в програмите многобройни мероприятия, колкото аргументацията в придружаващия ги синтезиран разказ за Съединението, одобрен за масова употреба от номенклатурата на ЦК, градските и окръжни комитети на БКП. Концепта намираме в цитирания по-долу документ, съхранен във

⁹ Тодоров, Г. Към дипломатическата история на Съединението на България през 1885 г. – ИПр., 1965, № 6; Дамянов, С. Френската дипломация и Съединението през 1885. – ИПр., 1965, № 6; Пантев, А. Политиката на Англия към Съединението на Княжество България и Източна Румелия. – ИИИ, Т. 19, 1967; Стателова, Е. Дипломатията на Княжество България. 1879 – 1886. С., 1979; През 1971 г. излиза и една колективна „История на Сръбско-българската война“.

¹⁰ Единственият цялостен очерк до това време е на Митев, Й. Съединението 1885. С., 1980.

¹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а.е. 1803, л. 57.

¹² Пак там, л. 35.

фонда на РИМ – Пазарджик.¹³ Текстът представлява нещо като кратък конспект на темата, която следва да бъде разгърната и осмислена в на-белязаните аспекти, за да постигне търсената идеологическа цел.

„На 19.IX.1985 г. се навършват 100 години от Съединението на Княжество България и Източна Румелия.

То е непосредствено свързано с национално-освободителното движение от епохата на Възраждането и е резултат от вековния стремеж на народа ни към свобода и цялост на Отечеството.

Движението се проявява непосредствено след разпокъсването на България през 1878 г, от решенията на Берлинския конгрес.

В Пловдив по инициатива на Захари Стоянов се създава таен централен революционен комитет, под чието ръководство се подготвя и осъществява военнореволюционния акт на Съединението.

Процесът на укрепването на националната независимост на българския народ не може да бъде спрян нито от политиката на западноевропейските правителства, нито от авантюристичната война, започната от сръбския крал Милан срещу наскоро освободената българска държава.

По бойните полета при Сливница и Гургулят, Цариброд и Драгоман, с патриотична доблест и масов героизъм българската армия и доброволците, целият народ извоюваха победа, която направи Съединението реалност.

Честтуването на Съединението ще бъде стимул за патриотичното и интернационалното възпитание на народа и особено на младежта“.

Както се вижда, от обясненията за Съединението изцяло са изчезнали класовите противоречия и икономическите интереси на разните слоеве от буржоазията; борбата е за национална независимост и победата на „военнореволюционния акт“ е дело на целия български народ, резултат от вековния му стремеж към свобода.

Така стимулиран, новият „прочит“ на историята на Съединението е материализиран през 1985 г. в стотици художествени, публицистични, научни, научнопопулярни и документални текстове, публикувани регулярно през цялата година в централния и местния периодичен печат, в специализираните научни списания като „Исторически преглед“ (№ 5, № 9 – 10) и „Военноисторически сборник“ (№ 4, № 6), в отделни книги (сборници и монографии), в исторически романи, в брошури с „материали“, в каталози с анотирани исторически свидетелства и др. подобни. Основна характеристика на цялата тази огромна като количество книжнина, независимо от жанра, е, че тя, ориентирана към преосмисляне на

¹³ Благодарим на д-р Р. Кацарова, която ни предостави документа за ползване.

утвърдените в предходния период представи, не се стреми към дискусия, прилежащата на историята на Съединението проблематика, не се проблематизира. Няма оспорване на предишните наративи – просто издирените и проучени неизвестни (а в повечето и отдавна известни) исторически извори и съответно факти са дали възможност за ново осветляване на причините, факторите, етапите, движещите сили и условията, в които се извършва това „най-велико дело на българския народ“. Казаното, разбира се, се отнася и за научната литература.

В юбилейната година професионалната историческа колегия се представя чрез трудовете на най-авторитетните си (по това време) изследователи: Христо Христов, Илчо Димитров, Дойно Дойнов, Йоно Митев, Георги Вълков, Радослав Попов, Елена Стателова, Андрей Пантев¹⁴. Въпреки някои нюанси, споменатите монографии, а в документалните издания – предговорите, съвкупно фиксират „новата“ история на Съединението. Новото личи най-вече в безусловното одобрение на стратегията на съединисткото движение и на действията на дейците, политиците, военните, че и на княза: успехът на делото е гарантиран от вярно избрания революционен път; тази революция е продължение на националноосвободителното движение през Възраждането и на освободителното дело на Русия; в нейната подготовка от самото начало, а и в осъществяването на Съединението през 1885 г., участва целият български народ; опитът през 1880 г. се проваля не защото буржоазията е слаба, а заради неблагоприятната международна обстановка; през лятото на 1885 г. БТЦРК се отказва от програмата си за цялостно обединение и освобождение на Македония също заради неблагоприятната международна конюнктура, но това не е „завой“, а политическа мъдрост и зрялост; чувството за национална общност надделява над неизбежните партийни страсти и социално-икономически противоречия; съединисткото движение се развива по свои вътрешни закономерности, независимо от съображенията и личните амбиции на монарха; за младия български княз Пловдивският акт е романтичен повик на съдбата. Любопитен детайл, заслужаващ отделен анализ, е, че при характеризирането значимостта на събитието всички автори се позовават ритуално (или в предговора, или в заключението) на формулата на Димитър

¹⁴ Христов, Хр. 100 години от Съединението на Княжество България и Източна Румелия. С., 1985; Димитров, И. Преди 100 години: Съединението. С., 1985; Дойнов, Д. Комитетите „Единство“. Ролята и приносът им за Съединението 1885. С., 1985; Митев, Й. Съединението 1885. С., 1985; Стателова, Е., А. Пантев. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. С., 1985; Съединението 1885. Спомени. Състав. и ред. Е. Стателова и Р. Попов. С., 1985; Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1886. Ред. Е. Стателова, Р. Попов, Д. Дойнов. С., 1985; Съединението 1885. Енциклопедичен справочник. Ред. И. Димитров. Състав. Е. Стателова, Ст. Грънчаров, Г. Вълков, Б. Дончева. С., 1985.

Благоев за прогресивния характер на Съединението, създадо една по-голяма стопанска единица и повече условия за развитието на производителните сили.

Създаденият през 1985 г. нов разказ за Съединението е разположен всъщност в установените и утвърдени вече хронологични граници. Те са обосновани и документално със „Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1886“. Сюжетът се завързва от Берлинския конгрес (1878), където западните велики сили (в частност англо-германската дипломация) се изправили срещу „руската безапелационна защита на българските интереси“, разпокъсали са Санстефанска България и са създали изкуственото образувание „Източна Румелия“. Българите започват борбата. Епилогът настъпва с подписването на Топханенския акт на 24 март/5 април 1886 г., когато Съединението било признато (споменава се, че е условно) от представителите на същите велики сили. При изясняване позициите на силите към Пловдивската революция всички автори са солидарни в убеждението си, че подкрепата на Англия е конюнктурен акт, целящ да елиминира руското влияние в България. Отрицателната руска позиция се обяснява като нещо временно, с ненавистта на император Александър III към българския княз. Инак Русия имала заслугата Османската империя да не предприеме военни действия срещу България, а императорът уверил българската делегация, че за „разединение и дума не може да става“. В крайна сметка, колкото и парадоксално да изглежда, руското неодобрение „обективно“ помогнало за признаването на Съединението.

Монументално героичната история, произведена по повод 100-годишния юбилей на Съединението, получава завидна гражданска популярност. Тя импонира на патриотично настроената широка общественост, доказателство за което са дългите опашки пред книжарниците, светкавичното изчерпване на тиражите, вариращи между 3 и 10 хиляди. И не е изненадващо, макар тогава да е рядка практика, че през 1987 г. е преиздадена книгата на Ил. Димитров, с ново заглавие – „Епоха 1885“, тираж 10 000. Малко след това е публикуван и изключително ценният сборник с дипломатически документи, подготвян във връзка с юбилея на Съединението, но забавен по различни технически причини.¹⁵ След 1989 г. ще бъдат преиздадени, при това без редакции, и монографиите на професорите Дойно Дойнов, Елена Стателова и Андрей Пантев.

Променената след ноември 1989 г. общественно-политическа парадигма и отпадането на идеологическия контрол върху науката и историята не се отразяват съществено на темата за Съединението. Матри-

¹⁵ Съединението на Северна и Южна България и Сръбско-българската война. Дипломатически документи. 1885-1886. Ред. Хр. Христов, Цв. Тодорова, Д. Дойнов, Кр. Петрова. С., 1989, 633 стр.

тата се оказва устойчива. За разлика от проблемите около „9 септември 1944 г.“ или „23 септември 1923 г.“, по Пловдивския акт от 6 септември 1885 г. не се води острастена полемика, няма „архивна революция“, не се забелязва и демитологизиращ устрем. Все пак, съобразно своите изследователски интереси, редица учени продължават своите проучвания, като характерното е, че не става въпрос за дискурсни анализи и интерпретации, а за задълбочаване на тематиката във вече очертани направления и сфери.¹⁶ В преобладаващия случай изследванията са фокусирани върху поведението на една или друга дипломация и нейната роля в разрешаването на първата фаза на конфликта. Отношението на Франция, Германия, Италия, Русия, Австро-Унгария, Османската империя, Белгия се разглежда в съответствие с тяхната балканска и българска политика, но не и в системата на взаимоотношения между европейските държави и правителства. Не се пренебрегват и позициите на съседните държави. Включва се нов изворов материал, изясняват се някои спорни въпроси, картината често е възстановена по дни и часове.

В търсенето на дискурсивен прочит на написаното през годините за „най-значимото събитие в новата българска история“, вниманието ни се спира най-напред на един сборник с доклади от националната научна конференция, с научен ръководител проф. д.и.н. Елена Стателова, проведена в Пловдив на 5 и 6 септември 1995 г., по повод 110-годишнината от Съединението.¹⁷ Издаден в ограничен тираж (300 бр.), полиграфично зле изработен и разпадащ се при първо прочитане, сборникът е слабо познат на научната общност. Но той е твърде ценен заради обстоятелството, че тук за първи път е направен

¹⁶ Вж. между другите: Лалков, М. „Белите петна“ в отражението на Съединението и Сръбско-българската война в немскоезичната книжнина до 1918 г. – Ист. Общество, Философия, 1991, № 5, 80-83; Глушков, Х. Турция и Съединението на България (1885 – 1886 г.). – ВИСб., 1992, № 4, 85-100; Попов, Ж. Румъния и Съединението през 1885 година. – ИПр., 1993, № 3, 76-90; Кишкилова, П. и др. Румънски дипломатически документи за Съединението на България и Сръбско-българската война през 1885 г. ВИСб., 1999, № 3, 53-73; Генов, Р. Съединението на Княжество България и Източна Румелия и британската дипломация (септември 1885 – април 1886 г.). – ГВА „Г. С. Раковски“, 2001, N 1, 47-51; Симеонов, С. Европа и българската перспектива в ново време. В. Т-во, 2012, 203 с.; Симеонов, С. Италия и българската криза 1885-1888. В. Т-во, 2008, 259 с.; Лечева, М. Белгийският дипломатически представител в София за събитията в България и на Балканите през 1885 г. – ИДА, Т. 89, 2005, 200-241. Лечева, М. Съединението и Сръбско-българската война в доклади на френски дипломат [в Цариград Т. Кафарел]. ВИСб, 2005, № 3, 3-11; Нойков, Ст. Съединението и Сръбско-българската война 1885 г. през погледа на баварската дипломация / Ст. Нойков, С. Жечева. ИДА, Т. 89, 2005, 141-199; Симеонов, С. Русия, Европа и българското Съединение: „изневерите“ в нова ретроспектива. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. 6, В. Т-во, 2013, 297-310.

¹⁷ Съединението на България от 1885 година и националнообединителната програма на българите. Пловдив, 1995, 258 с., включва 40 статии.

опит за оценка, преоценка и експертна критика на българската историография по темата.

В преобладаващата си част авторските текстове (доклади) подлагат на съмнение адекватността на писаната история спрямо историческата действителност и прилежащата ѝ проблематика. В съждения, съдържащи идеи за нови изследвания, се поставя въпросът за факторите, довели до романтичната митологизация (напълно обоснована) на Пловдивската революция и се набелязва тест за възможен антропологичен и културологичен анализ на негативните последици от Съединението (А. Пантев); констатира се, че написаното за Съединението всъщност не е изяснило ни най-малко най-важния въпрос – този за начина и времето на неговото практическо осъществяване (Цв. Тодорова); в силно критичен дух се коментира принизената от историографията роля на княз Александър I Български (кой знае защо наричан Батенберг), който, в качеството си на държавен глава, всъщност осигурява фактическото обединение (В. Танкова); забелязана е подценената роля на Църквата и на нейните дейци, активисти в съединисткото движение (Л. Любенова); разколебано е убеждението, че няма какво повече да се каже за участието и позициите на ключови фигури като Ст. Стамболов, Г. Кръстевич, В. Друмев (Н. Бояджиева, В. Бонева, П. Ст. Петков); обсъждат се и преднамерено подминавани, и пренебрегвани по недоглеждане от съществуващата до това време историческа книжнина аспекти – както вътрешнополитически, така и външнополитически.

Втори опит Съединението да се разгледа в ракурс, различен от матричния, е направен през октомври 1996 г., когато Историческият факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ провежда кръгла маса „Българската криза и Европа (1885-1887 г.)“, материалите от която излизат в самостоятелна книжка на сп. „Епохи“.¹⁸ Идеята на организаторите и на участниците е българското събитие да се постави в контекста на по-голямата „Източна“ или „Българска криза“, която довежда до преразпределение на европейските сфери на влияние и поставя началото на новите геостратегически конфигурации на стария континент. Подход, който в чуждестранната историография отдавна е приет. Спомената кръгла маса има за цел да постави процеса върху европейската ситуация и да нахвърли нови щрихи върху поведението на различните дипломатии към обединеното княжество.

И двата тези опита за „нов прочит“ историята на Съединението остават без отзвук сред професионалната колегия. Въпреки наличието на солид-

¹⁸Глушков, Х. Съединението (1885-1886) и Европа. – Епохи, 1996, 3, 5-22; Симеонов, С. Италия и българското Съединение. – Епохи, 1996, 3, 83-97; Спиридонов, В. Бисмарк и българският династичен въпрос, Епохи, 1996, 3, 65-82; Куликов, В. Разногласията в управляващите кръгове на Русия относно кандидатурата за български княз и проекта за смесена окупация на Източна Румелия (1878-1879 г.). – Епохи, 1996, 1, 63-72.

на и релевантна на събитията документация, задълбочено проучване на държавно-обединителния процес (дали съединение, дали присъединение, дали анексия!) все още няма. Изследване, което да носи цялостен поглед върху европейските измерения на Съединението като част от „българската криза“ също не се появява. Опитът да се минимализират идеологическите постулати води до там, че дори сериозното изследване за „Българската криза“ свенливо се концентрира само върху събитията след приключването на острата фаза на Съединението. Превратът от 9.VIII.1886 г. се разглежда не като логичен резултат от процесите отпреди и по време на Съединението, а едва ли не като спонтанен акт, извършен някак си случайно, без връзка с миналите процеси. Нещо повече, вината за преврата се разпределя поравно върху всички участници и идейни вдъхновители. По-важното в случая е, че се търси едно съзнателно разделяне на историческия процес, за да се оправдаят както руската политика, така и нейните представители в София. Тенденция, която ясно се наблюдава и в книгата, посветена на двубоя „Стамболов – Русия“.¹⁹

Дефицитът на дискурс в българската историография по множество проблеми в тематиката може да се види и чрез факта, че по същото време се появяват няколко руски изследвания. Спираме се само на едно – монографията на М. Ю. Золотухин, в която не само се анализира международната обстановка от Берлинския договор до Съединението, но изследването разполага Пловдивския акт в плоскостта на международните отношения до края на 1888 г., когато завършва най-острият етап от международната криза.²⁰ Използваният от автора подход дава отличен резултат и маркира много ясно отражението на българската политика върху европейските борби за влияние и преразпределение на съюзническите задължения, същевременно логично отразява и обратния процес – дипломатическия натиск в София, което показва доколко ограничени са възможностите на българските фактори да си позволят ролята на самостоятелен обект в международната политика.

Липсата на изследване с общоевропейска насоченост не означава, че не се появили монографии за ролята на Франция, Италия, Германия, Австро-Унгария, статии и студии за отношението на Османската империя, Белгия, биографии и биографични очерци за отделни дейци на световната политика като граф Андраши, княз Бисмарк и др. Не може да не се подчертае, че най-голям интерес и нови факти и явления се откриват в изследванията за руската политика – логично и нормално, като се има предвид, че най-заинтересована, най-ангажираната и участваща

¹⁹ Попов, Р. България на кръстопът. Регентството.1886-1887. С., 1991; Русия против Стамболов или Стамболов против Русия.С., 2000.

²⁰ Золотухин, М. Ю. Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885-1888 гг.) М., 1993.

страна в събитията е Северната империя. Въобще Русия и нейната политика си остават ключ към разбирането на процеса. В този смисъл за развоя на българската историография интерес представлява изградено-то изцяло върху руски архивни източници изследване на П. Куцаров, в което са обхванати и въпроси, дали политически оттенък върху историческия процес.²¹

Разбира се, изследователският процес демонстрира и други положителни тенденции, свързани с разширяване кръга на изследователите и издирването на нови и неизвестни документални свидетелства, които допълват и обогатяват историческата картина. Излизат статии, студии и дори монографии, посветени на по-малко известни факти, каквито са обществените комитети за подпомагане на Съединението; създаването и дейността на доброволческите чети; събирането и насочването на средства, материали и всякакви други ресурси по региони за подпомагане на армията по време на войната и т.н. Те постигат своите цели и обикновено дават ясна представа за обхвата на движението във всеки регион, очакванията и ангажираността на участниците, като може да се подчертае, че в общи линии процесите в отделните региони на страната, а и на тези, населени с българи в Румъния и Турция, са идентични. Общото заключение е, че няма разлика в отношението на населението, неговата готовност за защита е идентична не само от двете страни на Балкана, но и отвъд границите на страната. В съединисткото движение и защитата на акта участват всички обществени слоеве и институции – неща, които впрочем са отдавна артикулирани и написани, но в случая показват и обосновават не само един напълно заслужен регионален патриотизъм, но дават нова плътност и в историографската картина. Със задълбочени изследвания се сдобиват цели региони – Добруджа, Пиринският край, отделни градове и области – Русе, Кюстендил, Шумен, Пазарджик, Първомай, Панагюрище, Асеновград, Хасково, Стара Загора, Никопол, Търговище, Свищов, Белоградчик и т.н.²²

Съвсем логично голяма част от изследванията са насочени към многобройните проблеми около военната защита на Съединението в Сръбско-българската война – самостоятелни проучвания за бойния път на почти всички полкове, на почти всички Доброволчески дружини; за ролята на Опълчението, участието на ученици и ветераните от националноосвободителните борби във войната. Военните историци, в своите изследвания, показват отчетлив стремеж към преоценка на представите за подготовката на армията, за развитието на стратегическото ръководство на въоръжените сили, приносят към военното

²¹ Куцаров, П. Руската империя и Съединението, С., 2001. 297 с.

²² Достатъчно да посочим моделното изследване на Лечев, В. Добруджа в защита на Съединението, В. Търново, 2011.

изкуство, ролята на артилерията, локални бойни действия, осигуряването на армията и с оръжие и боеприпаси, и с личен състав, тиловото осигуряване, военномедицинско обслужване; в изследователския фокус влизат пленените войници и тяхната размяна, създаването и развитието на Червения кръст, пощенското осигуряване; специално внимание се отделя на евреите офицери, на българите от западните покрайнини и на хърватските доброволци във войната. Осмислянето на войната от участниците в нея е изключително важен елемент от военната практика, поради което и множество изследователи посвещават усилията си на издирване на дневници, спомени, епистолярно наследство и пр. документи на общественици (напр. Ст. Стамболов, Ив. Андонов, Г. Странски, В. Диамандиев, Д. Беровски, Д. Хаджигенов) и офицери като Ст. Тошев, Г. Абаджиев, Н. Петров, Н. Генов, Р. Петров, Д. Николаев, М. Сарафов, г. Ат. Бендерев, майор К. Паница, на морския офицер от руски произход Еспер Серебряков. В научен обзор вече е и една от най-добрите истории на войната, написана от ген. Ст. Паприков.²³ Документалното богатство вече е толкова обемно, че самото то става обект на историографски анализ.²⁴

В обобщение – какво би могъл да „види“ един поглед от XXI век в разказите на историците (цитирани тук и нецитирани) за Съединението?! Преди всичко се налага констатацията, че освободеното от идеологически функции историческо познание през последните близо три десетилетия не довежда до промени в историческия дискурс, който си остава все така утвърждаващ и позитивен. Съединението продължава да се представя като най-доброто постигнато от родната политика, общество и армия. Убеждението е, че то има непреходно значение и всички процеси и явления носят еднозначно положителна оценка. С течение на времето, тя става все по-положителна и се превръща в модел на единствено правилен начин за разрешаване на всякакви национални задачи. Постигането на национални идеали може да стане чрез

²³ Паприков, Ст. Сръбско-българската война 1885, С., 2011. Появява се специален том с изследвания в Трудовете на Военната академия „Г. С. Раковски“, 2, 1996 и на Военноисторически сборник 1996/2. Виж: Шанов, Ст. Историография на Сръбско-българската война (1885 – 1886 г.) ТрВА, „Г. С. Раковски“, 2, 1996, 130-134.

²⁴ Билярски, Ц. Спомени, дневници, публицистика и документи за Съединението и Сръбско-българската война, публикувани след 1985 г. ИДА, Т. 89, 2005, 434-441 и публикуваните в същия том материали на Дертлиева-Киселиновска, А. Документи за Съединението от архива на Иван Андонов. ИДА, Т. 89, 2005, 108-140; Александрова, Я. Документи за участието на Стефан Стамболов в Сръбско-българската война 1885 г. ВИСБ, 1996, № 1, 68-73; Симеонова, Р. Съединението на Източна Румелия и Княжество България през погледа на един македонски българин: Из спомените на Василий Диамандиев. ИДА, Т. 89, 2005, 286-298; Шопов, Ат. Димо Хаджигенов. Спомени за Съединението. Панагюрски летописи, Т. 5, 2010, 37-62; Сб. Чардафон Велики, Габрово, 2006.

различни стратегии, но българската историография приема тази на самите участници, а и на последователите на извършеното през 1885 г. Матрицата на „самобитността“ и „самостоятелността“ на случилото се е превърнала в несъмнен постулат – забравени са драматичните страници от противоборството на големи обществени групи срещу начина, по който се провъзгласява Съединението; неизследван е сложният процес на унифициране на двете държавни структури; кой знае защо се твърди, че Съединението е признато с турско-българската спогодба от 20 януари 1886 г., а Топханенският акт само я препотвърждава, като се пропускат важните решения за дадените на княза четири месеца да управлява по своя воля и за преработка на Органическият устав; все още националният разказ избягва да интерпретира в обща история Съединението и династическия въпрос в контекста на международната констелация.²⁵

Опити да се погледне отвъд героичния хоризонт на акта от 6 септември 1885 г. не са особено популярни. Но все пак те са артикулирани в историографията. За да „разчупи традиционно юбилейно-триумфалния, понякога дори апологичен подход“, в две свои статии П. Ст. Петков посочва четири „отрицателни последици“. За него Съединението е последен успешен опит за реализиране на автономисткия вариант за национално обединение; отлага, но решава династичния въпрос; постига се трайно охлаждане на отношенията със Сърбия; българският офицерски корпус придобива преувеличено и се появява преувеличено и неосновано самочувствие, материалният израз на което е династична криза месеци след завършването на войната. Четири основателни „обратни страни на медала“.²⁶

Свои резерви има и един от авторите на настоящата статия – те са основно в позитивните оценки на идеята за автономия, безрезервно прегърнатата от всички отговорни и безотговорни фактори, от националния елит в страната и вън от нея. Превръщането на автономията в постулат от първостепенно значение, възприемането ѝ като крайна и реализируема цел по пътя към осъществяването на националното обединение не е нищо повече от наивно вярване, че историята може да се повтори. По същество, това не е нищо друго, освен заимстване на историческия опит и съдба на Източна Румелия, с което едно от решенията на Берлинския договор се превръща в идеен източник и теоретична основа на стратегическата цел на българската държава – национално освобож-

²⁵ Няколкото на брой малки статии (В. Танкова, Н. Проданов, П. Ст. Петков, Н. Поппетров) не променят общата картина.

²⁶ Петков, П. Ст. Съединението в историческата съдба на българския народ, Дриновски сборник, т. 1, С., 2007, 125-127; Отново за дипломатическата и военна защита на Съединението 1885, Епохи, 1996, 3. с.23-33.

дение и обединение. Не е направен анализ, че това е невъзможно като модел, поради геостратегически и регионални причини. Източна Румелия териториално стои между княжеството и империята, намира се в източната част на полуострова, политическите системи от двете страни на Балкана са идентични, другите заинтересовани сили нямат директен, а само индиректен досег и влияние, което донякъде предопределя успешното Съединение, но не и неговото повторение.

Приравняването на Македония с Източна Румелия ражда феномена на „националното измисляне“, което впоследствие ще има и други рецидиви – Тракийската и Добруджанската нация. Създадената и поддържана през годините концепция, че с автономията ще се повтори един успешен вариант в Македония, означава недалновидно подценяване на политическите опит и умствен потенциал на дипломатиите на заинтересованите велики сили и балкански съседи. Нито един от другите заинтересовани субекти в лабиринта на македонските противоречия няма и не може да има интерес от подобна автономистка тенденция и са естествен враг на всеки, който я проповядва – независимо дали това е самата България или революционните организации, което означава самоизолация на страната. Това, разбира се, не означава, че до онзи момент, в който започва разрешаването на въпроса с наследството на Отоманската империя, автономията не играе ролята на защитна стена срещу опитите за подялба.²⁷

Вместо заключение, бихме искали да споделим надеждата, че нашата конференция, макар и юбилейна, ще даде доказателства за различни подходи и нови прочити на наистина привлекателната тема „Българското съединение“.

²⁷ Палангурски, М. Нова история на България, I, Княжеството, С., 2013, с. 317-318.

КАК „ЧЕТЕМ“ СЪЕДИНЕНИЕТО? (Учебниците по история между „вчера“ и „днес“)

Виолета Стойчева

Приема се, че учебниците отразяват официалната историческа памет на обществото.¹ Френският изследовател Пиер Нора ги определя като „функционални места на памет“ заедно с автобиографиите², като място, където всяко общество складира на съхранение своята памет или където то я открива като необходима част от своята идентичност. Именно чрез образованието, и конкретно – посредством обучението по история като фактор, се изграждат мрежите на паметта и се формира ценностната система на дадена общност, които конструират нейната идентичност във времето и пространството.

Това, разбира се, не е единствената причина, поради която учебниците по история са обект на дълготраен научен интерес. Достатъчно е да споменем десетките авторски изследвания³ и да припомним няколко ключови колективни изследвания (например за пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназиите, реализиран от

¹ Вж. Тодорова, М. Създаването на един национален герой – Васил Левски в българската обществена памет. – <https://librev.com/discussion-bulgaria-publish/2064-2013-05-22-10-26-10>; Деянов, Д. Учебниците по история и общите места на паметта. – В: Пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназиите. С., 1995, с. 135.

² По Деянова, Л. Приемствеността на националната педагогическа митология (Българските учебници по национална история преди и след 1944 г.). – В: „История, митология, политика“, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2010. Вж. също Nora, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire [1984]. – Representations 26, Spring 1989, 7–25.

³ Срв. напр.: Радева, М. Училищното историческо образование в България 1878–1944 (методико-исторически анализ). С., 2008; Учебниците по българска история (1879–1900) и възпитанието на национални чувства и национално съзнание. – ГСУ, ИФ, т. 75, 1986; Кушева, Р. Методика на обучението по история. С., 2000, с. 9–42; Учебниците по история – сравнителен преглед. – История, 1992, № 2, с. 16–20; Пространството на съвременността в учебниците по история. – Исторически преглед, № 1–2, с. 207–217; Хранова, А. Изследванията върху учебниците по история у нас (1989 – 2009). – е-достъп на страницата: <http://www.paideiafoundation.org/>; Сюжети и предикати. Отново за учебниците по история. – Критика и хуманизъм, кн. 21, бр. 1, 2006, с. 275–290; Деянова, Л. Континуитетът на националната педагогическа митология (Българските учебници по национална история преди и след 1944 г.). – В: История, митология, политика. С., 2010, с. 459–469.

Института за социална критика⁴, публикациите от цикъла „Балкански идентичности“⁵ на Института за литература при БАН, серията сборници „Балкански идентичности“ на Института за изследване на интеграцията от 2001 и 2003 г. и др.), за да се очертае широкият диапазон от тематични полета и различни подходи, през призмата на които се тематизират аспектите на училищния учебник.

В настоящия текст интересът ни към учебниците по история е фокусиран върху Съединението на Княжество България и Източна Румелия като един от устойчивите маркери на българската историческа памет. За изходна методологическа основа приемаме конструкцията на Нора за „местата на памет“⁶. Те са ключов репер в мащабния му проект за „нова история“ на Франция, но популярността на понятието е съизмерима с лавинообразното нарастване на публикациите по темата за паметта, включително и в българската хуманитаристика. Терминът визира символното изграждане на особени, конститутивни за културната и националната идентичност „места“, разбирани както в конкретно-„топографски“ смисъл, така и в смисъла на непространствени *loci communes*, припознавани като свои от всеки носител на тази идентичност.⁷ т.е. имат се предвид както определени реални места, свързани със значими исторически събития, така и символични места, към които се отнася споменът, по отношение на които и чрез които той се манифестира. Според определението на Нора, учебниците са „функционални“ места на памет⁸. „Дискурсът на учебниците по история – отбелязва Д. Деянов⁹ – е официалният исторически дискурс, представен в педагогическа форма; дискурс, чрез който държавата налага своя монопол над легитимното символно насилие при разказването на националната (или на общочовешката) история“.

В този смисъл полето, в което полагаме „прочита“ на Съединението, е гледната точка на авторите, наративите, които те конструират, и начините, чрез които в тях са легитимирани историческите действия, лица и събития. Интересуват ни въпросите за явните и скрити промени в интерпретацията на отделните конституенти на Съединението като

⁴ Пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназиите. С., 1995.

⁵ Електронен достъп до публикациите по проекта на <http://balkansbg.eu/bg/content.html>.

⁶ Нора, П. Проблематика мест памет, с. 20. – В: Нора, П., М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. Франция-памет. СПб.: Изд-во С.-Петербург. университета, 1999, с. 17–50.

⁷ По Маринов, Ч. Места на памет и конструиране на настоящето. – в-к Култура, № 2, 16 януари 2004.

⁸ Нора, П. Цит. съч.; Вж. също *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire* (1984). – *Representations* 26, Spring 1989, 7–25; *Колективната памет*. – В: *Духът на „Анали“*. Съст. Л. Деянова. С., 1997, с. 237.

⁹ Деянов, Д. Учебниците по история и общите места на паметта. – В: *Пренаписванията на новата българска история...*, с. 135.

„място на памет“. Имаме предвид и ролята на учебниците за формиране на историческото съзнание и идентичността на нацията.¹⁰ Смятаме, че призмата на Съединението позволява да се правят изводи за официалната политика на държавата и „социалната поръчка“ на обществото относно целите, които се възлагат на училището като институция и като фактор в културното изграждане на нацията.

Данните от „прочита“, които използваме като аргументация на изходната теза, се основават на съдържанието на повече от 25 учебника по история, предназначени за прогимназиалната и гимназиалната образователна степен, създадени в различни периоди на хронологическата рамка от края на XIX до края на XX век. Разбира се, текстът не претендира за изчерпателност или за категорични оценки, тъй като списъкът на учебните книги не е пълен, а и ограничените страници не позволяват детайлизиране на интерпретацията.

Събраните данни представят обща снимка на проблема в значителен времеви интервал. Те дават достатъчно основание да твърдим, че обединението на „двете Бългрии“ през 1885 г. има свое „запазено“ място като конституент на националния исторически разказ в учебниците по история през целия посочен период. Нещо повече, откриват възможност за сравнителен поглед към „пренаписването“ на официалния исторически разказ, съпътстващо големите политически трансформации в страната и опитите за модернизация на обществото чрез образованието.

В монографичното изследване на Р. Кушева се използва като отправна точка за анализ възрожденският възглед за училището като място, където народът ни да се подготвя „за истинска гражданственост“¹¹. Според авторовата концепция, той отразява виждане не само за актуалните, но и за бъдещите очертания на общите цели на българското образование. Тези цели кореспондират със „зададените“ широки културни задачи на Българското княжество. Според М. Радева, подобно на останалите модерни държави през XIX век, и в българското общество на образованието се възлагат изключителни задачи по отношение на идентифициращата и социалномодернизираща роля, с които е натоварена училищната институция. Погледът към Закона за народното просвещение от 1891 г. потвърждава, че създадената държавна стратегия има за цел да мобилизира целия национален ресурс – политически, социален, интелектуален – за догонване на „пропуснатото време“.¹²

¹⁰ По този въпрос вж. Радева, М. Учебниците по българска история (1879–1900) и възпитанието...

¹¹ Данов, Хр. Г. Нашите народни училища, науката и чуждите езици. Летоструй, 1, 1869. Цит. по Кушева, Р. Методика на обучението..., с. 19, 30.

¹² Радева, М. Училищното историческо образование..., с. 44, 46.

„Влизането“ на **Съединението** в училищните учебници, непосредствено след като самото събитие става факт, можем метафорично да определим за „догонване“ на пропуснатото време в условия на свободата, ограничена от Берлинския конгрес в различна степен (или отнета) за отделните части на „разкъсаното“ Отечество. От гледна точка на педагогическия дискурс присъствието на актуалната политическа публичност в съдържанието на учебните книги е израз на стремежа на авторите да придадат по-голяма относителна тежест на „последните събития“ от близкото минало. Р. Кушева го определя като опит за превръщане на конкретното знание в „когнитивен капитал“, който да мотивира особена колективна историческа чувствителност и да засилва практическата ползност на знанията за решаване на общонационални проблеми.¹³ Принципно подобно разбиране отстоява в своята монография, посветена на историческото образование в България до 1944 г., и М. Радева.¹⁴

Обръщайки поглед към учебното съдържание, можем да дадем пример с учебника на Т. Икономов – *Кратка Всеобща история*¹⁵, издаден през 1887 г. Веднага прави впечатление твърде лаконичният език на автора: „На 6 септември 1885 г. в Пловдив се прогласи съединението на т.нар. Източна Румелия с Княжеството“. Пестеливостта на информацията е характерна и за останалите учебници, издавани до края на XIX век, в които историческият разказ включва събития от актуалната политическа публичност.¹⁶ Какво обаче се „крие“ зад лаконичния изказ? При Тодор Икономов се откроява стилистиката на назоваването на Южна България. Тя е „така наречената Източна Румелия“. Изразът кодира авторовата позиция към решението на великите сили в Берлин. Тя не е заявена директно, тъй като не се споменава името на нито една от държавите участнички в конгреса. Посланието е транслирано чрез т.нар. „скрита“ учебна програма.¹⁷ „Преводът“ категорично заявява, че: Отечеството е едно, и то се нарича България.¹⁸ Драган Манчов си служи

¹³ Кушева, Р. Методика на обучението по история..., с. 38.

¹⁴ Радева, М. Училищното историческо образование..., с. 44–82.

¹⁵ Икономов, Т. Кратка Всеобща история за долните класове. В. Търново, 1887, с. 226.

¹⁶ Икономов, Т. Кратка Всеобща история за долните класове (с 3 исторически карти), Второ издание, Търново, 1889; Манчов, Д., Кратка всеобща и словенска история. Долний курс, Седмо издание, Пловдив, 1891; Кратка всеобща история. Долний курс. Изложена по-вечето в епизодически и биографически черти. Осмо издание, Пловдив, 1893.

¹⁷ По този въпрос вж. Радева, М. „Скрити програми“ в обучението по история. – История, 1996, № 5–6.

¹⁸ Могат да бъдат приведени много примери, които красноречиво потвърждават патриотичната насоченост на следосвобожденските учебници. Един от най-рано създадените принадлежи на Драган Манчов (1881 г.). Още в първото му изречение недвусмислено е посочено, че независимо от социалната принадлежност на човека „...отечеството е едно, един език и един голям род – български народ“. На друг негов съвременник –

с названието *Тракийска България*¹⁹ (с пояснение, че е наречена Източна Румелия), и съвсем преднамерено използва определението за „две Българи“²⁰, които се обединяват под скиптъра на българския княз²⁰.

В контекста на същата логика е изведено противопоставянето със Сърбия, която „иска да попречи на това съединение“ и напада „ненадейно“ България.²¹ Посланията от учебника кореспондират пряко с политическите стремежи на българската държава. Нейните претенции за суверенитет и равнопоставеност с останалите национални държави извеждат на преден план представата за „свещената“ територия на държавата-нация. В тази посока има логично обяснение фактът, че разширяването на учебното съдържание за Съединението в следващото издание на учебника през 1889 г. се отнася само до определенията за поведението на Сърбия, която единствена си позволява пряко да „посегне“ на българския суверенитет. Добавените нови щрихи са още по-красноречиви: „Сръбското правителство като поиска да попречи на това съединение, на което то погледна с твърде лошо око, обяви война на България и вкара войските си бързо и ненадейно в България“. Отграничен е ясно образът на съседа, представен като „другият-враг“: Сърбия е „неприятел“, който „неправедно“ (несправедливо) напада. И ако през 1887 г. този враг е гонен и победен „даже в техна земя“, то през 1889 г. в оценката се съдържа определена присъда – сърбите са изгонени „не само из България, но прогониха ги и в тяхната земя за вечен техен срам“ (к.м.).

Приведените примери илюстрират конституирането на тенденция, която продължава своите превъплъщения и в наши дни. В случая чрез навлизането в полето на актуалното политическо съвремие, на историческото знание се „придава“ ролята на съдник. От тази позиция (както пише Д. Деянов) авторите на учебници имат привилегированата гледна точка да дават историческа оценка на действащите лица и събития, да им придават различна идентичност, определяйки техните „заслуги“ и „вини“, и да ги изправят отново пред съда на историята. Именно тази функция открива възможността от пренаписване на историята.²²

Създадените митологеми за победените сърби, „покрити с вечен позор и срам“, и за „победоносната“ българска войска, „юнашки“ защи-

Димитър Маринов, принадлежи формулировката, че историята като учебен предмет има задачата да възпитава „честни патриоти и политически възпитани граждани“ (1884).

¹⁹ Манчов, Д. Кратка всеобща история... 1893, с. 139. Р. Каролев използва названието Източна Румелия.

²⁰ Манчов, Д. Пак там, с. 139.

²¹ Икономов, Т. Цит. съч.

²² Деянов, Д. Цит. съч., с. 135–136.

тила земята си, се преоткриват почти дословно и в учебниците от средата на 90-те години на XIX век.²³ Националният разказ се разширява само по отношение на фактологията, чрез което целенасочено се привилегирова оценката за Съединението като стъпка към националното обединение. Събитието се сакрализира от официалния педагогически дискурс като *паметно място*, за да се превърне в *общо място на памет* за българската нация през следващите десетилетия.

Най-противоречивият компонент на системата от представи, налагащи единен образ на Съединението, е отношението към Русия. При анализа му откриваме интересна опозиция както спрямо поведението на българите, така и по отношение на характеристиката на „другите“ – съседи и велики сили. В популярния учебник на Драган Манчов, използван и в началото на 90-те години на XIX век, освобождението на българите от Русия е назовано „*свето дело*“.²⁴ Използвано е във формулировката на врязаното заглавие на Глава 10, която хронологично включва и събитията от 1885 г. В по-стар негов учебник от 1881 г.²⁵ лелеяната българска свобода е поставена на обща везна с Русия. Самата свобода е тъждествена на Санстефанския договор: „...след 485 г. България пак се освободи и поднови с победоносното оръжие на *единородните* и *едноверните* наши *братя* руси. Това българско княжество обхвана близо всичката българска земя.“

Показателно за проруската позиция на първите ни учебникари е изданието на Райчо Каролев²⁶, който включва Освобождението на българите в Глава 15. „*Император Александър II Николаевич цар освободител*“. Внушението е подсилено с портрет на руския държавен глава, както и със споменаването на факта за участието във войната на първия български княз – Александър Батенберг. Темата „*Българското освобождение*“ е изведена с врязано заглавие.²⁷ И двамата автори разглеждат Санстефанския договор като „предварителен мир“. Те не тематизират вината на Русия за последвалото разпокъсване на българските територии. Нейното поведение на конгреса в Берлин е оправдано с желанието да не се конфронтира с останалите държави и да се запази европейския тмир. Позицията на Драган Манчов към Русия и към Съединението остава непроменена и в изданието на учебника от 1893 г.²⁸, въпреки че тук

²³ Каролев, Р. М. Всеобща история (Среднята и Новата). За втори клас на гимназиите, петокласните и трикласните училища. Второ издание, В. Търново, 1895, с. 174.

²⁴ Кратка всеобща и словенска история. Средна и нова история, Долний курс. Съставил: Д. Иловайски, Преведе: Д. В. Манчов, Пловдив, 1891, с. 59, 60.

²⁵ Манчов, Д. Извод от Българска история. За народните училища. 5 издание, преработено и допълнено, Пловдив, 1881, с. 213.

²⁶ Каролев, Р. М. Всеобща история... Цит. съч.

²⁷ Пак там, с. 170–174.

²⁸ Вж. Манчов, Д. В. Кратка всеобща история. Долний курс. Изложена по-вечето в епизодически и биографически черти, Пловдив, 1893.

е налице промяна в заглавието на методическата единица – „*Освобождение на Българите и Берлински конгрес*“. „Оневиняването“ на Русия е в контекста на митологемата за „освободителната“ ѝ мисия. В учебника по отечествена история Манчов конкретизира, че условията на предварителния мир, който Русия е постигнала, са променени в най-голяма степен именно по отношение на България: „*Наместо едно голямо княжество, тя биде разпокъсана на няколко дяла*“²⁹. Поради което движението на българите за съединение е логично „продължение“³⁰ на руския успех във войната с Турция през 1877–1878 г. Изброяването на отнетите земи е в корелация с първите страници на учебника, където се прави географски преглед на Балканския полуостров и се очертават териториите на областите Тракия, Македония и Мизия.

Следва да отбележим обаче, че за пръв път в този учебник по отечествена история Драган Манчов прави опит да обясни поведението на Русия по време на Съединението. Лаконичността на последователно изброените факти: за изтеглянето на офицерите от армията, за непризнаването на споразумението между България и Турция, е кодирано в израза – „без нейно знание“. Преведено на езика на скритата учебна програма, това е неявен опит да се променят приоритетите в идейната схема, така че националният суверенитет да получи предимство пред благодарността към „освободителката“. Добавени са нови елементи върху националната везна – „саможертвата“ и страданието на населението от Южна България по време на Априлското въстание и Освободителната война: „*От това разпокъсване на българското отечество биде наскърбен цел народ, особено тракийските българи, които най-много беха пострадали през времето на въстанието и през руско-турската война.*“

В учебниците вече присъства и движещата сила на обединението – „народната милиция, ръководена от таен сговор“.³¹ Субект на съединителното движение е „народът“: „*В всичките градове и в по-големите села станаха народни събрания и в същото време изпратиха пратеници до европейските държави да си искажат болките и да молят да се присъедини Румелия на княжеството*“.³²

Нов елемент от оценката на Съединението е твърдението, че то открива началото на Българския въпрос³³ и принуждава великите сили да преразгледат международното статукво, установено с решенията, които

²⁹ Манчов, Д. Отечественна История. Учебник за III клас. Изложена по-вечето в биографически черти. Четвърто издание, Пловдив, 1897, с. 164.

³⁰ Манчов, Д. Кратка всеобща история..., с. 137.

³¹ Пак там, с. 139.

³² Пак там, с. 164.

³³ Пак там, цит. съч., 1891, с. 62; 1893, с. 139.

същите тези държави вземат в Берлин през 1878 г. В случая показателен е фактът, че ключовият израз е използван като врязано заглавие, което означава, че се приоритизира българският национален идеал. Акцентът върху „съединена“-та сила е открито като фактор за българската победа срещу Сърбия, обявила се против „съединението на двете Българии“. С известна условност можем да обобщим, че липсва конкретно обвинение срещу Европа. Напротив, поведението към българския въпрос е разграничено от гръцкия опит да се наруши статуквото, срещнал колективен отпор от европейските държави и Турция.

Въпреки краха на последователно провежданата държавно-политическа доктрина за национално обединение и невъзможността Санстефанският идеал да се реализира като „държавен идеал“, ценностната скала на образованието в периода между двете световни войни преднамерено се фокусира върху идеята за „целокупното Отечество“.³⁴ Косвено някои автори не без основание тематизират вината на европейските държави и Русия за осъщественото „ograбване“ спрямо България. В учебниците продължава да се налага дискурсът на историческата героика, на силната личност и строгия държавен ред, а историческият разказ избирателно легитимира само онова политическо поведение, което е способно да реализира „националните програми“. Показателно е предложението на Иван Орманджиев да се замени популяризирания от учебниците „народен идеал“ с „държавния идеал“.³⁵ Вероятно в такава връзка намира обяснение повтарящата се във всички учебници от края на 30-те години заключителна част „Задачите на българската държава и на българските граждани след Световната война“.

Отличителна особеност за учебниците от този период е въвеждането, на първо място, на раздел със заглавие „Трето българско царство“. Друга важна особеност е фактът, че Освобождението, устройството на Княжество България и на Източна Румелия, както и самото Съединение, се преподават като самостоятелни методически единици. Какво откриваме при един по-внимателен прочит? В учебника на Иван Ст. Попов³⁶ войната от 1877–1878 г. продължава да бъде „освободителна“, но в заглавието е въведен нов субект – българското опълчение („Освободителната руско-турска война. Българското опълчение“). За разлика от по-старите учебници, тук директно е тематизирана вината на Берлинския трактат: „Разпокъсането на България в Берлинския конгрес не само огорчило българите, но им отнело възможността мирно и правилно да се развият. (...) Двете български държави беха нещо

³⁴ Вж. Стойчева, В. Идеята за „целокупна България“ в учебниците по история между двете световни войни. – Образование и квалификация, 1998, № 5.

³⁵ Орманджиев, Ив. Из световната и родната история. С., 1937, с. 21–50.

³⁶ Попов, Ив. Ст. Учебник по българска история за 3 прогимназиален клас, Пето издание, С., 1921.

съвсем неестествено и оскърбяваше народното чувство“.³⁷ Самият национален въпрос се усложнява. Все по-определено като негова иманентна част се откроява проблемът с Македония. Той присъства във всички учебници, а в някои издания откриваме и епизодично обособяване на специална тема за съдбата на българите в съседните страни.³⁸

След неуспеха на идеята за четите и за масово въстание, организирано от ВМРО, българската държава се ориентира към пътя на войната като средство за постигане на националния идеал („освобождението и обединението на целия български народ“). Проекцията в учебниците се аргументира чрез грижата, полагана за българската армия. В тази посока правят впечатление оценките, които се използват по отношение на българския войник: „юнашко държане“, „храбреци“, „храбри български войски“.³⁹ Актът на Съединението в учебника на Ив. Попов е обособен в самостоятелна методическа единица – „Съединение на северна и южна България. Сръбско-българска война“. Аргументацията му върви по две линии – народът и покровителката Русия. Опозицията между тях става все по-определена. Докато целият български народ „...посрещна съединението с голяма радост“, Русия „... се разсърди зле на българската непослушност“. Значимостта на националното определено е изведена напред за сметка на отношението към „освободителката“. Умело е използвана стилистиката на значението: „Ала спечелените победи закрепиха съединението, повдигнаха самоувереността на българския войник и разнесоха по света българското име“.⁴⁰ В учебниците, които Ив. Попов издава съвместно с К. Грънчаров⁴¹, ореолът на Русия се запазва. Това личи както от формулировките на заглавията, така и от оценките, дадени на международните договори: „Княжество България и Източна Румелия“; „Освободителната руско-турска война. Българското опълчение“.

„Съединението на Северна и Южна България. Сръбско-Българска война“ (изписани с главна буква).

Успоредно с познатите вече оценки тук се среща и твърдението, че „Съществуването на две български държави: Княжество България и Източна Румелия, беше съвсем неестествено нещо и оскърбяваше на-

³⁷ Попов, Ив. Ст. Цит. съч, с. 165.

³⁸ Вж. Кепов, Ив., В. Кепова. Обща и българска история за III клас на народните прогимназии. С., 1937, тема 33: „Българи под чуждо владичество“; Шейтанов, Н., Б. Божиков. Учебник по българска и обща история за III прогимназиален клас. С., 1942, с. 106–108.

³⁹ Попов, Ив. Ст. Цит. съч, с. 167.

⁴⁰ Попов, Ив. Ст., Цит. съч., с. 67.

⁴¹ Попов, Ив. Ст., К. Грънчаров. Обща и българска история за 3 прогимн. клас. (7-о и 8-о стер. издание), С., 1923; К. Грънчаров, Ив. Ст. Попов. Обща и българска история за 3 прогимназиален клас. (8 стереот. издание), София, 1925.

родното чувство“. Известен нюанс има и при оценката за българската победа срещу Сърбия: „България не получи ни обезщетение, ни педя земя от сърбите. Ала спечелените победи закрепиха Съединението, повдигнаха самоувереността на българския войник и разнесоха по света българското име“.

По подобен начин структурира изложението си и Иван Пастухов.⁴² Темата за Съединението е озаглавена „Източна Румелия. Съединението“. Това позволява на автора да обяви решенията на конгреса в Берлин за „нетрайни“ и да насочи вниманието към самостоятелното действие на българите. Според изложението българският народ в Източна Румелия решил „да не остави турци да разполагат с него, а да се съедини с Северна България“. Приведени са данни за гимнастическите дружества, които разполагат с 80 000 пушки. Промяната в позицията на великите сили, които отстъпват от намерението за въвеждане на турски войски в областта, е оценена от автора като „първата победа на народа“. Показателно е, че повествованието разширява фактологическата база, насочва към синхронизирането на действията с Княжество-то, за да изведе като кулминация твърдението, че актът на съединение е „революция“, в която дейно участва народната милиция, а князът е поканен да застане „начело на народа“. Войната със Сърбия е обособена чрез врязано заглавие. Директно е казано, че: „Против съединението се обявили руският цар и всички наши съседи начело със Сърбия“ (болдвано от съседи). И още: „Русия не искала младото княжество да върши каквото и да било без нейно съгласие“. Патетично звучене има написаното за „лютите боеве“, с което отново се поставя акцент върху ролята на армията.

Политическата промяна в България в края на Втората световна война е съпътствана с трансформации, които „преобръщат“ както начина, по който се преподава историята в училище, така и разбирането за историята като цяло.

Комунистическите учебници реализират определена промяна по отношение на използваните методологически подходи и преименуванията на историческите периоди и събития.

Общо за всички автори е придаването на негативна идентичност на монархията. Назоваването на раздела „Трето българско царство“, което до средата на XX век по смисъл е тъждествено на независимост, е заменено с неутралното „България след Освобождението“ (4. клас) или класово-партийното „Развитие на капитализма в България“ (7. клас), „България в епохата на капитализма“ (10.–11. клас).⁴³ Чрез вписване в

⁴² Пастухов, Ив. Обща и българска история. Учебник за 3 клас на народните прогимназии, 5-о стереотипно издание, Пловдив, 1925.

⁴³ Ботушаров, Хр., Й. Шопов, М. Гайдарова. Отечествена история. 4 клас на общообразователните трудово-политехнически училища, Народна просвета,

големия метаразказ за развитието на капитализма истматският прочит има за цел да убеди младите българи в „естествения“ ход на смяната на общественно-икономическите формации. Привилегирован субект на историята във всички учебници е народът, трудещите се, което също се постига чрез преименуване – например заглавието на методическата единица в учебника за 4. клас е *„Борбата на българския народ за обединение“*. Авторите са много по-директни в посланията си. От четвъртокласниците се очаква да знаят защо Берлинският договор е несправедлив. Това налага врагът да бъде идентифициран – в лицето на две от големите капиталистически държави – Англия и Франция, които *„не искали голяма и силна държава на Балканите“*. Към тях е добавена и Турция, която се стреми *„да пороби отново Южна България“*, като въведе там свои войски. Налице е основателна причината съпротивата на българите да бъде незабавна, *„всенародна“*: *Всички българи били потресени и възмутени. Те веднага започнали борба (...) Като един човек се вдигнали на борба българите от Южна България.*⁴⁴

При подготовката на Съединението в учебника на Хр. Ботушаров и кол. е поставен акцент върху дейността на гимнастическите стрелкови дружества, въоръжени от руските офицери със 70 000 пушки и много патрони, провеждащи бойни учения 2-3 пъти седмично. Именно тази бойна готовност на населението, както и дипломатическата намеса на Русия (която предупреждава султана да не изпраща войски) позволяват на Южна България *„да се запази като българска земя“*.

Съединението на двете области е осъществено благодарение на личности като З. Стоянов и др. *„родолюбци“*, подкрепени от войската. В контекста на *„радостта“* и на *„ликуването“* на народа, които *„нямат край“*, тъй като е премахната *„неправдата“* на Берлинския договор, се появяват поредните врагове в лицето на сръбското нападение, инспирирано от Австро-Унгария. Познатата теза за *„враговете на славянството“* тук е в нов вариант по отношение на целта: *„раздор между двата братски народа – българи и сърби“*.⁴⁵ Героизирането на народните маси е направено по две линии: голямата опасност налага граничните отряди да водят *„неравна борба“*, но те са подкрепени от *„жители от селата и хиляди доброволци – живите опълченци, ученици-гимназисти със своите учители, дори деца“*. Представата се допълва с образа на българските войски, които „пътували денем и нощем, без сън и почив-

⁴⁴ Ботушаров, Хр., Й. Шопов, М. Гайдарова. Пос. съч., с. 138, 139.

⁴⁵ Пак там, с. 140.

ка, непрекъснато ваял дъжд и сняг“, но въпреки това успели да спечелят „голяма победа при Сливница“. Всички тези детайли конкретизират заключението, че „народът ни сам с оръжие в ръка обединил Северна и Южна България“. Победата е заслужена, защото войната е „справедлива“, „отечествена“, война за защита на отечеството. Внушенията са подсилени чрез репродукции, които присъстват без своя автор (изключение е направено само за „Боят при Нешков камък“ на Д. Гюдженов), но пък са придружени с коментар, служещ да ориентира „четенето“ на малките ученици. Чрез допълнителен текст е надградена информацията за националния химн, а единственият писмен документ има за автор Д. Благоев.

Присвояването на Съединението като общо място на памет в учебника за 7. клас⁴⁶ е през призмата на характеристиките на „народното дело“. Подготовката е ръководена от „патриоти, бивши участници в националноосвободителното движение“ – Захари Стоянов, Данаил Николаев. Решаващ момент е митингът на връх Бузлуджа през 1885 г. На него „хиляди българи от двете части на България тържествено обещаваха да се борят с всички сили за Съединението“.⁴⁷ Скритата учебна програма прокарава подсъзнателно телеологията за приемственост между героизма на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа (1868 г.) и обединяването на двете български държави (1885 г.) със създадената по-късно на това място (1891 г.) БСДП, която ще оглави борбата на народните маси до победата на 9.09.1944 г. Обявяването на самото Съединение става под натиска на „бурни народни демонстрации“ и на въстанието в Голямо Конаре, откъдето в Пловдив пристига „голяма въстаническа дружина“. Българският народ посреща радостната вест с „огромна радост и въодушевление“, а страната е залята от „масови тържествени митинги“. Значението на Съединението вече се вписва в новата митологията „светла страница в историята на българския народ“; „народно, патриотично дело“. В този контекст съдържанието на връзаното заглавие „**Героизмът на българските войски**“ има за цел да обясни „спасяването на родината“ от „нашествениците“ сърби, в което участват „всички, способни да носят оръжие“ – студенти, ученици, дори и девойки. Както в учебника за 4. клас, и тук чрез допълнителен текст е поставен акцент върху създаването на патриотичната песен „Мила Родино“, която става „най-разпространената и любима песен на българския народ“ и през 1964 г. е определена за химн на НРБ.

На учениците в 10.-11. клас темата за Съединението⁴⁸ (формулира-

⁴⁶ Божинов, В., Й. Митев, З. Станчева, Ал. Велев, В. Гюзелев. История на България. Учебник за 7. клас..., 1971.

⁴⁷ Пак там, с. 166.

⁴⁸ Бурмов, Ал., Д. Косев, Хр. Христов. История на България за X и XI клас на Общобразователните трудово-политехнически училища, ДИ „Народна просвета“, 1976, с. 214–218.

на неутрално) е представена не само в контекста на развитието на капитализма, но и на общественно-политическите борби. Подчертано е, че едрата българска буржоазия „използвала патриотизма на народните маси и заела всички командни постове в управлението на Източна Румелия“. И още: „Щом станало очевидно и за враговете на българския народ, че Източна Румелия е българска област, че всички опити за възстановяване на чуждото господство са напразни, националните противоречия отслабнали и на преден план изпъкнали класовите противоречия. Между едрата и дребната буржоазия започнала ожесточена борба за власт.“ Авторите на учебника са принудени да конструират нехомогенен разказ, в който да съчетаят национализма с класовия подход. Като субекти са разграничени „българският народ“, който е „непримириим“ по отношение на „разпокъсването на България от Берлинския конгрес“; „българските патриоти“, които оглавяват недоволството и които, като част от народа, съзнателно са оставени от авторите „безименни“; и „българската буржоазия“, която „се стремела към премахване на митническите граници между Северна и Южна България, към създаване на единен национален пазар и единна национална държава“. За разлика от буржоазията, народните маси „се стремели към унищожаването на феодалните остатъци в Източна Румелия и свързвали въпроса за Съединението с подобряване на своето положение“. Важно е да се отбележи, че международният аспект на Съединението е изведен в отделна методическа единица: „Война за защита на националната независимост на България. Признание на Съединението от великите държави“. Заслужава специално внимание представата, която авторите създават чрез образа на „другите“, който тук е представен като съвкупност от „приятели“ и „врагове“, „съседни“ и „велики сили“. Общото по отношение на Англия и Австро-Унгария е стремежът им да противостоят и да противопоставят двете славянски държави – България и Русия. Последната отново е в ролята на „братска страна“, „освободителка“ на българите от „турско робство“, водила борба и против разпокъсването на България от Берлинския конгрес. По тази причина Русия „естествено не е могла да бъде против Съединението въобще“. Тя го прави заради влиянието на княза. Нюанси има и в образа на Сърбия. Негативната оценка е насочена конкретно против монарха и ориентираната към Австро-Унгария сръбска буржоазия, „решила да заграби български територии“. Политиката на крал Милан е определена като „разбойническа“. Сръбският народ нямал никакво желание да воюва срещу българския народ, нито да заграбва български земи.⁴⁹ Войната е обявена въпреки волята на сръбския народ, вина за нея носят сръбските шовинисти. Поставен е акцент върху патриотичния подем и готовността за защита на националната свобода. Не са спесте-

⁴⁹ Пак там, с. 219, 220.

ни примери с „*решиителната помощ*“ от селяни доброволци при Гургулят, ученически отряд при Белоградчик, храбри защитници на Видин. Още един щрих – българската армия е водена от „*млади, но енергични и способни офицери, възпитани в духа на руската бойна традиция*“ – Анастас Бендерев, Ст. Попов, Олимпий Панов. Пълна тяхна противоположност са двамата монарси – крал Милан и княз Батенберг, които „*се проявили като страхливци*“ – кралят избягал в Сърбия, а Батенберг напуснал позицията и бил готов да предаде София.⁵⁰ Целта е отново да се аргументира отечественият характер на войната в съответствие с оценката на самото Съединение.

Комунистическите учебници залагат изцяло на възпроизвеждането на авторовия текст. Затова той следва стриктно партийния канон. Като „*историческа истина*“ се налагат интерпретации, които подчиняват научността на интересите на класата. В същото време се „*приватизират*“ общите места на памет, като се допълват с нова идентичност, съобразно новите репери на комунистическата идеология, които се очаква да формират нова „*историческа памет*“ на поколенията, преминали през училищната институция.

Създадената традиция и новите митологеми, наложени в учебниците по история през втората половина на ХХ век, за пореден път са „*преобърнати*“ след политическите промени, които започват с отстраняването от власт на Т. Живков и разпадането на сателитната система на Източния блок.

Направеният преглед на темата за Съединението в учебниците по история за периода от края на ХІХ до края на ХХ век показва, че в колективната памет на нацията има места на памет, които, независимо от отделни промени в значенията на интерпретацията, запазват своята мисия. Ярък пример в тази посока е Съединението, което присъства в менталната национална карта като метафора за единението, силата на националната енергия и на общия стремеж към обединение. Независимо от отделни нюанси, свързани предимно с опозицията „*ние – другите*“, Съединението е *място на споделена памет* и *общо място на памет*, чиято символика на конструкт на националния исторически разказ остава носител на позитивна идентичност.

⁵⁰ Пак там, с. 211.

ЧЕСТВАНИЯ НА СЪЕДИНЕНИЕТО (1887 – 1985): ПАМЕТ И ПОЛИТИКА

Румяна Първанова

Първото честване на Съединението се провежда през 1887 г. Две-годишният период между неговото провъзгласяване и отбелязване е време на политическа и държавна дестабилизация. Преодоляването ѝ започва през август с.г., когато Фердинанд Сакскобургготски полага клетва като княз на България и се съставя правителство начело със Стефан Стамболов. Най-важните задачи пред новия министър-председател са укрепването на властта на правителството и утвърждаването на новоизбрания княз. С началото на управлението на Ст. Стамболов започват и честванията на Съединението.

Тържественото отпразнуване на 6 септември през 1887 г. в Пловдив е дело на комисия, възглавявана от Иван Андонов, комитетски деец по Съединението, съратник на Захари Стоянов, привърженик на Стамболов. Както вече е отбелязано в историографията, тържеството е част от предизборната кампания на правителството за спечелване на пловдивските избиратели за Петото обикновено народно събрание (ОНС) и повод да се припомнят заслугите на либералите националисти за победата на историческия акт.¹ Но наред с политически конюнктурните моменти тържеството цели да освежи и паметта за случилото се на 6 септември 1885 г., и да отдаде почит и уважение към участниците в него.

Сутринта празникът започва с молебен в черквата „Св. Богородица“. На него присъстват участници в свалянето на източнорумелийската власт в лицето на конарската чета, а така също и офицери от Пловдивския полк, олицетворяващи войската, командвана на 6 септември 1885 г. от майор Данаил Николаев. На службата присъстват и множество граждани. Приема се поздравителна телеграма до З. Стоянов „като един от първите дейци, застанали начело на обединението на България“. Изпращат се телеграми с поздравления и до всички дейци на Съединението, намиращи се в София.²

След церемонията се образува шествие, което се отправя към пл. „Джумаята“, лобното място на майор Райчо Николов, единствения пловдивски деец на съединисткото движение, убит на 6 септем-

¹ Танкова, В. Когато Пловдив не е вече столица. С., 1994, с. 82, 117.

² Съставът на комисията е: Ив. Андонов, Хр. Търнев, Д. Кацаров, Г. Крумов, Б. Попов, Я. Цончев, Хр. Шопов, Г. Марков, Д. Карадимов, В. Янов.

ври 1885 г., а после и към гроба му, за да почете паметта на една от най-популярните личности в града.³ Парад на военните не се провежда, защото 6 септември не е официален празник. Присъстващите на честването отправят молба до управляващите денят на Съединението да бъде обявен за официален празник. Това е първото предложение, намерено в пловдивския печат от мен, за признаване на 6 септември за празничен ден за страната.

И в столицата през 1887 г. първото честване на 6 септември се отбелязва с тържествен молебен, но не само за Съединението, а и за дълголетието на княз Фердинанд, и за успеха на правителството. Правителственият официоз в „Свобода“ помества поздравителни телеграми от различни градове на страната. Част от тях са адресирани до З. Стоянов като „автор и герой на 6 септември“, а други изразяват „верноподанически чувства“ и „безупречна преданост и любов“ към княз Фердинанд.⁴ В дописките на столичния вестник за първото честване на Съединението се отдава предимство на утвърждаването на авторитета на княза. В своето изложение ще се спра на чествания в София, Пловдив и частично в Голямо Конаре, които ще бъдат осветлени на базата на материали от периодичния печат.

Денят 6 септември 1888 г., третата годишнина от деня на Съединението, в Пловдив е обявен за празничен. Градът осъмва, украсен с трикольори. Следват обичайните: молебен, шествие, поклонение на гроба на Р. Николов, актуална политическа реч в подкрепа на княз Фердинанд. Вечерта пловдивчани се веселят в градската градина с военната музика и фойерверки.⁵ В „Свобода“ подчертава, че първите две чествания на Съединението през 1887 и 1888 г. в Южна България преминават като „всенароден празник“.⁶ През 1889 г. денят 6 септември е помрачен от смъртта на З. Стоянов. По случай деня на Съединението е отслужена тържествена служба в столичната черква „Св. Крал“. Тя е последвана от по-многолюдна панихида за З. Стоянов. Храмът не успява да побере всички желаещи да уважат паметта на „поборника за 6 септември“. Въпреки това очакванията на правителствения официоз са „великото събитие“ да се отпразнува навсякъде в страната.⁷

Петата годишнина от Съединението, чествана в Пловдив през 1890 г., е уважена от полковник Данаил Николаев, предводител на войските на 6 септември 1885 г. Годината 1890 е началото на най-стабилния период от развитието на Стамболовия режим. Затова тържеството има подчертано

³ Танкова, В. В Сянката на първите. – Андонов, Ив. Спомените ми от турско време. Съединението. С., 1995 (второ фототипно издание), с. 75.

⁴ Свобода, бр. 84, 16 септ. 1887.

⁵ Пловдив (Пловдив), бр. 34, 8 септ. 1888.

⁶ Свобода, бр. 197, 10 септ. 1888.

⁷ Пак там, бр. 298, 6 септ.; бр. 299, 9 септ. 1889.

официозен характер. Това личи в отслужването на молебена от висш духовник, митрополит Партений, от присъствието на всички висши чиновници и военни чинове и от поздравленията, отправени от кмета Христо Дюкменджиев, деец по Съединението, до „високостоящи лица“, „Престола и Особата“.⁸

Подобен е сценарият за честването и през 1891 г. Празничност на 6 септември придава пускането на водоскоци в градската градина и на пл. „Джумаята“, резултат от новото водоснабдяване на Пловдив от Родопите. Участието в тържеството е масово, според в. „Свобода“ – 4 хил. души.

Съобщенията за честването на Деня на Съединението в Пловдив през 1892 г. са показателни за разединението сред пловдивските стамболовисти на привърженици на Ив. Андонов и на Никола Генадиев. Празненството и молебенът в памет на „революционера спасител“ Захари Стоянов се засенчват и от Първото търговско-промишлено изложение.⁹ С края на Стамболовия режим през май 1894 г. приключва един етап, в който честванията на Съединението в Пловдив се налагат като почти ежегодно събитие, организирано от дейци по Съединението, привърженици на Народнолибералната партия.¹⁰ Смисълт на честванията, организирани от тях, е не само в припомнянето на събитието, но и надеждата, изразена от Сл. Кесяков, „по-скоро да дойде истинският 6 септември, когато да се обединят всичките Българи“.¹¹

10-годишнината от Деня на Съединението през 1895 г. съвпада по време с управлението на русофилската Народна партия. Нейният официоз в. „Мир“ не споменава нито една дума за пловдивския акт. Известно е, че видни привърженици на партията смятат обявяването на Съединението на 6 септември 1885 г. за прибързан акт, несъгласуван с Русия. Неорганизирането на тържество в Пловдив, където общината е в ръцете на либералите, е вече обяснено в историографията.¹² В камерен състав минава отбелязването в Пловдив на годишнината от Съединението през септември 1902 г. Тогава на власт е друга русофилска партия – Прогресивно либерална на д-р Ст. Данев, чиито политически предходници също са противници на съединистката акция.¹³

При втория стамболовистки режим честванията на Съединението в Пловдив се съживяват, но с различен брой участници. През 1903 г.

⁸ Пловдив, бр. 69, 9 септ. 1890.

⁹ Балканска зора, бр. 718, 6 септ. 1892; Свобода, бр. 903, 7 септ. 1892.

¹⁰ Засега не са открити бележки за честване в Пловдив и София през 1893 г.

¹¹ Пловдив, бр. 100, 10 септ. 1891.

¹² Танкова, В. Когато Пловдив не е вече столица..., с. 213.

¹³ Пловдив, бр. 1171, 7 септ. 1902; Живков, Св. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим (1899-1920). С., 2014, с. 27.

пловдивската община обявява 6 септември за непристъпен ден.¹⁴ Празнуването на 20-годишнината от Съединението в Пловдив през 1905 г. е характерно с участието на различни граждански сдружения и спортни дружества, отдали почит на събитието.¹⁵ През 1906 г. отбелязването на Деня на Съединението протича без присъствието на пловдивския елит. Само ученици и членове на някои дружества участват в шествие и вечерни хора. Вероятно причина за редуцирането на празника е нареждането на министъра на вътрешните работи Д. Петков да се ограничи честването на Деня на Съединението заради антигръцките прояви в някои градове на страната, сред които е и Пловдив.¹⁶

Празнуването на 25-годишнината от Съединението през 1910 г. съвпада с времето на управлението на правителството на Ал. Малинов, записало в своя актив провъзгласяването и международното утвърждаване на Независимостта на България, сложили край и на непълното признаване на Съединението. Според историографията, присъствието на Д. Николаев като военен министър в кабинета цели да подчертае приемствеността в политиката на Демократическата партия със Съединението. Неслучайно в навечерието на 6 септември в „Пряпорец“ публикува кратък спомен на Д. Николаев за Съединението, в който той се самоизтъква като главен извършител на пловдивския акт.¹⁷ 25-годишнината се провежда в период на възход и утвърждаване на българската държава, което се изразява и в обогатяването на тържествеността на ритуала по честване на Съединението. В София се появяват места за поклонение – паметникът „Цар Освободител“ и мавзолеят на Батенберг, които се възприемат като символи на Санстефанска България и „място на почит към княза, рискувал да поеме защитата на Съединението“.

Присъствието на молебна на пл. „Александър Първи“ на цар Фердинанд показва, че 25-годишнината от Съединението е почетена на най-високо ниво от държавния глава. Провежда се своего рода военен парад, поздравен от царя, който придава тържественост на събитието. На площада са и членовете на правителството, някои опозиционни партийни лидери, офицери, множество граждани.¹⁸

В речта си пред паметника на император Александър Втори депутатът от Демократическата партия Д. Мишев, бивш деец на Екзархията, повтаря утвърдената от стамболовистите теза за Съединението, че то е всенародно дело, но изтъква и приноса на правителството на П. Ка-

¹⁴ Пловдив, бр. 1217, 6 септ. 1903.

¹⁵ Пак там, бр. 1304, 10 септ. 1905; Сан-Стефанска България (Пловдив), бр. 25, 10 септ. 1905.

¹⁶ Сан-Стефанска България, бр. 27, 16 септ. 1906; Пловдив, бр. 1342, 9 септ. 1906; Стателова, Е. Грънчаров, Ст. История на нова България 1878-1944. С., 2006, с. 203.

¹⁷ Пряпорец, бр. 236, 10 септ. 1910; Палангурски, М. Нова история на България. Княжеството (1879-1911). С., 2013, с. 274.

¹⁸ Пряпорец, бр. 234, 7 септ. 1910.

равелов за международното му признаване. Той поставя и въпроса за построяване на паметник на героите на Сливница.¹⁹ Предложението на Мишев изтъква връзката между Съединението и Сръбско-българската война. В София се реализират: поклонение пред мавзолея на Батенберг, поклонение пред гроба на П. Каравелов (последното напомня, че на власт е Демократическата партия); галапредставлението на пиесата „Хъшове“ в Народния театър, преминало в приповдигнато настроение в присъствието на царя, царицата и на дейци по Съединението, заемали и заемащи висши държавни постове.²⁰

В Пловдив празнуването на 25-годишнината от Съединението е масово. От София пристигат 28 вагона с гости начело с председателя на доброволческото дружество „Сливница“, както и представители на четите от околните села, взели участие в Съединението. Хиляди граждани присъстват на молебена за покойните дейци по Съединението, в т.ч. и на Р. Николов. За пръв път службата е и за загиналите в Сръбско-българската война. Нотки, различни от столичните послания, внася речта на Данаил Крапчев, който изтъква, че Съединението не е реализирало окончателно националните идеали, защото още има братя, които страдат под кървавия младотурски режим.²¹

25-годишнината от Съединението се чества и в цялата страна.

Кръглата 30-годишнина от Съединението през септември 1915 г. е в навечерието на влизането на България в Първата световна война, когато страната вече е обвързана със съюзнически договори с воюващите Германия и Австро-Унгария. Актуалното послание на официоза в. „Народни права“ по случай историческата дата звучи така: От 6 септември 1885 г. България се стреми да постигне своя заветен идеал – „обединението на целокупното Отечество“. Вестникът набляга върху личните достойнства на дейците по Съединението – самопожертвователност, готовност да рискуват живот, имот и семейства за общото благо.²²

В столицата тържественият молебен на площад „Александър Първи“ се извършва в специално построена арка. Официалните лица са представени от царица Елеонора и за пръв път от престолонаследника княз Борис. На площада са живи участници в Съединението, войскови части, граждани и учащи се. Но нито един член на правителството на В. Радославов не уважава тържеството. В основната реч, произнесена на площада, се заявява, че е близо денят на „закръглянето и обединението на българския народ“.²³ Освен пред обичайните места – паметника на

¹⁹ Пак там, бр. 235, 9 септ. 1910.

²⁰ Пак там, бр. 234, 7 септ. 1910.

²¹ Народна дума (Пловдив), бр. 24, 11 септ. 1910.

²² Народни права, бр. 202, 3 септ. 1915.

²³ Пак там, бр. 203, 8 септ. 1915.

царя Освободител и мавзолея на Батенберг, участниците в шествието се покланят и пред паметника „Левски“.

Както 25-годишнината през 1910 г., така и 30-годишният юбилей на Съединението през 1915 г. се празнуват навсякъде в страната.

В следвоенните години (1919 и 1922 г.) Денят на Съединението в София и Пловдив се отбелязва в съвсем камерен състав с участието на ветерани от Освободителната и Сръбско-българската война, офицери от Пловдивския гарнизон, малко граждани и без никакви официални представители. През този период вътрешни и външни фактори не благоприятстват за напомняне за някогашното сливане на двете български държави.²⁴ През 1921 г. на тържеството за Съединението в Г. Конаре пристига цар Борис Трети.²⁵ Засега това е единственият, открит от мен, случай на присъствие на цар Борис на честване на Съединението.

След Деветоюнския преврат отбелязването на честването на Съединението в Пловдив минава под знака на влиянието на Военния съюз във властта. За Деня на Съединението през септември 1923 г. е напомнено с няколко залпа, които се разнасят в 5 часа сутринта от пловдивския гарнизон. В града пристигат селяни от Г. Конаре, които правят възстановка на свалянето на Г. Кръстевич. За разлика от Пловдив, Г. Конаре чества празника „с подобаваща тържественост“.²⁶ През 1924 г. участие в пловдивското тържество вземат предимно бивши и действащи воители и обичайните поборници и ветерани от дружество „Сливница“. Те отбелязват Деня на Съединението по-скоро като патронен празник на Съюза на запасните офицери. Честващите Съединението взимат участие и в друга проява, която се провежда в деня на празника – траурна манифестация, „устроена от македонската емиграция по повод трагичния край на Тодор Александров“.²⁷

40-годишнината от Съединението, която е през 1925 г., е обявена за официален празник и се чества в цялата страна.²⁸ Тържествата в Пловдив се организират от Общограждански комитет с председател Немски. Специален подкомитет се занимава със събиране на средства за полагагане на основен камък на паметник за увековечаване на „великата дата“.²⁹

На 19 септември 1925 г. целият Пловдив е окичен със знамена. Сред официалните лица, уважили събитието, са: най-влиятелният член на правителството – военният министър ген. Иван Вълков, председателят на Народното събрание Тодор Кулев, водачът на парламентарното мнозинство на управляващата партия Андрей Ляпчев и др. Поканен

²⁴ Свобода, бр. 2552, 19 септ. 1919; Юг, бр. 562, 21 септ. 1920; бр. 1090, 5 юли 1922.

²⁵ Юг (Пловдив), бр. 852, 21 септ. 1921.

²⁶ Борба (Пловдив), бр. 708, 20 септ. 1923.

²⁷ Борба (Пловдив), бр. 1034, 21 септ. 1924; бр. 1035, 22 септ. 1924.

²⁸ Пак там (Пловдив), бр. 1326, 18 септ. 1925.

²⁹ Независимост (дир. П. Н. Даскалов), бр. 1308, 16 септ. 1925; бр. 1310, 18 септ. 1925.

на тържеството, цар Борис не присъства и не изпраща свои представители.³⁰ За честването пристигат гости от цялата страна: членове на доброволческите дружества „Сливница“, в т.ч. опълченци от Шипка и Ст. Загора, дейци по Съединението, запасни офицери, представители на емигрантски, просветни, професионални дружества и организации, учащи се.³¹ Тържеството се открива с панихида и молебен на пл. „Съединение“. Председателят на парламента полага основен камък на паметника на Съединението със специална капсула, съдържаща „Акт за Съединението“. Реч държи А. Ляпчев. Участието му в тържеството е знаково и цели да напомни за връзката на управляващите със Съединението, тъй като през 1885 г. Ляпчев е куриер и агитатор на БТЦРК. Развълнуван от събитието, няколко дни по-късно Ляпчев пише, че с манифестацията пловдивчани искали да демонстрират, че българският народ е изживял катастрофите от войните и мощно е встъпил на пътя на своето културно и национално развитие.³²

В София в катедралата „Св. Александър Невски“ е отслужена заупокойна молитва за загиналите дейци по Съединението и молебен за живите. Многолюдно шествие организира Съюзът на запасните офицери. Председателят му ген. Владимир Вазов в речта си оценява събитието като „всенароден акт, извършен в резултат на пълното единение между народ и водачи“ и посочва, че е необходимо от възкръсването на обединяващ идеал.³³ Хилядната манифестация минава пред дома на Д. Николаев. Там запасният ген. Стефан Азманов приветства „виновника“ за Съединението. Множеството посещава и другото място за поклонение – мавзолея на Батенберг. Там ген. Азманов изтъква, че Съединението сочи пътя, който трябва да следваме, за да съберем всички населени с българи земи под един скиптер.³⁴ Многобройната манифестация минава по главните улици на София. Всъщност тържественото честване на 40-годишнината цели да мобилизира, сплоти и ободри българското общество и да му напомни за незавършеното национално обединение. 40-годишнината е най-голямото празнуване на Съединението в периода между двете световни войни.

Покрай честването в. „Пряпорец“ публикува отново спомена на Д. Николаев за участието му в Съединението като „пръв и най-заслужил“ деец на пловдивския акт.³⁵ Публикацията предизвиква негодуванието на Ив. Андонов, който издава книга за събитията от Съединението през 1929 г.

³⁰ По време на честването министър-председателят Ал. Цанков е в Швейцария.

³¹ Борба (Пловдив), бр. 1325, 17 септ. 1925; Слово, бр. 989, 18 септ. 1925.

³² Пряпорец, бр. 211, 22 септ. 1925. По повод на годишнината е публикуван подробен спомен за Съединението на Ляпчев, който през 1885 г. е 19-годишен ученик в Пловдивската гимназия. – Юг, бр. 2029, 19 септ. 1925.

³³ Отечество, бр. 248, 26 септ. 1925.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пряпорец, бр. 207, 16 септ. 1925.

От 1926 до преврата през 1934 г., т.е. при сговористките правителства на Ляпчев и на Народния блок, честванията на Съединението се отбелязват в обичайния маниер с църковни служби, в присъствието на официални лица и неширок кръг участници като ветерани доброволци.

Първото честване на Деня на Съединението в столицата след преврата от 19 май 1934 г. повтаря предишни ритуали и участници – молебен, този път в „Св. Неделя“, но кръгът на участниците е по-широк от предходните години. Такива са: официални лица, начело с премиера К. Георгиев, бивши офицери и доброволци начело с председателите на Съюза на запасните офицери ген. Борис Сирманов и на дружество „Сливница“ – ген. Панталей Сантурджиев, множество граждани. Изразява се почит пред дома на Д. Николаев. Този път пред мавзолея на Батенберг в ролята на разказвач на спомени на тема „Съединението и княза“ влиза Константин Хаджикалчев. И в Г. Конаре се организира тържество с много гости от Пловдив. Симптоматичен за безпартийността на режима и издигането на ролята на администрацията е фактът, че пред присъстващите реч държи областният директор.³⁶

В навечерието на 50-ата годишнина от Съединението официозът в „Нови дни“ дава своя авторитарна интерпретация на епохата на Съединението, като изтъква, че Съединението е оставило един завет: „сцепление в народа, единение между него и всички държавни фактори“.³⁷

50-годишнината от Съединението се празнува в столицата на 22 септември 1935 г. в кръга на представители на двореца, на началник-щаба на армията, видни запасни генерали и на руския ген. Ал. Мосолов, първия командир на Лейбгвардейския ескадрон по времето на Батенберг, множество граждани. Ген. Д. Николаев, който е на тържеството в Пловдив за петата годишнина, сега празнува 50-ата годишнина от Съединението. Пред събраните висши офицери около мавзолея на Батенберг той ги призовава да почетат Съединението като „велик ден на българската военна мощ“.³⁸ В Пловдив църковните служби по случай кръглата годишнина са удостоени с присъствието на шефовете на гражданската и военната администрация. Така се подчертава ролята им при авторитарния режим. Там са и обичайните опълченци начело с Иван Андонов, председател на Поборническо-опълченското дружество, индустриалецът д-р Обрейко Обрейков, участник в организирането на мострения панаир. Гост на молебена е ген. Христо Луков, водач на едно от теченията в легионерското движение.

Местата за поклонение на участниците в честването през следващата 51-ва годишнина от Съединението през 1936 г. в столицата са същите, както предните години – „Св. Неделя“, домът на Д. Николаев,

³⁶ Утринна победа (Пловдив), бр. 150, 24 септ. 1934.

³⁷ Нови дни, бр. 326, 21 септ. 1935.

³⁸ Отечество, бр. 698, 22 септ. 1935.

мавзолеят на Батенберг. Този път 6 септември 1936 г. се чества не само като празник на запасното, но и на действащото войнство. Оратори на тържеството са министърът на войната ген. Хр. Луков и ген. Ив. Шкойнов, председател на софийското дружество на запасните офицери, които отправят поздравии по случай Деня на Съединението.³⁹

След 19-майския преврат от 1934 г. до 1936 г. включително, като оратори в столичните чествания на Съединението се изявяват генералите Сирманов, Шкойнов и Луков, представители на авторитарния национализъм. Структурите, които те оглавяват през 20-те и 30-те години на ХХ в., ратуват за почти идентични цели – „събиране на българските земи в една държава“ (Български народен съюз „Кубрат“); „Сан Стефанска България“ (Съюз „Българска родна защита“); „национално единство и обединение на всички български земи в една държава под скиптъра на българските царе“ (Съюз на българските национални легиони).⁴⁰ През посочения период в печата се появяват материали, които показват, че актуални стават други чествания – денят на възшествието на престола на цар Борис Трети, на обявяването на Независимостта, на празника на бойните победи.

През 1938 г. в Пловдив благодарственият молебен е отслужен от митрополит Кирил, бъдещия патриарх, а закуска за опълченците е дадена в бирария с многозначителното име „Съединена България“.⁴¹ По традиционния маниер като ритуали и участници – официални лица, представители на културни и родолюбиви организации, протича отбелязването на 6 септември в Пловдив в навечерието на влизането на България във Втората световна война. А през септември 1941 г. най-важната тема е навлизането на български войски в Добруджа.

Обществено-политическите трансформации, настъпили след Втората световна война, задълго прекъсват честванията на Съединението. Но на границата между 60-те и 70-те години на ХХ в. според един от видните български историци настъпва време на постепенно възраждане на националното чувство.⁴² Връщането към „националното“ рефлектира и в съживяването на честванията на Съединението. През 1964 г. в. „Гигант“, орган на партийните, общински, обществени и стопански структури в с. Г. Конаре, изтъква ролята на конарския отряд за успеха на пловдивското „въстание“ (по тогавашната терминология) на 5-ти срещу 6 септември 1885 г. и подчертава, че конарци са потомци на Чардафон, които са били в челните редици на борците за свободата

³⁹ Пак там, бр. 742, 26 септ. 1936.

⁴⁰ Поппетров, Н., В. Божинов, Национално могъща и обединена България. Формациите на радикалната десница и националният въпрос. С., 2014, с.50-55, 94, 125.

⁴¹ Борба, бр. 5217, 20 септ. 1938.

⁴² Димитров, И. Всичко тече. Спомени. С., 2000, с. 138-140.

на България. Между 1967 и 1975 г. в Г. Конаре се организират четири чествания на Съединението с митинги, възстановки на паметното събитие и заря проверка. Особено тържествено и многолюдно е честването на 85-годишнината от Съединението през 1970 г.⁴³

За отбелязване на 100-годишнината от Съединението в Пловдив е изработена Комплексна програма на Комитета за култура и пловдивския Окръжен комитет на БКП, с участието на Окръжната дирекция „Културно-историческо наследство“ и Окръжния съвет за култура. Инициативите по празнуването включват събиране на неизвестни документи за фонда на бъдещата постоянна експозиция за Съединението, поетичен и фолклорни спектакли, Обща художествена изложба в Пловдив, откриване на Единен мемориално-музеен комплекс, включващ паметника и сградата на музея.⁴⁴

Кулминация на честването на 100-годишнината е многохилядният митинг на пл. „Съединение“, състоял се на 19 септември 1985 г. Т. Живков, ген. секретар на ЦК на БКП и Председател на Държавния съвет, открива Паметника на Съединението. Това е третият случай след цар Фердинанд и цар Борис на участие на държавен глава на тържество за Съединението. Присъстват, както е прието при комунистическия режим, и редица партийни и държавни ръководители. Доклад пред събралите се чете акад. Н. Тодоров, зам.-председател на БАН и директор на Института по балканистика „Л. Живкова“. Гост на празника е Захаринка Стоянова, дъщерята на Захари Стоянов. Официалните лица разглеждат новоучредената музейна експозиция в сградата, строена за Източнорумелийски парламент.⁴⁵

В най-ново време Съединението е обявено за официален празник с решение на Народното събрание от 18 февруари 1998 г.

⁴³ Гигант (Г. Конаре), бр. 51, 6 окт. 1961; бр. 100, 26 септ. 1968; бр. 16, 28 септ. 1975; Отечествен глас (Пловдив), бр. 7102, 19 септ. 1967.

⁴⁴ Работническо дело, бр. 249, 6 септ.; бр. 259, 16 септ.; бр. 263, 20 септ. 1985.

⁴⁵ Пак там, бр. 263, 20 септ. 1985.

ЧЕСТВАНИЯТА НА 100-ГОДИШНИНАТА ОТ СЪЕДИНЕНИЕТО В ПЛОВДИВ

Видин Сукарев

В началото на изложението е редно да се отбележи, че честванията на 100-годишнината от Съединението през 1985 г. в Пловдив по своята масовост, организация, бюджет и съпътстващи градоустройствени мероприятия значително се различават от тези през предходните кръгли годишнини, а за да се обясни защо е така, се налага поглед към по-далечното минало.

Българската държава и народ, макар и с древна история, поради спецификата на историческите обстоятелства и процеси имат твърде кратка традиция по отношение на националния празничен календар. Едва ли е нужно да се анализират обстойно причините за това явление – в общи линии е ясно, че те се коренят основно в кратката модерна държавна традиция след Освобождението и настъпилите през 1944 и 1989 година поврати в политическото управление, наложили на два пъти коренно противоположна идеологическо-ценностна ориентация.

След 9 септември 1944 г. Денят на Съединението не е забранен, както Коледа или Великден, нито отменен, както става с Деня на народните будители. Не остава забравен като Денят на Независимостта. Две са основните пречки 6 септември да не бъде официален празник от гледна точка на тогавашната идеологическа ситуация: Първата е принципно отрицателното отношение на комунистическата власт към дати, които консолидират родолюбивите традиции и не могат да се обвържат с международната партийна, класова или трудова солидарност. Втората причина е неодобрението на Русия на делото на Съединението. Очевидна е връзката на българските съединистки водачи в събитията след 6 септември с възникналото през следващите месеци „русофобство“. От друга страна, в годините на тоталитаризма неодобрението на Русия и появата на русофобите могат лесно да бъдат оправдани с империалистическите стремежи на царизма и така Съединението да придобие напълно приемлив вид далеч преди 1985 г.

Съществува обаче и друга важна причина, която е извън кръга на политическата идеология на БКП: На практика Съединението почти никога не е чествано като общонационален празник, неговото отразяване и чествания го характеризират като ден от значение предимно за

Пловдив и региона.¹ Към всички тези съображения трябва да се добави и едно от народопсихологически характер – стара нашенска слабост е да се съобразяваме с евентуалното неодобрение на съседни държави. Изготвянето на социалистическия национален календар зависи не само от партийните догми и одобрението на Москва, но и от автоцензурата на политическите ръководители. Съединението е български триумф, шумното честване на който обаче може да развали отношенията на България с Турция и особено с Югославия. Това самоограничаване – някой някъде да не бъде засегнат – се проявява с пълна сила и днес. Най-пресният пример е пълното отсъствие на национални празнични мероприятия около стогодишнината от превземането на Одрин през Балканската война.

В годините след 1885 до втората половина на XX век Градът на тепетата се разраства твърде много; от всички краища на българските земи прииждат нови негови жители. От друга страна, немалко от потомците на старите фамилии, свързани със Съединението, се изселват в столицата. Сред такова многобройно и нееднородно население без намеса на властта Съединението не може да се отбелязва масово и тържествено. Задачата при това положение става още по-трудна и поради богатото историческо минало и изобилието от културни паметници в древния град. В този промеждутък от липса на национална историческа памет за Съединението народната традиция поема отговорната задача да пази и тачи свидното дело. Съвсем близо до окръжния център – в Голямо Конаре, където трудно може да се намери къща, която да не е свързана с 6 септември, паметта се пази и то най-официално, доколкото това е възможно. До 80-те години на XX век водещите чествания на Съединението са именно в това населено място, което през 1969 е провъзгласено за град и заедно с присъединеното село Точиларци приема името Съединение.² Празничността около Съединението в малкото градче носи всички характеристики на народното веселие – с музика, хора, скара, сергии и въртележки, но въпреки това е достойна за уважение, защото за пореден път показва, че механизмите на народната памет функционират независимо, извън и въпреки официалната политика.

Разбира се, времето от втората половина на XX век е твърде сложно. Вече се изтъкна, че Съединението не е нито забранено, нито забравено в национален план. Като акт и събитие то фигурира в учебниците и справочниците и научните издания от същото време с изцяло положителна оценка.³ Пловдив не забравя Съединението. В писмо на Градския комитет на БКП Пловдив до ЦК на БКП от 24 февруари 1960 г., подписано от първия се-

¹ Вж. по този въпрос работите на Р. Първанова и Ст. Дечев в настоящото издание.

² Мичев, Н., П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878 – 1987. С., 1989.

³ Вж. работата на М. Палангурски и В. Танкова в настоящото издание.

кретар Тодор Звездов, се казва следното: „Градският комитет на БКП на заседание на 18 февруари разгледа въпроса относно честването на 75-годишнината на Съединението на Северна и Южна България и предлага на ЦК на БКП да ни разреши да проведем *общоградско честване на тази годишнина* (курсив мой, В. С.), а също така да се представи пред съответните органи въпросът за довършване Паметника на Съединението“.⁴ В протокол от заседание на ЦК на БКП от 7 юли 1960, към който е приложен посоченият документ, нашироко е разгледана историята на паметника, нуждата от него, поставени са и други въпроси.⁵ Принципно никой не изразява несъгласие с предложението, но в крайна сметка официално разрешение и финансиране няма. Единственото, което е направено, е решението „75-годишнината от Съединението на Южна със Северна България да се отбележи в пресата и радиото.“⁶

Очевидно опитът Пловдив да поеме полагащото му се водещо място в отбелязването на Съединението е неуспешен. Недаването на разрешение от ЦК за честване е равносилно на забрана. Изминава четвърт век, през време на който настъпват множество промени. 60-те години носят поврат в отношението на БКП към т.нар. Македонски въпрос, и изобщо към българския национален такъв, а 70-те слагат начало на шумно честваните национални годишнини извън кръга на партийната история – 100-годишнините от Априлското въстание, Руско-турската война и Освобождението. Кулминацията естествено е 1300-годишнината от основаването на българската държава през 1981 г. Така ситуацията за подобаващо отбелязване на приближаващия едновековен юбилей от Съединението става далеч по-благоприятна. Сигнал за това дава самият водещ орган на управлението – ЦК на БКП. В протокол от заседание на висшата номенклатурна формация от 8 февруари, на който със задоволство са отчетени положителните резултати и равносметка от изминалите празнични дейности, съпътстващи отбелязването на 1300-годишнината, се споменава: „Особено важно е перспективната програма за следващия период да се обогати с целенасочени мероприятия за отбелязване на значими събития в нашия духовен живот. Предстои достойно да се честват 800 години от въстанието на Петър и Асен, 100 години от Съединението на България, 150 години от рождението на Васил Левски, 1000 години от началото на богомилското движение и др.“⁷

Макар и да не ми е познато изрично документално свидетелство, напълно вероятно изглежда предположението, че кампанията около такова годишнина има съвсем пряка връзка с т.нар. възродителен процес, който в средата на 80-те години е в разгара си, но идеологическата под-

⁴ ЦДА, Ф. 1Б (ЦК на БКП); оп. 6; а.е. 4207, л. 115.

⁵ Пак там, л. 102–115.

⁶ Пак там, л. 8.

⁷ ЦДА, Ф. 1Б; оп. 67; а.е. 1803, л. 57.

готвительна работа за него може да бъде проследена поне от десетилетие преди това.

Напълно ясно е, че времето за решителни действия е настъпило. На 28 март Общинският народен съвет в Пловдив възстановява работата по паметника. Изготвя се планово задание и ситуационен план. Още в него до голяма степен мястото е уточнено, въпреки че има някои различия в отделните варианти. Становището на главния архитект на общината Румен Григоров е да се организира конкурс.⁸ В писмо на председателя на Изпълнителния комитет на Общинския народен съвет – Пловдив Христо Мишев до председателя на ИК на Окръжния народен съвет Стоян Кошулев от 25 юли се приема предложението на Светослав Генов, председател на Окръжния съвет за култура, работата по паметника да бъде възложена на проф. Величко Минеков; предлагат се три възможни местоположения, като на първо място е посоченото в ситуационния план, описано като „Сегашното място – градината срещу детския отдел на Народната библиотека“. Писмото завършва със следното: „За ускоряване проектирането и изграждането молим да предложите на Окръжния комитет на БКП да *продължат усилията* (курсив мой, В. С.) за решение на Секретариата на ЦК на БКП за изграждането му и окончателно доуточняване на терена.“⁹

Очевидно работата на местното партийно ръководство се увенчава с успех, защото на 28 ноември същата година Секретариатът на ЦК на БКП излиза с решение № 1075 за честване на Съединението на национално ниво, като център на тържествата ще е Пловдив.¹⁰ Окръжният комитет на партията съвместно с Комитета по култура и ИК на Окръжния народен съвет приемат програма за мероприятията на честването от 17 точки, от които само точки 3 и 16 са за град Съединение, всички останали засягат Пловдив. Предвижда се пълна мобилизация на всички културни, пропагандни и обществени институции. По-важните решения са следните: т. 2 Комитетът по култура, ОК на БКП и Окр НС – Пловдив, съвместно с НС на ОФ, БАН и Министерството на народната отбрана да организират на 19 септември в град Пловдив тържествено събрание; 4. Да се организира Национална художествена изложба „100 години от Съединението“; 5. В Пловдив да се изгради паметник на Съединението; 6. Към Музея на Възраждането и националноосвободителните борби в Пловдив да се разкрие отдел, посветен на Съединението; 17. Разходите по честването да се поемат от Комитета по култура, Окръжния народен съвет – Пловдив, Общинските народни съвети и окръжния фонд „13 века България“ по одобрена финасова сметка.¹¹

⁸ ДА – Пловдив, Ф. 158 (Община Пловдив); оп. 7п, а.е. 35, л. 1-2.

⁹ ДА – Пловдив, Ф. 158; оп. 6, а.е. 10, л. 34.

¹⁰ ДА – Пловдив, Ф. 1001Б (Окръжен партиен архив); оп. 27п, а.е. 223, л. 19; Отечествен глас, 21.02.1985.

¹¹ ДА – Пловдив, Ф. 1001Б; оп. 27п, а.е. 223, л. 18–22.

На следващите две страници като основен източник на финансиране е посочен Окръжният народен съвет, който трябва да отпусне цялата сума от 14 хил. лв. за тържественото честване, 100 хил. лв. за художествената изложба, 800 хил. лв. за паметника, 60 хил. лв. за новата експозиция и други средства за албум, юбилеен вестник, фотоизложба и т.н.

Реализацията на всички тези мероприятия изисква започване на целенасочена работа. Особено съществени са строителните дейности, които не са упоменати сред мероприятията, но изграждането на паметника и ситуирането му на определеното място, което е всъщност най-популярният сред пловдивчани пазар – Четвъртък пазара, налагат изразходването на още много труд и средства. 1983 година изтича, без масовият гражданин да срещне много информация в тогавашната преса и медии за предстоящия юбилей. През 1984 година предстои друг много по-съществен по скалата на управляващите – 40 години от 9 септември. Вероятно по тази причина в Пловдив не е предприето нищо около 99-годишнината. Естествено, строителните работи започват. Започва и работата по паметника.¹² Едно от първите мероприятия на общинските власти през пролетта на 1984 г., пряко свързани с юбилея, е да се именува „Съединение“ строящият се пешеходен мост.¹³ За съжаление това име остава напълно непознато и до днес.

Комитетът по култура разработва мероприятията по честването в три основни групи направления. Първата е популяризиране значението и идеите на Съединението чрез средствата за масово осведомяване. Втората – нови художествени произведения – паметникът в Пловдив, паметник в Гургулят, заснемане на документален филм с режисьор Юлий Стоянов и игрален филм с режисьор Георги Дюлгерев, разкриване на музейна експозиция за Съединението, Национален преглед на българското късометражно документално кино в Пловдив и др. Трета група – съпътстващи мероприятия, които подпомагат празничната атмосфера, организирани на местно ниво – викторини, лектории, походи, фотоизложби и пр.¹⁴

От края на годината вестник „Отечествен глас“ – местният партиен официоз, започва серия от публикации за популяризиране на Съединението. На 11 декември е поставено начало на нова рубрика със специално изработено лого – лъв, подобен на този от знамето на Голямоконарската чета, изработен от художника Здравко Захариев. Новогодишният брой на вестника е с приложение календар от същия автор по произведението на Николай Павлович „Съединението на Северна и Южна България“. Публикуват се документални свидетелства за събитието

¹² Отечествен глас, 19.09.1985 г.

¹³ Отечествен глас, 18.09.1985 г.

¹⁴ Културна масова работа, 1984, № 4, с. 56–58.

като дневника на генерал Георги Абаджиев (от 12 февруари 1985 г.). В четири публикации под заглавие „Героите на Съединението. Народът. Дейците. Политиците. Дипломатите“ Василка Танкова запознава читателите с основните действащи лица, събития, оценки и изводи за делото, като също помества някои документи.¹⁵ В рубрика „Аз бях там...“ се публикуват писмо на Петър Шилев до Иван Андонов¹⁶, репортажи на Антони Пиотровски от вестник „Илюстрацион“¹⁷ и много други материали от исторически и актуален характер, свързани с юбилея.

Издадена е програма за честванията в Пловдивски окръг. По важните мероприятия в нея са поставяне в различни населени места на поетично-музикалния спектакъл „Да живеят Съединението“ с автор Георги Пашев и участието на Илия Секулов, Георги Василев и квартет „Заря“; Премиери на следните книги: Иван Куртев „Хроника на Съединението“; Тодор Ташев „Животът на Летописеца“; Йоно Митев „Съединението 1885“; Петър Шилев „Спомени за Съединението“; Слав Хр. Караславов „И мъжки да защитават земята си“; Дойно Дойнов „Българската общественост и Съединението“; Сава Пенков „Берлинският договор и Балканите“; Неда Бобчева, Калина Стоилова (съставители) „Часът на Съединението удари“; Иван Попвасилев „Захари Стоянов“; Димитър Мантов „Южнобългарска хроника“; Илчо Димитров „Преди 100 години. Съединението“. Елена Стателова, Андрей Пантев „Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885“; Любомир Рангелов (съставител) „Храбри идат твоите капитани“. Освен това: Откриване на фотоизложбата „Пловдив и пловдивският край в борбите за Съединение“ в Дома на техниката, Дни на театралното изкуство в Античния театър, десет популярни концерта на пловдивския симфоничен оркестър, премиера на документалния филм „По начин най-благороден“ (с първоначално заглавие „Часът на Съединението удари“) с режисьор Юлий Стоянов в кино „Балкан“ на 2 септември 1985 г. и др.¹⁸, които ще бъдат споменати в хода на изложението.

Безспорно една от най-големите прояви е подготовката и организирането на националната художествена изложба „Съединението“, разположена във фойето на Централна поща и в галерията на ул. „Гладстон“ (тогава „Сашо Димитров“). Представени са 338 творби от 260 автори. Първа награда за живопис е присъдена на Светлин Русев, втора – на Димитър Киров, трета – на Йоан Левиев. Първа награда за скулптора получава Димитър Остоич, втора – Емил Попов, трета – Веса Воинска. При графиките съответно призьорите са проф. Петър Чуклев, Тодор

¹⁵ Отечествен глас, 23 – 26 юли 1985.

¹⁶ Отечествен глас, 6 – 7 август 1985.

¹⁷ Отечествен глас, 20 – 23 август 1985.

¹⁸ Окръжен съвет за култура. Програма за честване 100 години от Съединението на България. Пловдив, 1985.

Панайотов, Стоян Стоянов.¹⁹ Изложбата е открита на 6 септември, но кулминацията тепърва предстои. Както вече беше посочено, решението на Партията е юбилеят да се отбележи на 19 септември. Защо на тази дата, след като преизчисляването на събития от юлиански в грегориански календар за XIX век е с добавяне на 12 дни, засега не може да се даде точен отговор. Недоглеждане или друга причина... Така или иначе това далеч не е първата дата в българския празничен национален календар, чието честване буди подобни въпроси. Десет години по-рано 90-годишнината е отбелязана на 18 септември²⁰, тази дата е посочена и в писмото на ОК на БКП от 1960.²¹

След изложбата трябва да се отбележи подобаващо 9 септември, но дори тогава продължава информационната кампания. Пред завършване са множеството обекти, строени ударно през предходните месеци в чест на юбилея – новият булевард „6 септември“, площад „Съединение“ с паметника, пешеходният мост, булевард „Христо Ботев“ и др. На 13 септември в Народна библиотека „Иван Вазов“ е открита изложба от фотографии и документи, посветена на годишнината. Съвместно с Дирекция „Културно-историческо наследство“, библиотеката издава библиографски указател на документи и материали за Съединението. На 17 септември „Отечествен глас“ излиза с увеличен брой страници с богата информация за историческото събитие. Следващите броеве също отделят значително място. На 19 септември е тържественото, дългоочаквано честване. Открити са паметникът и музейната експозиция. Партийният и държавен глава Тодор Живков произнася кратко приветствено слово, последвано от подробен доклад на академик Николай Тодоров. Пред събраното множество почетният караул развява знамето на Голямоконарската чета, съхранявано във фондовете на тогавашния Музей на революционното движение в Пловдив. Почетен гост на церемонията е почти стогодишната дъщеря на Захари Стоянов – Захаринка. Финалът е празничен фолклорен концерт на Античния театър.²²

През следващите дни юбилейните мероприятия постепенно заглъхват. В новооткритата музейна сграда се състои литературно четене; експозицията е посетена от делегатите на международна научна конференция в столицата, посветена на годишнината.²³ Ентузиазмът, обзел гражданството и специалистите, дава повод открито да се заговори за проекта за тритомна история на Пловдив²⁴, също останал неосъществен поради ред причини.

¹⁹ Отечествен глас, 7.09.1985.

²⁰ Отечествен глас, 18.09.1975.

²¹ ЦДА, Ф. 1Б; оп. 6; а.е. 4207, л. 115.

²² Отечествен глас, 20.09.1985.

²³ Отечествен глас, 21.09.1985.

²⁴ Отечествен глас, 22.09.1985.

Връщането на пловдивчани към ежедневния житейски ритъм не оставя честването на стогодишнината от Съединението в забвение. Голяма част от инфраструктурното и архитектурно оформление на централната градска част се дължи на строителни работи, предприети във връзка с юбилея. Това е една от последните за Пловдив кампанийни дейности с голям размах и финансиране, в която си сътрудничат местна и централна власт от времето на НРБ. В следващите години финансовата и икономическата криза стават все по-осезаеми и това ще доведе в крайна сметка до смяна на политическата и икономическата система в края на 80-те и началото на 90-те години на ХХ век. Площадът, паметникът, музеят, пешеходният мост и булевард „6 септември“ остават и след падането на режима, който ги изгражда, и днес съществуват в съвсем различни социално-икономически условия. В историята на една страна, дори при най-крайни политически и идеологически превратности, приемствеността сред хората по отношение на функционалност и архитектурно-градската среда като декор, пред който се играе театърът на житейските и обществени събития, е непосредствена и значима. Обстоятелството, че тези обекти се ползват и съществуват пълнокръвно, свидетелства за далновиден замисъл и добре свършена работа от местните пловдивски партийни и общински ръководители, които, успявайки да издействат честването на стогодишнината на Съединението, постигат дълготрайни придобивки за града. Днес зала „Съединение“ често се ползва за прояви на най-различни политически сили – нещо немислимо през 1985; други (при това често сменящи се) управляващи застават пред паметника на площада на 6 септември. Поредната кръгла годишнина от Съединението се е превърнала в рутинно събитие за града и неговите граждани, но неговата важност и достойно отбелязване не будят съмнение. Даденост, за която заслуга имат политическите и обществените дейци от последните три десетилетия.

СЪЕДИНЕНИЕТО СЛЕД 1989 г.: ПОЛИТИЧЕСКИ ЗАЛОЗИ ПО ПЪТЯ КЪМ ОФИЦИАЛНИЯ ПРАЗНИК

Стефан Дечев

В десетилетията след Съединението и до промяната на 9 септември 1944 г.¹, въпреки растящия политически консенсус около събитието, все по-позитивното отношение сред широки среди на интелигенцията, в историографията и в учебниците по история за училищата – денят 6 септември така и не става официален празник или „неприсъствен ден“.² Отбелязват се единствено кръгли годишнини и особено 40-годишнината през 1925 г. След голямата политическа промяна 6/19 септември попада близо до годишнините на 9 септември 1944 г. и 23 септември 1923 г. и не се отбелязва от комунистическата власт. Единственото по-машабно честване на деня е през 1985 г. във връзка със 100-годишнината на събитието. Тогава, макар и използвана и в контекста на току-що извършения „възродителен процес“ над българските турци³, проявата спомага да се припомнят някои забравени събития и личности, свързани със Съединението, различаващи се от обикновено възхваляваните от режима герои и исторически фигури.⁴ Ала и след тази кръгла годишнина празнуването на Съединението не се подновява и празникът бързо е забравен.

Следващите редове са посветени на бавното и мъчително превръщане на Съединението в официален празник на България едва след промените от 1989 г. – цели 113 години след неговото осъществяване. Нека не забравяме, че въпреки вътрешната динамика и постепенния завой към националното⁵, старият режим си тръгва неочаквано, поради външни и

¹ Везенков, Ал. 9 септември 1944 г. С., 2014.

² Вж. публикацията на Румяна Първанова в този сборник.

³ За повече около „възродителния процес“, както и месеците и годините след осъществяването му вж. Стоянов, В. Турското население в България между полсоите на етническата политика. С., 1998, с.160-185; Груев, М., Ал. Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици. С., 2008, с. 131-176.

⁴ Работническо дело, год. LIX, 20 септ. 1985, бр. 263.

⁵ Вж. Еленков, Ив. Културният фронт. С., 2008; Дечев, Ст. (ред.) В търсене на българското: мрежи на национална интимност XIX-XXI в. София: Институт за изследване на изкуствата, 2010. Хранова, Ал. Историография и литература, т. I и II. С., 2011.

независещи от обикновения човек фактори⁶, поради което – както ще се уверим – постигането на консенсус около нови официални празници съвсем не е толкова бързо и спонтанно. Ще се опитам да представя етапите, през които преминава този процес, континуитета и промяната при посланията, заложи в паметта за Съединението, местата за поклонение и историческите актьори, които олицетворяват самото събитие. Ще видим промяната и на политическите залози, свиването и разширяването на точките на съгласие до обявяването на датата 6 септември за официален празник през 1998 г. Накрая ще се опитаме и да отговорим на въпроса защо между съединителния акт от 1885 г. и позитивното гласуване на Народното събрание за превръщането на деня в официален празник през 1998 г. минават цели 113 години.

Преходът след 1989 г. и борбата за официалните празници

В самото начало, след края на режима през 1989 г., като че ли нищо не подсказва, че Съединението ще бъде обявено за официален празник. През първите две години след началото на промените тържествата около датата са сравнително приглушени. Поради високата политическа температура в страната на толкова отдалечената история се обръща сравнително по-малко значение, доколкото с времето на Съединението не са свързани най-непосредствените политически залози между основните политически сили – БСП и СДС. Те се асоциират най-вече с годините след 9 септември 1944 г., Народния съд, изборите за VI ВНС през 1946 г. и последвалото цялостно ликвидиране на опозицията.⁷ Дългите години на неотбелязване на празника също са довели до забравя и липса на навици за честването му. Това отсъствие на традиции твърде ясно личи в трудния избор на места за поклонение, в незнанието на широки среди с какво е свързан 6 септември, както и в някои досадни грешки на имената на действащите лица.⁸

И все пак още през 1990 г., дни след подпалването на партийния дом на 26 август⁹, новоизбраният президент от СДС Желю Желев излиза със специално обръщение в навечерието на празника. Словото му е публи-

⁶ Груев, М. За близкото минало и неговите рефлексии в настоящето – В: Българският комунизъм. Дебати и интерпретации. Съст. и ред. М. Груев и Д. Мишкова, 2013, с. 89.

⁷ Подр. за тези събития и установяването на тоталитарно комунистическо управление вж. Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944-1948. С., 1993; Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939-2002. С., 2002, с. 49-102. Вж. също изложението на Даниел Вачков в: История на Народна Република България. Режимът и обществото. С., 2009, с. 98-120.

⁸ Например дори и през 1994 г. в материалите си послучай датата на Съединението „Дума“ изписва Д. Николаев като Д. Николов. – Дума, год. V, 6 септ. 1994, бр. 203, с. 6.

⁹ Калинова, Е., И. Баева. Цит. съч., с. 268.

кувано от двата основни партийни вестника „Дума“ и „Демокрация“.¹⁰ Проведеното вечерта на 6 септември възпоминание в Пловдив се осъществява отново в негово присъствие, както и при участието на двама политически лидери на две традиционни партии от опозиционния СДС – Петър Дертлиев от БСДП и Борис Кюркчиев от Демократическата партия.¹¹ През 1991 г. отбелязването на годишнината от Съединението се концентрира отново в Пловдив. Инициативата е дело и на редица обществени организации, сред които личат Независимият обществен комитет по националните проблеми, офицерска легия „Раковски“ (на която 6 септември е празник), общонароден комитет „Васил Левски“ и др. Ролята на подобни организации и техните инициативи през следващите години ще се засилва. Това ще представлява и едно своеобразно съчетание на официалния и дисидентски национализъм от 70-те и 80-те, с антикомунистическия и антисъветски национализъм след промените и опита му за промяна на празничния календар.

В самото начало на 90-те възпоминанията на Съединението остават главно в Пловдив и град Съединение. В отбелязването на празника се включва и Габрово като родно място на Продан Тишков-Чардафон.¹² За разлика от 20-те и 30-те години обаче, в столицата денят не се отбелязва специално, а едновременно местата за поклонение са видимо позабравени.

Ала, изглежда, постепенно се натрупва инерция, която през 1993 г., въпреки некръглата годишнина, дава известни плодове. За пръв път след 10 ноември 1989 г. Денят на Съединението е отбелязан в столицата със заря-проверка пред възстановения през 1981 г. паметник на Незнайния войн. Присъстват председателят на парламента Ал. Йорданов, както и членове на правителството на Любен Беров.¹³ Направена е и първата стъпка към новия статут на 6 септември. Общинският съвет в Пловдив го провъзгласява за празник на града.¹⁴

Още по-ярки са възпоминанията през 1994 г. Свободната издателска дейност в началото на 90-те, появата на редица премълчавани в миналото книги, както и шумното честване през януари 1994 г. на 150 години от рождението на Ст. Стамболов си казват думата за промяна на историческия фокус и все по-голямото насочване към Съединението. Ето защо през 1994 г. определено тържествата навлизат в нова фаза. Те са по-шумни и са първите след промените от 1989 г., в които се загатва отчетливо потенциалът, който притежава 6 септември, за да се

¹⁰ Вж. Демокрация, год. I, 6 септ. 1990, бр. 168, с. 1; Дума, год. I, 6 септ. 1990, бр. 156, с. 1.

¹¹ Демокрация, год. I, 7 септ. 1990, бр. 169, с. 1.

¹² Демокрация, год. III, 7 септ. 1992, бр. 213, с. 1

¹³ Дума, год. IV, 7 септ. 1993, бр. 208, с. 1; Демокрация, год. IV, 7 септ. 1993, бр. 208, с. 1.

¹⁴ Демокрация, год. IV, 7 септ. 1993, бр. 208, с. 1.

превърне в официален празник. Видимо по-голямата мобилизация на силите на десницата в честването на 6 септември през 1994 г. може да се потърси и в символната борба с отбелязването на 50-годишнината на 9 септември 1944 г., на която в края на управлението на Л. Беров и на старта на предстоящата предизборна кампания БСП отделя подобаващо място. Това води до заостряне на езика в средите на СДС, както и до придвижването му в още по-голяма степен към речника на едновременния стамболовизъм. Ето защо на страниците на в. „Демокрация“ можем да прочетем следното: „Сега, когато коминтерновската завеса над славата и героизма от Сливница се повдига, човек немее пред безочието на безродници, които гузно мълчат за 6 септември, а лъскат и ближат съветския шмайзер в центъра на София.“¹⁵ В случая става въпрос за отглас спрямо една от поредицата прояви, които се организират около отбелязване на 50-годишнината от 9 септември 1944 г. В неделя, на 4 септември 1994 г., пред паметника на Съветската армия в София се провежда тържество на председателстваното от Любомир Коларов Сдружение за приятелство с народите на Русия и ОНД. То е посветено на „славянското единство и 50-годишнината от победата на антифашистката съпротива“.¹⁶

За по-масовия характер на възпоминанието през 1994 г. дял имат и нарастващият брой обществени организации, някои от тях и партийнопристрастни, които се включват в проявите. Сред тях са офицерската легия „Раковски“, комитетът „Съединение“, сдружение „Мати България“, Съюзът на възпитаниците на Военното на Негово Величество училище, ШЗО и родолюбивото запасно войнство и т.н. Повечето от тях симпатизират на СДС или на националистически политически сили и са склонни към идеализация на преддеветосептемврийското минало. Особено подчертана е ролята на симпатизиращия на СДС комитет „Съединение“. Негов говорител е Васил Станилов, главен редактор на в. „Анти“. Учредители на комитет „Съединение“ са проф. Г. Марков в качеството му на председател на съюз „Истина“, както и председателят на Съюза на възпитаниците на Военното на Негово Величество училище, ШЗО и родолюбивото запасно войнство. Комитетът организира на 6 септември в залата на ВИАС събрание. Кратък доклад изнася историкът от БАН проф. Елена Стателова. Подкрепа за проявата дава и СДС като лидерът му Филип Димитров лично присъства на нея.¹⁷

Кръглата годишнина през 1995 г. е допълнителна предпоставка за

¹⁵ Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 3. – М. Константинов, Н. Вълчанов. Националният идеал и предателството.

¹⁶ Дума, год. V, 5 септ. 1994, бр. 202, с. 1. – Столичани танцуваха пред паметника на Съветската армия. Монументът навърши 40 години, посланик Авдеев почете тържеството.

¹⁷ Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 3. Демокрация, V, 7 септ. 1994, бр. 206, с. 1. 6 септември връща копнежа за свободен живот.

нарастване размаха на честването на Съединението. Заедно с това тя е предшествана през лятото от най-шумното в цялата история отбелязване на годишнината от гибелта на Стамболов. В центъра на столицата със средства на корпорацията „Мултигруп“ е построен негов паметник. Това още повече създава атмосфера за отбелязване на датата, както и възможност на десницата да подчертае противопоставянето на Русия на акта от 6 септември 1885 г. Неслучайно СДС представя датата за „истински национален празник“, обръща силно внимание на противопоставянето на Русия и определено се стреми отново да противопостави деня на комунистическия 9 септември. Сред организаторите на честванията, съвпадащи с първата година от управлението на Жан Виденов, забелязваме отново комитет „Съединение“, но също и ВМРО-СМД, Съюз на репресираните, легия „Цар Симеон“. Вече особено дейно и масово е присъствието в столицата и Пловдив на видни политици от СДС.¹⁸ Слова произнасят президентът Ж. Желев, председателят на парламента Благовест Сендов и премиерът Жан Виденов, който е освиркан.¹⁹ На практика годините 1994 и 1995 г. се характеризират с мощното влизане на СДС в отбелязването на празника, като част от една сериозна символна борба за националния и официалните празници на страната.

През 1996 г. отбелязването на Съединението съвпада с предизборната кампания около президентските избори. Организирано е и тържествено пленарно заседание на Народното събрание, което е почетено от президента, премиера и министрите от кабинета.²⁰ Пред паметника на Незнайния воин венци и цветя са поднесени от председателя на парламента Бл. Сендов, премиера Виденов, парламентарните групи на Демократичната левица, СДС, Български бизнес блок, Народен съюз и ДПС. В ритуала на Ларгото участва Ирина Бокова от кандидатпрезидентската двойка на левицата.²¹ Макар честването в София да е отново инициатива на комитет „Съединение“, в него отново мощно участва и СДС. Освен че флиртува със Симеон Втори, синята опозиция в максимална степен се стреми да се възползва от символния капитал на Съединението. Неслучайно особено красноречиво е заглавието в „Демокрация“ – „Социалистите не почетоха Съединението“.²²

¹⁸ Демокрация, год. VI, 7 септ. 1995, бр. 209, с. 1.

¹⁹ Пак там, с. 2.

²⁰ Дневен труд, год. L, бр. 245, 7 септ. 1996, с. 2. – Депутатите се разделиха и на още един свят ден. Пръст от 5 области на България бе положена в Алеята на Съединението.

²¹ Дума, год. VII, 7 септ. 1996, бр. 212, с. 1.

²² Става ясно, че синята власт в Пловдив в лицето на кмета Сп. Гърневски явно обвързва молебена пред паметника на Съединението със Синода на „патриарх Пимен“. Тук са и кандидатпрезидентската двойка П. Стоянов – Т. Кавалджиев, заедно с члено-

Търсенето на алтернативни дати на предишните комунистически празници, както и видимата неловкост около обявяването именно на 3 март за национален празник, довеждат през 1996 г. до два опита на кръгове около тогавашната опозиция за провъзгласяване на 6 септември за официален празник. И в двата случая обаче парламентарното мнозинство от управляващата БСП се противопоставя на идеята.²³ Неслучайно председателят на парламентарната група на СДС Йордан Соколов изразява на самия 6 септември от парламентарната трибуна огорчението на депутатите от опозицията, че мнозинството не намира сили за подобна съдбоносна стъпка.²⁴ На практика обаче с всичките си вътрешни противоречия и паралелно организирани три прояви в столицата, честването през 1996 г. трасира сериозно пътя на Съединението към официален празник

През 1997 г. – когато 6 септември се пада в събота и на власт е вече новото правителство на десницата от ОДС – на тържеството в София присъстват президентът Петър Стоянов (премиерът Иван Костов е в Пловдив) и всички важни фигури от правителството и ръководството на управляващата синя партия.²⁵ В отбелязването на годишнината се включва и подофицерското дружество „Гургулят-потомци“. Тържество се провежда вечерта и в Пловдив, където присъства премиерът Ив. Костов.²⁶ Липсата за пръв път от последните години на голям скандал около датата и демонстрация на разминаване и разделение демонстрира, че обявяването ѝ за официален празник е видимо предстоящо. На 18 февруари 1998 г. с решение на XXXVIII Народно събрание 6 септември е провъзгласен за официален празник.²⁷

През 1998 г., освен тържества в град Съединение и Пловдив, първият официален празник е отбелязан и в столицата. Организират се шествие и митинг от ОДС и движение „Обединени монархисти“. Множеството тръгва от НДК, преминава по улиците „Раковски“, „Цар-Освободител“ и бул. „България“. То се води от свещеници от „Пименовия синод“ и в него участват редица представители на управляващите. Пред мавзолея на Батенберг слова произнасят Валентин Василев, Иван Георгиев от

ве на Съюза на военноинвалидите и ветераните от Отечествена война. Като виждат кой ще отслужи молебна, депутати и местни лидери от БСП си тръгват незабавно и провеждат свой алтернативен молебен в църквата „Св. Богородица“. вж. Демокрация, год. VII, 7 септ. 1996, бр. 212, с. 1.

²³ Дневен труд, год. L, бр. 245, 7 септ. 1996, с. 2. – Депутатите се разделиха ...

²⁴ Демокрация, год. VII, 7 септ. 1996, бр. 212, с. 2.

²⁵ Дневен труд, год. LI, 7 септ. 1997, бр. 245, с. 1, 3 – С. Русев. С. Диновска. Фойерверки в Пловдив за Деня на Съединението.

²⁶ Демокрация, год. VIII, 7 септ. 1997, бр. 241, с. 1-2. – Президентът и премиерът почетоха героите на Съединението.

²⁷ Държавен вестник, 24 февр. 1998, бр. 22, с. 2. – Закон за допълнение на Кодекса на труда, чл. 154, ал. 1.

„Обединение монархисти“, полк. Петко Йотов от Военноисторическия музей, почетният председател на Съюза на запасните офицери и патриотичното българско войнство Любомир Банковски.²⁸

И макар да са видими опитите на управляващите да компрометират с празника опозицията от БСП²⁹, явно консенсусът, проявен при гласуването в парламента на обявяването на датата за официален празник, изразява вече една преобладаваща тенденция. Ето защо още в навечерието на 6 септември „Дума“ излиза с материал на историка акад. Илчо Димитров и категорично заглавие „Най-великото събитие в новата ни история“.³⁰

През 1997 и 1998 г. силите на десницата определено честват шумно както 6 септември като Ден на Съединението, така и 22 септември като Ден на Независимостта на България, провъзгласена през 1908 г. По този начин десницата успява да използва две вече важни консенсусни дати, за да извърши (така да се каже) „двойно заклещване“ на две комунистически дати – 9 септември 1944 г. и 23 септември 1923 г., самите те част от легитимиращата политическа идеология на режима до 10 ноември 1989 г.³¹ В този смисъл периодът от 1994 до 1998 г. заедно с дълбоките трансформации на политическия спектър и българските вътрешно- и външнополитически приоритети³², бележи и промяната в българския национален календар, която е повторно символно скъсване с времето преди 1989 г.

Посланията

Трябва веднага да се изтъкне, че от 1990 до 1998 г. в посланията около Съединението е налице определено развитие. Заедно с това и различните политически сили влагат в празника в немалка степен различно съдържание. Още в обръщението си през 1990 г., дни след подпалването на Партийния дом на БСП (БКП) в центъра на столицата, Желев поставя ударение най-вече върху противопоставянето срещу „разединението“ в обществото.³³ През 1991 г. и премиерът Д. Попов на тържеството в Пловдив в

²⁸ Демокрация, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 240, с. 2.

²⁹ Това прозира в твърдението на „Демокрация“ как „никой от социалистите не уважи тържествата в Русе“. Демокрация, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 240, с. 2.

³⁰ Дума, год. IX, 6 септ. 1998, бр. 201, с. 10.

³¹ За опитите през 2005 г. за възстановяване празничния статут на 9 септември вж. Знеполски, Ив. Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория. С., 2008, с. 93 и сл.

³² Калинова, Е., Баева, И. Цит. съч., 294-315.

³³ Демокрация, год. I, 6 септ. 1990, бр. 168, с. 1. - Дело свършено; Дума, год. I, 6 септ. 1990, бр. 156, с. 1.

емоционално слово говори най-вече за нуждата от единение.³⁴ На подобни призови явно не са чужди и в БСП, доколкото още от началото на прехода с апелите си за „съгласие“ тя се опитва да минимализира загубите от негативите на десетилетното си тоталитарно управление.³⁵ Ето защо на 6 септември 1994 г., представяйки Съединението като „най-безспорното събитие в националната историческа памет“, един от лидерите в БСП и бъдещ президент Георги Първанов го определя и като един от малкото моменти, в които „българската нация демонстрира забележително единство...“³⁶ През 1998 г. – на първото честване на Съединението като официален празник – и министърът от дясното ОДС В. Василев не пропуска да изтъкне как „и днес националните интереси на държавата изискват единение също както през 1885 г.“³⁷ Но понякога представители на десницата използват посланието за единение за да противопоставят на тази основа 6 септември на 9 септември като символ на разединение.³⁸ През предходните десетилетия БКП до такава степен иска единствено тя да се идентифицира с антифашизма, че това вече работи срещу нея.

Още в началото на 90-те ясно се очертава (за да продължи упорито и през следващите години) посланието, че иде реч за едно завършило с успех „самостоятелно българско дело“.³⁹ Това обстоятелство често се използва от държавници и политици и за вдъхване на кураж на обществото в трудното време на прехода. По време на тържеството в Пловдив, вечерта на 6 септември 1998 г., премиерът Костов припомня, че Съединението е „напълно българско завоевание“, за да подчертае, че и в този момент единствено от самите българи зависи дали ще заемат достойното си място в Европа.⁴⁰

В определени моменти това кара и сили, свързани с десницата или СДС, да го представят – подобно и на 24 май – като „безспорно най-български празник“. Подобно говорене демонстрира и срама или поне неловкостта на немалко българи от обстоятелството, че именно 3 март – дата без пряко българско участие – се явява национален празник. Ето защо през 1994 и 1995 г. внушенията, че всъщност 6 септември трябва да бъде „национален празник“ на страната, се правят от среди на СДС съвсем открито и упорито.⁴¹

³⁴ Демокрация, год. II, 7 септ. 1991, бр. 213 с. 1. – България празнува сто и шест години от Съединението.

³⁵ Вж. напр. Луджев, Д. Революцията в България 1989-1991, кн. 1. С., 2008, с. 318 и сл.

³⁶ Дума, год. V, 6 септ. 1994, бр. 203, с. 6.

³⁷ Демокрация, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 240, с. 2.

³⁸ Демокрация, год. V, 7 септ. 1994, бр. 206, с. 1. – 6 септември връща копнежа ...

³⁹ Демокрация, год. III, 5 септ. 1992, бр. 212, с. 3. – Методи Петров. Великият ден за България; Дума, год. IV, 7 септ. 1993, бр. 208, с. 1; Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 1. Демокрация, год. IX, 6 септ. 1998, бр. 239, с. 1.

⁴⁰ Демокрация, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 240, с. 1-2.

⁴¹ Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 3. – М. Константинов, Н. Вълчанов. Националният идеал и предателството; Демокрация, год. VI, 6 септ. 1995, бр. 208, с.

Още в началото на 90-те десницата в лицето на СДС не пропуска да изтъкне отрицателната позиция на Русия спрямо съединисткия акт от 6 септември 1885 г. Изразите „Русия е била против“ и „Руската интрига се проваля“ изпълват в контекста на отбелязването на празника сините медии.⁴² Темата за руското противопоставяне на Съединението упорито се артикулира от десницата и през следващите години.⁴³

В същото време в средите на БСП има немалко привърженици на значимостта на 6 септември (като сред тях се открояват и историците Г. Първанов и Ил. Димитров), които изтъкват, но предпочитат да не задълбават в отрицателната позиция на Русия спрямо акта. Заедно с това обаче БСП е единствената значима политическа сила, в която са останали сред „старата гвардия“ привърженици и на традиционното русофилство. Техен израз и през 1997 г. дава на страниците на „Дума“ Йоно Митев, като търси отново противниците на Съединението както и преди, в „Работническо дело“ през 1960 г.⁴⁴, сред „западните сили“, „западните държави“.⁴⁵

Историческите фигури

Още след промените от 1989 г., при първите не толкова шумни отбелязвания на празника в началото на 90-те, се появяват имената на княз Ал. Батенберг, П. Каравелов, Ст. Стамболов, З. Стоянов, Д. Николаев.⁴⁶ С изключение на Стамболов, за повечето от тях можем да кажем, че се заговаря още при честването на стогодишнината през 1985 г. Но най-характерното за тези години е изплуването на фигурата на Стамболов, като нейната значимост се прехвърля не само във времето след преврата на 9 август 1886 г., но и около самото осъществяване и отстояване на Съединението. Прави впечатление, че още през 1991 г. в Пловдив се открива документална изложба, която проследява житейския път на революционера и държавника.⁴⁷ Честванията на 150-годишнината от рож-

1; Демокрация, год. VI, 7 септ. 1995, бр. 209, с. 1; Демокрация, год. IX, 6 септ. 1998, бр. 239, с. 1.

⁴² Вж. Демокрация, год. II, 6 септ. 1990, бр. 212, с. 3; Демокрация, год. IV, 6 септ. 1993, бр. 207, с. 1. – Методи Петров. Русия и националният подвиг.

⁴³ Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 1. – И. Инджев. Дълго съединение; Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 3. – М. Константинов, Н. Вълчанов. Националният идеал...; Демокрация, год. VI, 6 септ. 1995, бр. 208, с. 1, 6.

⁴⁴ Работническо дело, год. XXXIV, 18 септ. 1960, бр. 262, с. 3. – Проф. Йоно Митев. Историческо събитие с общонационално значение. 75 години от съединението на България

⁴⁵ Дума, год. VIII, 6 септ. 1997, бр. 208, с. 8. – Й. Митев. Магическата сила на призива „Съединение!“

⁴⁶ Вж. Демокрация, год. II, 6 септ. 1991, бр. 212, с. 3; Дума, 7 септ. 1991, бр. 225, с. 1. Съединението е българско дело, осъществено и защитено от народа.

⁴⁷ Дума, 7 септ. 1991, бр. 225, с. 1. Съединението е българско дело...

дението му през 1994 г., както и на 100-годишнината от трагичната му кончина през юли 1995 г., още повече задълбочават този процес. През втората половина на 90-те години обикновено се говори за осъществяването на Съединението „благодарение на големи държавници като Стефан Стамболов, Петко Каравелов, Захари Стоянов и младия княз Батенберг...“⁴⁸, като Стамболов видимо получава приоритет, характерен до 9 септември 1944 г. най-вече за стамболовисткия разказ за събитието. При първото отбелязване на Съединението като официален празник през 1998 г. в Пловдив градоначалникът открива и новоиздигнат мемориален знак на Стамболов на едноименния площад.⁴⁹ Това видимо фаворизиране на Стамболов в контекста на Съединението, макар и с извествни колебания, започва да се приема постепенно дори и от среди в БСП.⁵⁰

Характерно за тези години е и яркото открояване на княз Ал. Батенберг, както и влизането в обращение на повече исторически личности – З. Стоянов, Ив. Андонов и Ив. Стоянович от БТЦРК, Продан Тишков-Чардафон и вдовицата му Недялка Шилева, офицерите Данаил Николаев и Райчо Николов от източнорумелийската милиция, държавниците Каравелов, Стамболов и външния министър Илия Цанов. Определено може да се каже, че историческите личности, които се споменават във връзка със Съединението, са доста повече в сравнение с тези от подобни чествания до края на Първата световна война, а и през междувоенния период. Хулен от „лъжесъединисти“ до първите социалисти, премълчаван и нежелан в немалка степен през междувоенния период, Чардафон с голямоконарската си чета е отдавна част от националния консенсус.

Местата на поклонение

След пълното забвение по време на комунистическото управление на старите места за поклонение в столицата отпреди 9 септември 1944 г., след промените през 1989 г. някои от тях, макар и типични за преддеветосептемврийска България, отпадат. Това важи например за паметника „Цар Освободител“ пред Народното събрание. През 1994 г., благодарение на инициативата на комитет „Съединение“, за пръв път след промените от 1989 г. се поднася отново венец на затворения за посети-

⁴⁸ Демокрация, год. VIII, 7 септ. 1997, бр. 241, с. 1-2. – Президентът и премиерът почетоха героите на Съединението.

⁴⁹ Демокрация, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 240, с. 1-2.

⁵⁰ Така в новината си за честванията през 1997 г. социалистическият „Дума“ излиза със заглавие „С голяма заря отбелязаха Съединението в Пловдив. Столичани се поклониха пред гробницата на княз Батенберг и паметника на Стефан Стамболов. вж. Дума, год. VIII, 8 септ. 1997, бр. 209, с. 2.

тели след 1946 г. мавзолей-гробница на Батенберг⁵¹, традиционно място за поклонение при отбелязването на празника до Втората световна война. От следващата 1995 г. представители на СДС също започват да поднасят венци на мавзолея на Батенберг, както и на новопостроения паметник на Стамболов. След официалните приключвания спонтанно се възстановява и практика от миналото, когато част от множеството се отправя и към гроба на П. Каравелов зад църквата „Св. Седмочисленици“.⁵² Дребнавите препирни от началото на века между либералните партии, от една страна, и демократите, от друга, относно ролята на П. Каравелов вече са напълно забравени. Ново се явява през следващите години и поклонението пред наскоро построенния паметник на Захари Стоянов в Борисовата градина, към което склонност проявяват министър Ил. Димитров⁵³ и среди в БСП.⁵⁴ През 1995 г. местното СДС в Пловдив използва паметника на З. Стоянов също за поклонение, преди да се отправи към пл. „Съединение“.⁵⁵

Видимо през 1996 г. все още е налице символна борба около местата за поклонение. Определени среди в БСП се ориентират към възстановения през 1981 г. паметник на Незнайния войн, който се включва еднократно като място за поклонение и на целия парламент, с участие и на депутати от СДС.⁵⁶ Той е видимо изместен от гробницата на княз Ал. Батенберг и паметника на Стамболов.⁵⁷ Тръгнало от НДК шествие на близкия до СДС комитет „Съединение“, с председател Дянко Марков и сдружение „Мати България“ на Петър Константинов, подобно на споменатите вече депутати от опозиционния СДС, включват също като свои знакови места новопостроения паметник на Стамболов, както и мавзолея на Батенберг.⁵⁸ Видим е и стремежът – при липсата на все още установена традиция и протокол – среди в БСП, либералите на Петко Симеонов, Г. Ганев и Отечествен съюз, кандидатката за вицепрезидент на БСП Ирина Бокова и университетският проф. Николай Генчев да направят опит за обособяване като място за поклонение една Алея на Съединението, разположена между президентството и Министерския съвет. Там те поставят пръст, донесена от Мизия, Тракия, Македония

⁵¹ Демокрация, год. V, 6 септ. 1994, бр. 205, с. 3.

⁵² Демокрация, год. VI, 7 септ. 1995, бр. 209, с. 1. Столичани честваха 6 септември.

⁵³ Дума, год. IX, 6 септ. 1998, бр. 201, с. 10.

⁵⁴ Вж. напр. Дума, год. XI, 7 септ. 2000, бр. 209, с. 1.

⁵⁵ Демокрация, год. VI, 7 септ. 1995, бр. 209, с. 2. – Съединението бе почетено като национален празник.

⁵⁶ Демокрация, год. VI, 7 септ. 1995, бр. 209, с. 1. – Столичани честваха 6 септември.

⁵⁷ Дневен труд, год. L, бр. 245, 7 септ. 1996, с. 2. – Депутатите се разделиха ...

⁵⁸ Демокрация, год. VII, 7 септ. 1996, бр. 212, с. 2.

и Западните покрайнини.⁵⁹ Това начинание да бъде създадено някакво ново сакрално място, което да се противопостави на традиционните и предлагани от десницата, видимо се проваля и не създава трайна практика. През 1997 г. във все по-голяма степен започват да се налагат и открояват като места на поклонение мавзолеят на Батенберг и паметникът на Стамболов, за които през 1998 г. дори „Дума“ съобщава неутрално и като нещо подразбиращо се.⁶⁰ Особено второто място в немалка степен отразява и дълбоките промени, настъпили през периода на легитимизираното и наложено и с военната сила на Москва близо половинвековно комунистическо управление. Те също издават и едва скривания анти-съветски и антируски подтекст в опитите за възстановяване на празненствата около Съединението, както и в издигането му до статута на официален празник.

В Пловдив явно бързо се възстановява междувоенната традиция с отбелязването на празника с благодарствен молебен в църквата „Св. Богородица“.⁶¹ Заедно с това поднасяне на венци и цветя се извършва и на построения след десетилетно отлагане за стогодишнината през 1985 г. паметник на Съединението.⁶² Тук също, наред с първото честване на Съединението като официален празник, е открит и паметник на Стамболов на вече съществуващия едноименен площад.⁶³

По този начин паметните места на Съединението са не просто точки на консенсус, но и отразяват допирните пунктове между епохи и политики. Те в някакъв смисъл също разкриват и самите участници в националния консенсус. Едни места, като мавзолея на Батенберг, са построени още в края на XIX в. Други, като паметника на Съединението в Пловдив, са резултат от частичното обръщане в един момент на самия режим на БКП към националното. Ала тук има и паметници като този на Стамболов в столицата, които свидетелстват и за пристрастията на епохата след 1989 г., когато всъщност Денят на Съединението придобива най-високия си статут от последните над сто години.

Заклучение

Къде можем да видим причините за този консенсус около Съединението? На първо място те са свързани с отдавнашното изчезване от политическата сцена на бившите „лъжесъединисти“ и цанковисти, които остават без политически наследници. Техният език дори допълнително

⁵⁹ Дума, год. VII, 7 септ. 1996, бр. 212, с. 1; Демокрация, год. VII, 7 септ. 1996, бр. 212, с. 2; Дневен труд, год. L, бр. 245, 7 септ. 1996, с. 2. – Депутатите се разделиха...

⁶⁰ Дума, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 202, с. 1.

⁶¹ Демокрация, год. III, 7 септ. 1992, бр. 213, с. 1.

⁶² Демокрация, год. IV, 7 септ. 1993, бр. 208, с. 1.

⁶³ Дума, год. IX, 7 септ. 1998, бр. 202, с. 1.

ще се компрометира, доколкото ще се превърне за десетилетия напред в език на тоталитарното управление на БКП, легитимирано и през българо-руската и българо-съветската дружба.

Поколението на старите сталинисти и съветофили в БСП не влияе вече толкова в годините след промените. Не са налице и политически сили, които да не поддържат по същината ѝ една умерена стамболовистка версия за българското минало. Това дори важи вече и за БСП, макар тя да се явява последният публичен политически крепител на традиционното русофилство и славянофилство.

Ето защо важно се оказва след 1989 г. и участието на самата БСП в изработването на консенсуса около 6 септември 1885 г. То идва по две линии. От една страна, още в наративите както на тесните, така и на широките социалисти, Съединението се представя като значимо събитие в националната история и все в позитивна светлина. Заедно с това обръщането постепенно от 60-те, и особено през 70-те и 80-те години на самата идеология на БКП към националното, води до движение в подобна посока. В този смисъл, както се изтъкна, и високопоставени фигури в партията като Ил. Димитров и Г. Първанов имат още в началото и средата на 90-те години еднозначно позитивно отношение към събитието и възразяват единствено спрямо акцентите, които му поставя десницата.

Самото Съединение притежава още от 70-те и 80-те години много висок статут сред професионалната колегия от български историци. То определено се намира доста по-високо в ценностната ѝ йерархия от дати като 9 септември и 7 ноември, които се празнуват съответно като национален и официален празник. Още през 1994 г. са налице редица индикации, че и Съединението, и Денят на независимостта стоят високо в скалата на бъдещия президент Г. Първанов.⁶⁴ Не на последно място и в популярните версии на историята, които заливат медиите, една близка до стамболовистката започва определено да се налага и в масовото съзнание.

Отсъствието на исторически стамболовисти и тяхна значима партия след 1989 г. се превръща във фактор, който по-скоро прави от стамболовисткия разказ – в който Съединението има висок статут – надпартиен и национален. Това твърде ясно личи в посланията за самостоятелното българско дело, за успеха срещу мощни чужди сили и отрицателната позиция на Русия, както и голямата тежест, придавана на самия Стамболов. Със същото видимо не могат да се похвалят едновременните „лъжесъединисти“ и цанковисти, които поставяха с 6 септември началото на лоши времена за България. Стамболовизмът става на практика идеология, в която се припознават и с която се идентифицират партиите в СДС, както и националистически организации извън него (например ВМРО), а в уме-

⁶⁴ Дума, год. V, 6 септ. 1994, бр. 203, с. 6.

рените му версии дори и среди в БСП. Неговите прозападни и антируски обертонове пък се нравят и на среди, свързани с т.нар. неправителствени организации (напоследък наричани от противниците им „соросоиди“). Не на последно място дори и да приемем наличието на „кукловоди“ или „задкулисие“ на прехода (а такива фактори безспорно има), техният прагматизъм и меркантилност не са в противоречие с подобно придвижване на националната празнична система и популярна памет за миналото. В този смисъл особено показателен е случаят с паметника на Стамболов, построен със средства на „Мултигруп“ още през 1995 г. Всичко това създава множество благоприятни предпоставки и среда за заздравяване на консенсуса около Съединението.

Придвижването на българския национален исторически наратив, както и на националната митология към партизанската идеология и митология на стамболовизма твърде ясно се илюстрира от едно изявление на президента Г. Първанов по време на честването на 110-годишнина от гибелта на Стамболов през 2005 г. Давайки го за пример на днешните политици, президентът от БСП цитира думи на покойния държавник, които напомнят сегашната ситуация в страната: „Той се обръща към младия княз и му заявява, че има два пътя – единия на подкрепа на българското съединение и втория към абдикацията.“⁶⁵ Струва си да изтъкнем, че случката сполучливо онагледява как твърде често и познанията на професионалните историци са силно повлияни от партизанската и политиканска митология, а не толкова от професионалната историография. Казвам това, за да отбележа, че наистина не съществуват на практика никакви документални доказателства за тази красиво звучаща история на разговора между председателя на Народното събрание и монарха. Но и президентът – професионален историк, си служи с нея. Това е и ярко доказателство, че консенсусът за Съединението на базата на национален разказ, някога разглеждан като стамболовистки, става и с участието на БСП.

Ала това интегриране на стамболовисткия разказ за Съединението не става без негово известно видоизменение. Отпадат силното ударение върху освобождаването от руското влияние и опека; враждебният език срещу П. Каравелов заради последващи събития; идеята за някакво уникално призвание на България да бъде господстваща сила на Балканския полуостров; изоставянето на темата кой е бил против с цел изключване и стигматизиране на политическите противници. На практика днешната идеология за Съединението е своеобразен компромис между стамболовизма в широкия смисъл на думата и по-умерените версии на демократите каравелисти. Като продължение на този консенсус е и вече мирното съжителство в този разказ – за разлика от началото на XX век – на Стамболов и П. Каравелов.

⁶⁵ 24 часа, год. XV, бр. 181, 7 юли 2005, с. 4. – Първанов: Политици, учете се от Стамболов.

Изборът на Съединението и консенсусът около него се дължат и на още едно обстоятелство. Фигурите на З. Стоянов и БТЦРК осигуряват символната връзка със стоящото най-високо в обществената памет национал-революционно движение от 60-те и 70-те години на XIX в. (Раковски, Левски, Ботев). Заедно с тези на Ст. Стамболов (сам бивш революционер), П. Каравелов (не без значение и брат на Л. Каравелов) и княз Ал. Батенберг те служат и за подсилване уважението към държавността и институциите ѝ. На практика България в края на XX в. се сдобива с консенсусен разказ за Съединението, в който има място за З. Стоянов, Чардафон Велики, княз Ал. Батенберг, Д. Николаев, П. Каравелов, Ст. Стамболов и др. Самият празник вече символизира националното единство, а разединението, до което е довел в българското общество в продължение на поне десетина години след съединителния акт, е потънало в пълна забрава. Другата причина за изместването на този разказ встрани от паметите за събитието на Народната, Прогресивнолибералната партия и БКП от периода след 1947 г. се корени в компрометирането на традиционния тип русофилство и славянофилство по време на тоталитарното комунистическо управление, легитимирано чрез Съветския съюз. В него е и ключът както за уникалната вече позиция на Съединението като официален празник, така и за напълно несъществуващата в миналото тежест на Стамболов в контекста на това събитие. И докато СДС с постоянното подчертаване, че Русия е била против, наподобява силно дискурса на стамболовизма, то видимо определени среди в БСП търсят някакви позиции, които, отчитайки истинността на факта, да вървят плахо към една линия, близка до тази на демократите каравелисти.

Три години след Съединението, през 1888 г., съвременници стамболовисти си дават сметка, че оценката за 6 септември все още не е тази, която заслужава: „Обстоятелствата, които България прокарва днес са, твърде трудни и поради това отпразднуването на тоя ден *6-й септемврий* не може да стане тъй, както го изисква народната чест; но скоро, вероятно, България ще преодолее всичките външни интриги, скоро тя ще заживее мирен живот, и тогас тоя ден ще стане един от най-тържествените дни в България. При неговото отпразднувание ще престанат всички светски страсти, всички партизански разярения.“⁶⁶ Ако е за твърдото отбелязване на деня като официален празник, това не става толкова „скоро“, а едва след 110 години се събдват и предсказанията на съвременници за заслужената оценка, която след време ще получи този ден от потомците: „Ако ние още не оценяваме добре всичкото значение на тоя ден, то не ще бъдат далеко ония времена, когато той ще да се разбере от всички и ще стане символа на нашия народ, към бъдация му напредък.“⁶⁷

⁶⁶ Свобода, год. II, 6 септ. 1888, бр. 196, с. 1. 6-ий септемврий.

⁶⁷ Пак там.

РОЛЯТА НА СЪЕДИНЕНИЕТО В СЪДБАТА НА АРХИВА НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

Станислав Боянов

Целта на настоящото изложение е да посочи рамките на запазеното архивно-документално наследство, създадено от източнорумелийските институции. Също така ще се проследи и съдбата на архива на автономната област след края на нейното съществуване. Независимо от сравнително краткото си съществуване, автономната в рамките на Османската империя Източна Румелия успява чрез своите държавни учреждения да създаде голям брой документи, което определено е знак за една добра ефективност на румелийските държавни институции. След направеното проучване на политиката и дейността на източнорумелийската администрация за организирането на учрежденските архиви могат да се посочат няколко основни причини за сравнително малкото запазени понастоящем документи на източнорумелийски институции.

- *Липса на основни правила, отнасящи се до организацията на учрежденските румелийски архиви.*

Дирекцията на вътрешните дела издава указания, в които има и правила за организацията и съхранението на архивите, но те или не се спазват въобще, или са методически неиздържани. Методика за организирането на архив липсва не само в Източна Румелия, но и в Княжеството, което обяснява донякъде проблемите от това естество и в двете български държави. Няма съмнение, че ако едната администрация имаше добре развити правила за структуриране на учрежденски архиви, на централен архив и въобще идея за организирано държавно съхранение на документите за постоянно, другата българска администрация бързо щеше да ги копира и за собствените си институции. Недоброто запазване на архивните документи още в този начален етап на тяхното съхранение е предпоставка за недостатъчната им наличност в днешните архиви.

- *Недоброто физическо състояние на източнорумелийските документи.*

Нито едно централно учреждение на Източна Румелия няма своя собствена сграда. В повечето случаи учрежденията се помещават в

частни къщи под наем и нерядко по две учреждения заедно. Тези „битови“ проблеми навреждат на правилното съхранение на архивните документи. Йоаким Груев пише например, че мазето, в което се съхранява архивът, се наводнява при всеки по-силен дъжд.¹ Архивите на централните румелийски учреждения изпълняват и функцията на събирателно депо за архивните материали на местните институции, които ги изпращат на висшестоящото учреждение, под чийто контрол се намират. И поради това лошото съхранение на документите в столицата на автономната област означава, че и най-важните документи от местните институции няма да се запазят за дълго време.

Положението със съхранението на румелийските архивни документи не се подобрява съществено след Съединението. В пловдивския Хюнляр хамам (втората по големина турска баня в града), построен в началото на XV век, с малки преустройства започват заседанията на Областното събрание на Източна Румелия. След 40 години (1919 г.) Иван Вазов, посещавайки тази сграда, я намира „превърната в печален пристан на архивни книжа, в който миришело не на румелийска слава, а на мухъл“.² Несъмнено сред загиващите архивни документи, видени от патриарха на българската литература, има и многобройни източно-румелийски екземпляри.

- *Разпиляване на документите след Съединението*

След Съединението немалка част от архивите на румелийските централни учреждения са пренесени в София. Прибрани са в министерството на финансите. От сведенията в дипломатическите преписки и от печата може да се установи съвсем точно, че княжеският комисар д-р Странски се премества от Пловдив в София на 19 октомври³, но официално функциите на комисарството са прекратени на 30 същия месец⁴. Заедно с него, с Указ № 177, се закриват и трите отдела на дирекция на финансите, а главният контролър Васил Павлитов и главният съкровищник Петър Карловски са преназначени на същите длъжности във финансовото министерство в София.⁵ Няма съмнение, че архивите на съответните учреждения също са преместени в княжеските централни институции. Но трябва да се отбележи, че в столицата София са преместени източнорумелийски архиви от централните учреждения на областта, несъмнено за да служат за целите на управлението. Докумен-

¹ НБИВ-БИА, ф. 2, а.е. 261а, л. 7.

² Вазов, И. Живописна България (Пътеписи), С., 1919, с. 45.

³ Съединението на Северна и Южна България и Сръбско-българската война. Дипломатически документи. 1885–1886. С., 1989, № 281, с. 271; Гърновска конституция, бр. 178 от 24 окт. 1885.

⁴ Държавен вестник, бр.10 от 1 февр. 1886.

⁵ Пак там, бр. 2 от 9 ян. 1886.

тите, останали в местните центрове на власт в Южна България, остават по местата си и споделят съдбата на архивите на Княжеството.

През 90-те години на XIX век възниква проблем в обединената държава с все повече увеличаващия се обем на архивни документи в институциите и липсата на условия и място за тяхното съхранение. Изходът според тогавашните управляващи е да се унищожават документите, които не представляват ценност за учрежденията. Критериите за подбор обаче са неясни и довеждат до изгарянето на голям брой важни за историята на България документи. В приетия през 1898 г. „Закон за унищожаване на старите документи и книжа, проверени от Върховната сметна палата“ (ДВ, бр. 63 от 20 март) изрично се казва, че „документите с историческо значение не се унищожават“. Не се определя обаче какво да се прави по-нататък с тях. Не се определя също и кои от документите са с такова значение. Всъщност едва през 1911 г. със Закона за старините се декларира, че под закрила са документите, създадени през най-старо време до Освобождението. Останалите, сред които и бившите източнорумелийски, нямат никаква законова защита и се унищожават безогледно.

През 1926 г. правителството на княжеството обнародва постановление за унищожаване на създадените до 1918 г. архиви с уговорката най-ценните от тях да се предадат на Народната библиотека в София. Заплахата от унищожение надвисва и над оцелелите до него момент източнорумелийски архивни документи, които за кратко време трябвало да бъдат прегледани от научни работници от БАН. Историкът Юрдан Трифонов описва своите впечатления: „Пред мен е стена от тефтери, а зад тефтерната стена – десетина вагона папки и книги в разпиляно състояние“. Докато той преглежда документите, на няколко пъти идват камиони от Държавната печатница, които товарят безразборно документи за претопяване.⁶ Спасена е малка част от румелийските архиви и само те се предават за съхранение в Народната библиотека в София. През този период (след 1885 до 30-те години на XX в.) пловдивските администрации безмълвно изпълняват разпорежданията на правителството и унищожават архивните документи, останали в бившата столица на Източна Румелия. Редица архиви се претопяват, „за да има хартия в канцелариите“.

В периода 1885-1944 г. Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ изпълнява и функции на архивно хранилище. Особено активен в това отношение е Борис Дякович, директор през периода 1901-1932 г. В РДА – Пловдив се пазят негови писма, чрез които той прави сериозен опит да спаси от унищожение ценни съдебни архиви и канцеларски книжа на закрити вече източнорумелийски учреждения.⁷ През 1901 г. библиотечните служители оформят и първите архивни фондове в библиотеката. Сформи-

⁶ Пловдивска архивна съкровищница, Пловдив, 2007, с. 10.

⁷ ДА – Пловдив, ф. 213К, оп. 1, а.е. 3.

рани са отделни колекции за Временното руско управление, румелийското управление, ръкописни и старопечатни книги.

През периода 1903-1906 г. Борис Дякович е поканен да прегледа архива на Пловдивския окръжен съд. Като вижда какви ценни документи се съхраняват там, той се обръща с писмо до областния управител с настояването те да бъдат съхранявани в библиотеката. На 20.05.1906 г. Дякович отново пише на Областния управител и настоява да бъдат делегирани права на ръководството на библиотеката като контролен орган при унищожаването на архиви, печати, щемпели и пр. Инициативата му има успех и скоро на съхранение в библиотеката са предадени голямо количество исторически ценни документи и печати.

В края на 1934 г. там постъпват документи на Българското централно благотворително дружество в Букурещ, протоколи от заседанията на БРЦК през 1874 г., писани от Хр. Ботев, материали във връзка с участието на български отряди в Сръбско-турската война от 1876 г., документи от Временното руско управление, архивът на първото правителство на Източна Румелия.⁸

- ***Загиване на документи при обществени катаклизми***

По време на Втората световна война въздушните нападения, най-вече над София, водят до опожаряване на сградите, а с тях и на документите на много учреждения в столицата. В доклад за дейността, извършена от 9.IX.1944 г. до 9.IX.1946 г., директорът на Народната библиотека в София уведомява между другото министъра на информацията и изкуствата: *Девети септември завари Народната библиотека в София в плачевно състояние. Музеят „Ив. Вазов“ бе изцяло опожарен... Цялата румелийска архива (подчертано от мен – Ст.Б.) и известна част от турските бяха изгорели.*⁹

- ***Неадекватни действия и след централизацията в архивното дело на България.***

Проблемите с източнорумелийските документи не свършват дори и след 1951 г., когато се създава мрежата от специализирани архивни институции в България. Румелийските архивни документи се оказват разпръснати в голям брой местни и централни архиви. И никъде няма архивен фонд, който да обхваща в някаква задоволителна пълнота дори и една от институциите на автономната област. Причините са както сред посочените по-горе, така и от чисто организационно естество.

По-скоро правило е румелийски документи от една и съща институция да се намират като следи в архивни фондове, съхранявани в раз-

⁸ Год. Нар. библ. в Пловдив за 1931–1934, с. 36.

⁹ Савов, Н. Към историята на българската архивистика, С., 1991, с. 49.

лични архивни учреждения (обявени обаче за „фондове“). В Държавен архив – Пловдив се намират документи, свързани с историята и дейността на Градското управление на Пловдив по времето, когато градът е бил столица на автономната област (фонд 29К). Но документи от същото учреждение и от същия период се съхраняват и в Български исторически архив при НБ „Иван Вазов“ (фонд 20), както и отделни такива документи – в Музея на Съединението в града. В БИА при НБ „Иван Вазов“ е заведен и фонд Временно руско управление (ф. 19), който е с повече архивни единици от тези в колекция „Източна Румелия“ на ДА – Пловдив, отнасящи се до периода на ВРУ. Съществуващата раздробеност на румелийските фондове затруднява работата на евентуалните изследователи и пречи на една от най-важните функции на архивните документи, а именно информационната. Разкъсването на посочените фондове е само един сред многото подобни примери. Информационните технологии са решение – дигитализация на описите, както и на документите.

В личните фондове на бившите източнорумелийски дейци се намират също много интересни документи от тяхната служебна кариера в областта. Но в тези лични фондове документите са най-често копия или чернови, като оригиналите често липсват в съответните учреденски фондове. Ето защо именно тези копия и чернови остават единствените документални свидетелства, свързани с дейността на учрежденията.

Поради изключително малкия обем запазени архивни документи от институциите на Източна Румелия, само няколко от тях имат днес самостоятелни архивни фондове, макар и непълни. Ето ги:

В Централен Държавен архив се намира фонд 20К – „Областно събрание на Източна Румелия“. Той се състои от следните документи: в инвентарен опис № 1 – бюджети, законопроекти и закони, разглеждани и приети от Областното събрание; преписки, писма, протоколи и доклади, получени и изпратени от канцеларията на Събранието; преписки и доклади относно заграбването на турски, черкезки, татарски и вакъфски имоти, за подпомагане на бежанците от Тракия и Македония; молби от жители на градове и села в Южна България, пострадали от Руско-турската война 1877-1878 г., както и по време на Априлското въстание; молби от опълченци и поборници за национално освобождение за отпускане на пенсии и земи. В опис № 2 са описани дневниците от заседанията на Постоянния комитет и на редовните и извънредни сесии на Областното събрание на Източна Румелия. Но документите в този фонд образуват едва 266 а.е. За сравнение, макар и не съвсем коректно, за периода 1878-1901 г. във фонда на Народното събрание на Княжеството (ф. 173К) документите са групирани в 7709 а.е., а общо за периода 1878-1944 г. архивните единици са 16 097.

Фонд 158К – „Дирекция на финансите на Източна Румелия“ се състои от следните документи: правилник за финансовото устройство на Източна Румелия; годишни отчети, бюджети и ведомости на окръжни и околийски ковчежничества; преписки с Главния управител, дирекцията на правосъдието, вакъфската комисия, префекти и други длъжностни лица за препращане на укази; публично-административни правилници, бюджетни ведомости, ведомости за бандеролите и мерките и описи на недвижими имуществва; доклади от дейността на специална финансова комисия за ревизиране финансите на областта; документи, свързани с идеята за откриване на областна банка; документи за отдаване под наем на правителствени сгради и земи; документи, свързани с дейността на Земеделското училище в Садово и създаването на областно техническо училище; преписки на финансови началници с околийските бирници, кметове и други представители на местната власт; Рапорти и таблици за приходите от посети зърнени храни, добитък, вълна и спиртни напитки, за облагането с данък на различните областни ресурси – въглища, дървен материал, сол, розово масло и др.; протоколи за секвестирани имоти, молби и оплаквания от страна на гражданите на Източна Румелия за отсрочване, намаляване и неправилно събиране на данъците; разписки и платежни заповеди за внесени суми в окръжните и околийски ковчежничества; преписи от касови книги за приходите и разходите на местните финансови служби; книги за назначения и уволнения, за изплащането на заплати.

Опис 1 на фонда съдържа 333 а.е., а опис 2 – едва 28 а.е.

Фонд 425К – „Дирекция на вътрешните дела и главен щаб на милицията и жандармерията“, представлява сбор от документи на две от важните румелийски институции. В два описи и 53 а.е. се съдържат рапорти от страна на ръководните фактори на милицията към главния управител, инвентарни описи на имуществото на някои от дружините и списъци с личния им състав; писма, разменени между главния секретар на областта и щаба на милицията, относно провеждането на учения.

Фонд 586К – „Телеграфо-пощенски отдел при Главно управление на земеделието, търговията и общите сгради в Източна Румелия“ дори не е фонд на цялата телеграфо-пощенска дирекция. Интересни документи в него са: преписки с Великия везир за назначаването на служители в телеграфо-пощенските станции на Източна Румелия и образуването на Административен съвет на пощите; щат на управлението на телеграфите за периода 1879-1881 г.; доклад за създаването и дейността на отдела до 1882 г.; писма, рапорти и изложения за разграничаване на териториите между Княжеството и автономната област; документи около дейността на компанията за Източни железници, построяването и поддържането на телеграфни линии от и за Пловдив; отчети, рапор-

ти и партидни книги за изразходваните кредити, приходи и разходи от пощенските марки; списъци на неплатени правителствени телеграми; преписки по личния състав, книга с назначените от главния управител служители в департаментските управления; проектно-правилник за дисциплинарните наказания на служителите; наставление за воденето на статистическите книги. Фондът се състои от един опис със 117 а.е.

„Дирекция на правосъдието“ е представена в ЦДА със самостоятелен фонд (ф. 585К). В него се съхраняват: закони за гражданското състояние на Източна Румелия, за малолетните и възраженията на Високата порта по тях. Законопроекти за Областната банка; преписки с Алеко Богориди, главния секретар и главния прокурор по изработването на законопроекти по Наказателния кодекс. Един опис с 12 а.е. са документите на една от най-важните институции на автономната област.

Фонд 19, съхраняван в НБ „Иван Вазов“, отдел БИА, се нарича „Временно руско управление“. В него са включени материали с административен характер: писма, доклади, дневници, рапорти, телеграми, ведомости и разпореждания. По съдържание това са инструкции за гражданското устройство и управление на България (1878 г.), разпоредби относно разоръжаването на турското население. Сведения за стопанското положение в страната и за запасите от зърно, събирането на десетка за 1877 г. Описи за разпределението на движимо имущество (оставено от бягащото турско население) между българите. Интерес представляват писма, прошения и рапорти, по финансови въпроси относно раздаването на помощи за бедстващото население в Пловдив, Пазарджик, Казанлък и Стара Загора. Между документите се намира и молба от Янко Ковачев за откриване на печатница в Пловдив. В редица съобщения, писма и телеграми се говори за нападения от страна на въоръжени турци в Родопите. Интерес представляват и материалите, отнасящи се до идеята за строеж на водопровод в Пловдив. Разпореждания от генерал-губернатора на земите на бъдещата Източна Румелия до началници на окръзи за въвеждане на титли и обръщения към длъжностните лица. Ведомости, щатни таблици и докладни записки дават представа за състоянието на отделите: Финансов, Народно просвещение и Военен при тогавашната система на управление. Списъци на преброяване и статистически сведения дават информация за броя на населението, запасите от храна и добитък в различните окръзи.

Фонд 20 в отдел БИА на Народна библиотека „Иван Вазов“ се назовава „Източна Румелия“. Документите в него отразяват политическото, икономическото и културно-просветното устройство на Източна Румелия. Материалите във фонда имат предимно административен характер. По вид те са: входящи и изходящи дневници на Пловдивската префектура (1879 – 1880), ведомости за заплатите на служителите от

различните учреждения, протоколи от изборите за градски съветници и доклади относно дейността на градските съвети на Пазарджик и Пещера. Интерес за проучването на административната история на областта представляват документите с юридически характер: публично-административните правилници за охрана на полското имущество, правилник за организиране курсове за подготовка на селски и начални учители, правилник за облагането на населението с различни по вид данъци и налози, Закон за съдоустройството и съдебните такси, Проектоправилник за събирането на статистически данни. Във фонда се пазят също писма, рапорти, телеграми и заповеди по финансови въпроси, за избори на окръжни съвети, по уволнения и назначения в жандармерията и милицията. Съхраняват се статистически сведения за населението на Източна Румелия по народност, както и за броя на чуждите поданици, писма и телеграми от директора на вътрешните работи до генералния консул на Русия в Пловдив. Запазени са документи относно разследването на убийството на Олга Скобелева (1880), материали за искането на заем от Народната банка в София, Манифестът на княз Батенберг за признаването на Съединението; писма и телеграми относно пристигането на княза в Пловдив.

В Държавния военноисторически архив (ДВИА) се съхраняват освен фондовете на Щаба на Източнорумелийската милиция и жандармерия (ф. 42П, 102 а.е.) и този на Пловдивския военен съд (ф.724, съдържа 291 а.е., които са присъди на военния съд в Източна Румелия) и архивни фондове на дружините от източнорумелийската милиция.

Малкият брой и непълнота на учрежденските архивни фондове показва красноречиво нерадостната съдба на румелийските архиви. От направения преглед се вижда ясно, че не всички централни румелийски учреждения имат даже самостоятелни архивни фондове. Типичен пример е Дирекцията на вътрешните работи, която е управляващият орган на румелийската администрация и чийто фонд би бил безкрайно полезен за изучаването на административната история на областта. Запазените документи от тази институция са толкова малко, че са обединени с документи на други учреждения. А в никой от заведените като такива архивни фондове на централните източнорумелийски учреждения няма документи, които да разкриват напълно историята на съответните учреждения. Не са съхранени протоколни книги за целия период от съществуването на институциите, запазени са само за някои от годините книги за входяща и изходяща кореспонденция, и то не във всички фондове.

Таблицата, която следва, представя местните органи на власт и е опит да се покажат – въз основа на крайните дати в архивните фондове, оцелелите румелийски документи:

Номер по ред	Наименование на архива	Номер на архивния фонд, брой архивни единици във фонда, крайни дати на документите във фонда	Наименование на фонда
1	ДА-Пловдив	Ф. 331, 63 а.е., 1884-1944 г.	Градско общинско управление Калофер
2	ДА-Пловдив	Ф. 64К, 100 а.е., 1880-1944 г.	Градско общинско управление Карлово
3	ДА-Пловдив	Ф. 29К, 803 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Пловдив
4	ДА-Пловдив	Ф. 103К, 87 а.е., 1884-1944 г.	Апелативен съд Пловдив
5	ДА-Пловдив	Ф. 50К, 2046 а.е., 1880-1944 г.	Областен съд Пловдив
6	ДА-Пловдив	Ф. 40К, 300 а.е., 1881-1944 г.	Околийски съд Брезово
7	ДА-Пловдив	Ф. 568К 100 а.е., 1881-1944 г.	Овчехълмско околийско съдилище (Голямо Конаре)
8	ДА-Пловдив	Ф. 645К, 1334 а.е., 1881-1944 г.	Околийски съд Конуш
9	ДА-Пловдив	Ф. 868К, 35 а.е., 1879-1944 г.	Областен затвор Пловдив
10	ДА-Пловдив	ЧП 57	Разносна книга на пловдивския префект
11	ДА-Сливен	Ф. 295К, 37 а.е., 1878-1901 г.	Окръжно управление Сливен
12	ДА-Сливен	Ф. 46К, 631 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Сливен
13	ДА-Сливен	Ф. 16К, 513 а.е., 1883-1954 г.	Околийско управление Котел
14	ДА-Сливен	Ф. 370К, 681 а.е., 1880-1944 г.	Областен съд Сливен
15	ДА-Сливен	Ф. 168К, 200 а.е., 1881-1944 г.	Околийски съд Нова Загора
16	ДА-Сливен	Ф. 362К, 73 а.е., 1879-1844 г.	Окръжен затвор Сливен
17	ДА-Хасково	Ф. 12К, 112 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Хасково

18	ДА-Стара Загора	Ф. 48К, 1307 а.е., 1879-1944 г.	Областен съд Стара Загора
19	ДА-Пазарджик	Ф. 13К, 275 а.е., 1884-1944 г.	Градско общинско управление Пазарджик
20	ДА-Пазарджик	Ф. 12К, 134 а.е., 1882-1943 г.	Градско общинско управление Панагюрище
21	ДА-Пазарджик	Ф. 36К, 1024 а.е., 1880-1948 г.	Окръжен съд Пазарджик
22	ДА-Бургас	Ф. 54К, 77 а.е., 1878-1933 г.	Окръжен съвет Бургас
23	ДА-Бургас	Ф. 70К, 510 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Бургас

Таблицата представя запазените архивни фондове на местните административни институции, в които се срещат документи от времето на Източна Румелия. От общо 132 фонда на местни институции, съществували по време на румелийската власт, само в 23 от тях има документи, възникнали в периода 1879-1885 г. В останалите запазени до днес архивни фондове напълно липсват документи от румелийския период. А в случаите, в които все пак има архивни единици от времето на автономната област, те не са в достатъчна пълнота и са незначителна част от фонда. Така, от фонда на градската община в Пловдив през К-а епохата източнорумелийските документи са едва 9 архивни единици от общо 803. Архивните фондове на общинските управления в Казанлък и Чирпан са запазени слабо, а фондът на Старозагорската градска община е унищожен изцяло. В архивните фондове на селските общини на територията на бившата Източна Румелия изцяло липсват документи от периода 1878-1885 г.

Въпреки многобройните трудности, на които е обречена още със създаването си, Източна Румелия се изгражда институционално като една модерна за времето си държава. Българският характер на страната е неоспорим факт. Политическото, икономическото и културното развитие на южнобългарското население е неделима част от цялостното развитие на българския народ след Освобождението, независимо от изкуствено наложеното политическо разделение. Всичко това улеснява неизбежното Съединение на двете български държави.

ПРАВНА РЕГЛАМЕНТАЦИЯ НА ДЕЙСТВИЯТА НА ДИРЕКТОРА НА ПРАВОСЪДИЕТО НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА СЪЕДИНЕНИЕТО

Петър Първанов

От съвременна гледна точка Съединението безспорно е един от най-светлите моменти от българската история. То е събитие, натоварено с изключително голям емоционален заряд. Дейците му се оценяват положително в българската историческа литература, докато представителите на румелийската власт са натоварени с отрицателни оценки, относно действията си около Съединението. Настоящият текст цели да осветли действията на директора на правосъдието, свързани с дейците на съединисткото движение, непосредствено преди Съединението. Според действащото законодателство в Източна Румелия директорът на правосъдието е лицето, което олицетворява правосъдната система на Областта. Смятам, че по този начин по-добре ще могат да се обяснят действията на властите и как въпреки тях се извършва Съединението между Княжество България и Източна Румелия.

Източна Румелия е автономна област в рамките на Османската империя. Тя е под върховната власт на султана, а пряко се управлява от главен управител.¹ Това означава, че приложимото право в Източна Румелия е това на Османската империя, както и нормативните актове на самата област. Естествено османското право има върховенство пред източнорумелийското, а султанът е суверен, тъй като се правораздава в негово име. Именно в този дух и по този начин трябва да се разглеждат от правна гледна точка действията на управляващите областта и в частност на директора на правосъдието през този период С. С. Бобчев.

Както е известно, Стефан Савов Бобчев завършва право в Москва през 1880 г. и непосредствено след това се завръща в родината си, заселва се в Пловдив, където е назначен като съдия.² Постепенно се изкачва в съдебната йерархия на областта и на 21 септември 1884 г.³ е назначен за директор на правосъдието на Източна Румелия. На този пост остава до Съединението.⁴

В директората на Източна Румелия заедно с Бобчев влизат още Михаил Маджаров, като директор на финансите, Константин Величков, като директор на народното просвещение, д-р Георги Хаканов, като ди-

¹ Стателова, Е. Източна Румелия (1879/1886). Икономика, политика, култура., С. 1983, с. 14.

² За кариерата на С. С. Бобчев като съдия в Източна Румелия вж. Първанов, П. Стефан Савов Бобчев като съдия в Източна Румелия. – В. Бобчеви четения. Правната наука в чест на юриста професор Стефан Бобчев. С., 2014, 129–133.

³ НБКМ – БИА, ПД4908.

⁴ НБКМ – БИА, П Д 4913–4933.

ректор на земеделието, търговията и общите сгради, Начо Начов, като директор на вътрешните дела и главен секретар на областта. За директор на милицията и жандармерията е пруският офицер на турска служба ген. А. Дригалски. Тъй като има разногласия при избора на Начов и Дригалски, при работата си главният управител Гаврил Кръстевич често разчита на Бобчев като посредник по въпросите на сигурността.⁵

Директоратът на Източна Румелия е уреден в чл. 56 на Органическия устав, според който *„Административните служби на областта се въртят и изпълняват от шестима главни администратори“*. Под точка втора е поставен *„Директор на Правосъдието“*.⁶ Следващият чл. 57 от Органическия устав гласи *„Шестте главни Администратори правят тайний (приватни) съвет на главния управител“*.⁷ Тоест директорите на областта освен администратори са и съветници на Главния управител, които според чл. 58 *„Тайний съвет дава си мнението върху всяка мярка, върху всяка работа и върху всеки въпрос от общ интерес, за който се допитва до него Главният управител“*.⁸

Правомощията на Главния управител са уредени в специална Глава III на Органическия устав. Според чл. 45 *„Главният управител е отговорен пред Н. В. Султана за всички дела, които извърши в упражнение на службата си“*. Чл. 46 гласи *„Ако се случи да стори предателство против държавата, да наруши Областният Органически устав, да стори злоупотребления за пакост на Царството, на областта или частни лица, главният управител може да се тури под обвинение пред едно високо съдилище, което ще бъде съставено от един председател и от пет члена назначени от Високата порта и пет члена избрани от Областното събрание“*. След което се изяснява процесът, по който може да бъде съден главният управител. Според чл. 51. *„Главният управител, като глава на изпълнителната власт, бди и се грижи за пазенето на Органическия устав, за изпълнение на законите, за поддържането на порядъка и общественото спокойствие“*. И му се вменява да *„се допитва до Постоянния комитет на Областното събрание за всички работи, които надминават чистото и простото изпълнението на съществуващите закони“*, а чл. 50 урежда правото на главния управител да извика османски войски в областта. Право, от което, както се знае, Г. Кръстевич не се възползва, а предпочита да предприеме действия само вътре в Областта.⁹

⁵ Стателова, Е. Източна Румелия (1879/1886). Икономика, политика, култура. С., 1983, с. 200; Съединението 1885. Сборник от документи 1879/1886. С., 1985, 268–272; 290–291.

⁶ Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, 18.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 19.

⁹ Пак там, с. 16.

Привеждането на извадки от основния закон на Източна Румелия е наложително, за да се изясни, че като овластени лица, главният управител и директорите са задължени да спазват законите на Източна Румелия и Османската империя. Неспазването им води до отстраняването им от длъжност и подвеждането им под наказателна отговорност. Така управляващите областта са поставени в изключително неизгодна ситуация, от една страна, да изпълняват административните си задължения, а от друга – да се държат като българи. Затова и на техните действия непосредствено преди Съединението, би следвало да се гледа като на чиновници, изпълняващи нормативните актове, но в същото време, оказващи най-малко съпротива на дейците на Съединението. Тази линия на поведение се забелязва и в поведението на директора на правосъдието С. С. Бобчев.

Като директор на правосъдието Бобчев изпълнява своите задължения, ръководейки се от чл. 61 на Органическият устав на Източна Румелия. В него, в осем точки, са изброени правомощията му. Основно, те уреждат работата на съдебната система на областта. Изключение прави точка втора, която гласи „*Да действа публично в наказателни работи, като прави да се върши това чрез прокурора*“¹⁰. Именно от нея се обуславят действията на С. С. Бобчев спрямо дейците на Съединението непосредствено преди извършването му.

В работата си като директор на правосъдието на Източна Румелия Бобчев издига върховенството на закона над всичко останало, както се стреми да наложи това виждане и на подчинените си. Това му поведение е особено видно при събитията, разиграли се около Съединението на Княжество България с Източна Румелия и действията му като директор на правосъдието, които предприема преди и след събитието. Мнението си за Съединението Бобчев излага в специален текст. Директорът на правосъдието счита, че идеята за съединение на българските територии е „*една светла и патриотична идея*“, но не одобрява начина, по който е осъществена.¹¹ Той е против хората, осъществили Съединението. Счита ги за „*пропаднали и авантюристи*“. В отговора си до главния управител, който го обвинява, че не взема нужните мерки по повод дейността на Илия Куртев, пише: „*С други думи Куртевата работа, колкото и да има наглед сериозен характер при изучаването и се установява, че просто и чисто е работа на едно диване*“.¹² Изказва и съмнения, че Куртев може да е представител на таен комитет.¹³

Зад това мнение на Бобчев се крие фактът, че той формира позицията си през погледа на официалната власт, която третира Съединението

¹⁰ Пак там, с. 20.

¹¹ НБКМ-БИА, ПД5917; ПД5727; ПД5728; Митев, Й. Съединението 1885 г., Пловдив 1985, с. 186; 252; Грънчаров, С. Политическите сили и монархическият институт в България. 1886 – 1894, С., 1984, с. 22; Генадиев, Н. Мемоари. Том I, С., 1985, с. 224–225.

¹² ЦДА, фонд 565К, оп. 1, а. е. 9, л.127.

¹³ Пак там, л.127 – 135.

като държавен преврат, но от друга страна, все пак той реагира като българин, който защитава интересите на народа, към който принадлежи.

От позицията на закона се ръководи директорът в действията си към хората, които участват в съединисткото движение и са част от съдебната система на Източна Румелия.¹⁴ Информиран, че честването на празника на Св. св. Кирил и Методий през 1885 г. в Сливен ще се превърне в демонстрация за подкрепа на Съединението, Бобчев забранява участието на служителите на съдебната система Илия Куртев и Атанас Попиванов, като ги заплашва само с „тежки сетнини“¹⁵. Директорът на правосъдието черпи право за действията си от чл. 41 от Органическият устав на Източна Румелия, който гласи „Жителите на Източна Румелия имат право да се събират мирно и без оръжия, като се съобразяват със законите, които могат – нередат как да се върши това право, без да го подчиняват иначе на някакво предварително дозволение. Тая наредба, никак не се прилага на сборове на отворено място и остават съвършено подчинени на полицейските закони“¹⁶.

Пак по възможно най-лекия начин Бобчев реагира на задържането на Илия Куртев на 19 май 1885 г., заради разпространяването на позиви срещу Източнорумелийските власти.¹⁷ Категоричен е, че срещу Куртев трябва да се предприемат само законни мерки. Трябва да се има предвид, че в разпространеното Възвание до българския народ за образуване на чети за освобождение на Македония от Ил. Куртев открито се призовават българите да се вдигнат на организирана, въоръжена съпротива, за да се свалят османската власт.¹⁸ С тези си действия Илия Куртев нарушава чл. 42 от Органическият устав на Източна Румелия, който гласи „Жителите на Източна Румелия имат право да съставят дружества, стига само в целта на тия дружества или в средствата, които те употребяват, да няма нещо незаконно или пакостно за Държавата“¹⁹, както и чл. 55, 56, 58 и 66 от Отоманския наказателен закон. Тези членове са от Отдел II на закона, който е озаглавен „За злодеяния и престъпления против вътрешната безопасност на Османската държава“. Според чл. 55 „Който, посредствено или непосредствено, би разбунтувал някои поданици на Императорското правителство, или жители на Османската страна да въстанат с оръжие срещу правителството, било се извършило туй умишлено въстание, или се е само наченало неговото изпълнение, наказва се:

¹⁴ Пак там, 3 – 6; 12; 43; 134.

¹⁵ Страшимиров, Д. Архив на Възраждането. Том II. Документи за Съединението, С., 1908, 110 – 115; Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1885. С., 1985, 268 – 272.

¹⁶ Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, 13 – 14.

¹⁷ Пак там, 167 – 171; 184 – 186; ЦДА, Ф. 565К, оп. 1, а. е. 9, л. 109; 122 – 124.

¹⁸ Съединението 1885. Сборник от документи 1879/1886. С., 1985. 277 – 279.

¹⁹ Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, 13 – 14.

На смърт²⁰. Чл. 56. Гласи „Който, като стане причина да се въоръжат един срещу друг някои жители на Османската империя, ги подбужда на междуособна война, или на грабежи, обир, опустошения на градове и села и на убийства, ако са се били извършили тези убийства на обществени смущения (разбирай бунт и бунтовници. Бел. на Хр. Арнаудов) на обществения порядък, или да се е било наченало само действието на обществения порядък, или и да е било само начената действието на тяхното извършване, виновните също се наказват: На смърт“²¹. Според чл. 58. „Ако някой, като са били направили помежду си съзаклятие, с цел да извършат някое злодеяние от означените в чл. 55 и 56, са се били и споразумели помежду си за извършването му и са решили вече да поченат своите действия, като са били зели и някои мерки за приготвяне средства на извършването, а не са могли още да положат в действие плановете си, тези съзаклятници се наказват: На пожизнено заточение“²². Според чл. 66 „Онези, които по площадите (мегданите), тържищата, или по други многолюдни места, било чрез сказки, било чрез залепяне по сукаците или разпространение писани и или напечатани листове, би призовал направо гражданите или населението да извършват означените в настоящия отдел злодеяния, наказва се: Като истий деец на тези злодеяния. Обаче ако не е произлезло никое действително последствие от подобни подбуждения, наказва се: На пожизнено заточение“²³. За тези нарушения Илия Куртев трябва да бъде съден според чл. 298 от Органическия устав, който гласи „Околийският съдия разглежда закононарушения, които се наказват със затвор до един месец или с глоба до 1000 гроша златни“²⁴ и чл. 82 от 11 притурка на Органическия устав. „Заповед да се освободи или остави овиняемия не бива да се издава, овен само от съдебния изследовател или от съдилището“²⁵.

Бобчев следи за спазването на процедурите, предвидени в Османския наказателен закон и Органическия устав на Източна Румелия. Както е известно, Илия Куртев е изгонен от пределите на областта, което е най-лекото предвидено наказание за подобен вид дейност в действащото законодателство в Източна Румелия. Мотивът също е интересен. Според убеждението на прокурора, съдиите и директора на правосъдието на действията на Илия Куртев не може да се гледа сериозно.²⁶ Така

²⁰ Арнаудов, Х. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. С., 1887, т. 4, 80 – 81.

²¹ Пак там, с. 81.

²² Пак там, 81 – 82.

²³ Пак там, 86 – 87.

²⁴ Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, с. 75.

²⁵ Пак там, с. 222.

²⁶ Съединението 1885. Сборник от документи 1879/1886. С., 1985, с. 320; ЦДА, Ф. 565к, оп. 1, а.е. 9, л. 122 – 123; 127 – 135.

е намерен начин да се спази законът, като в същото време наложените санкции да са в минимален размер.

Пак по същия начин действа директорът на правосъдието при уволнението на Захари Стоянов и Иван Стоянович, защото счита, че като част от съдебната система, те трябва да възпрепятстват демонстрациите, а не да участват в тях.²⁷

Бобчев нарежда строго спазване на законовите мерки при кражбата на оръжие от Чирпан. Той заповядва да се действа срещу крадците само по законен ред, а за разследването на случая да се използват само законни средства²⁸. В случая е нарушен Областен закон за носене на оръжие, подписан от главния управител на 11 ноември 1881 г. и обнародван на 28 февруари 1882 г., според чийто чл. 1 „Никому не се позволява да носи оръжие без да е снабден с един редовен разрешителен билет, освен на военните, на полицейските агенти, и на всички ония правителствени и общински службаша, на които длъжността го изисква“, а чл. 6 гласи „Позволителният билет не дава право на оново, който го има, да се разхожда с оръжие по тържищата, панаирите и сборищата. Нарушителите на този член подлежат на глоба от 100 до 500 гроша или затвор от една седмица до един месец“ и чл. 7 „Ако някой се хване, че носи оръжие без да е снабден с редовен разрешителен билет, то той се наказва с глоба, за първия път, от 50 до 200 гроша; за втория път глобата се удвоява; а за третия път, при паричната глоба, налага му се и затвор от пет деня до един месец“.²⁹ Нарушени са и Окръжно предписание за запрещение внасянето на барут, патрони и други смъртни оръжия от 29 реджеб 1279 = 7 януари 1863 г., където според чл. 1 – 4 се забранява внасянето и търговията с патрони, барут и оръжия.³⁰ Окръжно предписание от министерството на вътрешните дела до главните управители за барута от 1 ноември 1870, с което отново се забранява.³¹ Както и Нов устав за барута от 19 Шабан 1287 = 1 ноември 1870. Където в чл. 1 – 15 също се забранява притежанието и носене на оръжие, барут и патрони.³²

²⁷ ЦДА, фонд 565К, оп. 1, а. е. 9, л. 35 – 37; 38; 56; 105 – 107; Радев, С. Строителите на съвременна България, С., 1990, Т. 1, 474–475; Генадиев, Н. Мемоари. Том I, С., 1985, 76–79; Митев, Й. Съединението 1885 г. Пловдив, 1985, с. 248; Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1885, С., 1985, 290–291; Димитров, И. Преди 100 години. Съединението, С., 1985; Второ издание. 1987; Димитров, И. Епоха 1885. Исторически очерк за Съединението на Северна и Южна България, С., 1987, с. 106.

²⁸ ЦДА, фонд 565К, оп. 1, а. е. 9, л. 138; 146; 151; 174.

²⁹ Областен сборник от закони на Източна Румелия. Год. 1, випуск III, т. I, Пловдив, 1881, 225 – 227.

³⁰ Арнаудов, Х. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. С., 1887, т. 4, 262–264.

³¹ Пак там, с. 264.

³² Пак там, 265–270.

Юристъ се придържа към законно установения ред и в навечерието на Съединението. На 3 септември е уведомен за подготовката му в Чирпан.³³ На 4 септември се разбира, че населението в Пазарджик е подбуджано от дейци на съединисткото движение да не плаща данъци. Като директор на правосъдието нарежда да се вземат мерки, като се има предвид, че неплащането на данъци е противообществено деяние. Но не прави нищо, за да спре съединисткото движение.³⁴ Пак по същия начин реагира, когато разбира за освобождаването на Захари Стоянов и Петър Зографски.³⁵ Единственото, което следи е, да се спазва законоустановеният ред в областта.

Въпреки стремежа на Бобчев да наложи спазването на законоустановения режим, на действията му се гледа с недоверие както от колегите му във властта, така и от политическите му противници.³⁶ Той се опитва да запознае главния управител с подготвяните действия за съединение, но Гаврил Кръстевич не обръща внимание на предупрежденията.³⁷

Преди Съединението животът на Бобчев е в опасност. На 25 май 1885 г. го заплашват, че „ако до един месец не се пренесе да живее в Княжество България, ще го убият като куче“³⁸. Въпреки това директорът на правосъдието запазва отношението си към съединистите като към обикновени разбойници и не предприема никакви специални мерки срещу тях, макар и да има тези възможности.³⁹ Тъй като според чл. 101 от Османския наказателен закон „Ако бе някой проводил писмо запечатано или незапечатано, подписано или неподписано, или нарочно человек, и поискал от някого да му проводи, или да остави на определено място пари или вещи, или ако му би предложил други искания и го заплашвал, че ако изпълни исканията му, ще го злоупотреби, ако бе вредително дело, за което е заплашвал, като се извърши, принасяло според закона смъртно наказание, или пожизнени окови, а не се е било извършило, наказва се: На временни окови“⁴⁰.

³³ Страшимиров, Д. Архив на Възраждането. Том II. Документи за Съединението, С., 1908, с.285.

³⁴ Пак там, 292–293.

³⁵ Пак там, с. 296; 314–316.

³⁶ Бобчев, С. С. Политическите прегрешения и програмата на нашата партия, Пловдив, 1894, 15–16.

³⁷ Бобчев, С. С. Из спомените на един стар магистрат. – В. Юридически преглед, 1933, 373–374; Митев, Й. Съединението 1885 г., Пловдив, 1985, 223–224; Радев, С. Строителите на съвременна..., Т. 1, с. 495.

³⁸ ЦДА, фонд 565К, оп. 1, а. е. 9, л. 105–107; НБКМ-БИА, ПД5613; Съединението 1885. Сборник от документи 1978/1886, с. 343.

³⁹ Митев, Й. Съединението ..., с. 245; Радев, С. Строителите на съвременна..., Т. 1, с. 717.

⁴⁰ Арнаудов, Х. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. С., 1887, т. 4, с. 123–124.

Единственият път, когато директорът на правосъдието взима мерки против съединисткото движение, е против хулите на вестник „Южна България“ срещу него.⁴¹ Тогава Бобчев завежда дело за нахлуване (дефамация) срещу вестника, тъй като смята, че са нарушени чл. 20 – 23 от Закона за печата на Източна Румелия. Тези членове са от Отдел втори от Закона за печата, в който се уреждат наказанията за обида на лица. Според чл. 20. „Охулване срещу всякой отреден или изпълнител на Правителствена власт, наказва се: На затвор от десет дни, до десет месеца време, или на глоба от една до четиринадесет лири Турски“. Чл. 21 гласи „Охулване против Посланиците, пълномощните министри, пратениците, агентите или против другите чиновници, които са отредени при В. Порта, се наказва: На затвор от осем дни, до осем месеца време, или на глоба от една, до тридесет лири Турски“. В чл. 22 е записано „Охулване против частни лица, се наказва: На глоба от половин, до петнадесет лири турски, или на затвор за от пет дена, до пет месеца време“. Чл. 23. Урежда снемането на отговорност от хулителя. Той гласи „В случай на охулване против което и да било лице или Държавен чиновник за дела свършено лични на тях, наказанието, което ще се отсъди от закона, ще се приспособи напълно. Но когато Държавен чиновник, или на друго лице, което действа в качество орган на Властта, бъдат преписани охулителни дела, отнасящи се до служебната му деятелност, доказателството на приписваните дела освободява охулителят от всяко наказание, които се възлагат на всяко злословие, отправено против тези лица“.⁴² Още повече че в Османския наказателен закон се предвиждат също наказания, които са по-тежки, за обида и неуважение срещу действащата администрация. Те са уредени в Отдел VII, наречен „За възлаганите наказания на онези, които се противят, непокоряват, или с презрение принасят към властите“. Според чл. 112. „Ако са би някой принесъл с презрение, по начин, който докача достолепието или честта, към някой член на съд или съвет, или към друг правителствен чиновник; или ако би го напцувал или заплашвал, когато е той изпълнявал своите обязанности, или упражнявал властта си, с която е бил облечен, наказва се: На затвор от една седмица най-малко, до шест месеца най-много. Ако ли туй презрение, напцувание, или заплашвание се би извършило в заседанието на съда или съвета, виновните се наказват: На затвор от шест месеца до една година“.⁴³ И чл. 113, според който „Ако би някой, по начин докачителен на достолепието или честта, презрял, напцувал или заплашил някой военен солдатин, или някого въобще, от-

⁴¹ ЦДА, Ф. 565К, оп. 1, а.е. 9, л. 105–106; 111.

⁴² Арнаудов, Х. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. С., 1887, т. 4, 168–169.

⁴³ Пак там, с. 102.

реден да изпълнява военна сила, или някое административно разпореждане, когато е изпълнявал службата си, или защото е упражнил властта си, с която е бил натоварен, подлага се: На парично наказание от една до три лири турски най-много. Ако ли тези неща би извършил срещу офицери от редовната войска, или срещу полицейски началници, наказва се: На затвор от една седмица, до един месец време. Еще, ако би, при извършването на подобно презрение или заплашване, показал и оръжие, наказва се: На затвор от шест месеца, до две години“.⁴⁴ Видно е, че директорът на правосъдието е напълно в правото си да се защити от нападките, още повече че в случая се касае за обида на длъжностно лице, за което деяние законът е още по-строг, но Бобчев завежда дело само като частно лице.

За да разберем по-добре действията на директора на правосъдието непосредствено преди Съединението, ще приведем възгледите му, изразени в съчинение, писано вероятно по повод 25-годишнината от Съединението. В този текст, комбинация от лични спомени, впечатления и извори, който не е публикуван от автора, но е запазен в личния му фонд⁴⁵, става достъпен за широката общественост по случай 100-годишнината от Съединението⁴⁶, наречен „Румелийският преврат – 6 септември 1885 г.“. Според автора на текста Съединението на Източна Румелия и Княжество България е държавен преврат, инспириран от група противници на Народната партия в Източна Румелия, които постепенно увличат със себе си народа и управляващите в Княжество България. Така според Бобчев се подменя истинският идеал за обединение на българските земи и се изпуска шансът всички българи да се обединят в една държава. Авторът се обявява за защита на Съединението, но не приема начина, по който е извършено. Като доказателство за твърденията си, че Съединението е прибързано и несъобразено с международната обстановка, той привежда факта, че въпреки планираните тържества в Пловдив по случай 25-годишнината, такива липсват. Това според него говори, че народът не е съгласен с така извършеното Съединение, в което всеки един от участниците преследва свои цели, без да се съобразява с общонационалния интерес.

На база гореизложеното може да се заключи, че администрацията на Източна Румелия е за Съединение, но не по начина, по който е извършено. Въпреки това действията ѝ, от правна гледна точка, показват, че властта в автономната област индиректно подпомага съединисткото движение, като прилага закона по възможно най-лекия начин.

⁴⁴ Пак там, 102–103.

⁴⁵ НБКМ-БИА, ПД5917.

⁴⁶ Съединението. 1885. Спомени, С., 1985, 199–210.

ПРЕДИСЛОКАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОЙСКИ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1885 г.

Георги Луков, Милко Палангурски

Походът на българските войски през м. ноември 1885 г. от Южна към Западна България по време на Сръбско-българската война е подробно изследван и широко популяризиран в научната, научно популярната, епистоларната и др. книжнина.¹ Но не толкова детайлно е проучена и описана предислокацията на българската армия след Съединението на 6 септември 1885 г. Извършена в негова защита, в сложна външнополитическа обстановка, съпроводена с редица проблеми от военен характер и при неясен изход от евентуален въоръжен конфликт с Османската империя, тази предислокация има не по-малка историческа значимост, а и до-голяма степен предопределя и похода през м. ноември.

Целта на настоящото съобщение е, на базата на архивен материал, съхраняван в Дирекция „Държавен военноисторически архив“ – гр. Велико Търново, да се проследи съсредоточаването на княжеските войски в териториите на Южна България за защита на Съединението от най-вероятния негов противник – Турция, за времето от 6 септември до началото на м. октомври 1885 г.

Организацията и дислокацията на основните родове войски в Княжеството към 1 май 1885 г., останали непроменени до 5 септември, са следните: 1. пеши (отгук наричани пехотни) Софийски полк в София и 2. пехотен Струмски полк в Кюстендил са в състава на 1. пехотна бригада; 3. пехотен Бдински във Видин и 4. пехотен Плевенски в Плевен и Ловеч са във 2. пехотна бригада; 5. пехотен Дунавски в Русе и 6. пехотен Търновски във Велико Търново съставят 3. бригада; 7. Преславски в Шумен и 8. Приморски във Варна са в 4. пехотна бригада; конната бригада включва 1. конен полк в София и 2. конен полк в Шумен (от 1. конен с Указ № 31 е формиран по-късно 3. конен полк в София); 1. артилерийски полк в София, 2. артилерийски полк в Шумен, Артилерийски арсенал с Осадно (Обсадно) отделение в Русе; Пионерна дружина и Морска част в Русе; самостоятелни са Конвойт на Негово Височество и Военното училище в София.²

Непосредствено след обявяването на Съединението и в Княжеството, и в Източна Румелия започва усилена подготовка за неговата въоръжена защита. С телеграма от 6 септември до военния министър княз Александър I съобщава, че го приема, и още същия ден издава Указ № 29 за мобилизация на всички запасни чинове и усиляване състава на

¹ За войната има огромно количество литература. Последен подробен анализ е направен в книгата: Паприков, Ст. Сръбско-българската война 1885. Съст. Ив. Иванов, М. Тодоракова. С., 2011, 688 с.

² ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 15, л. 193-194.

армията. По йерархичен ред военният министър изпраща циркуляри и предписания до командирите на бригадите и частите за незабавното му изпълнение³, развърщането и окомплектоването на осемте пехотни полка от три- в четиридружинен състав и формиране в постоянните им гарнизони по още една – пета запасна (резервна) дружина по военновременните щатове.⁴ На 9 септември в Пловдив се обявява, че Князът приема командването на съединените северно и южнобългарски войски и се въвежда военно положение в цялата страна, считано от 10 септември.⁵

Всички са твърдо убедени, че евентуалният противник е южната ни съседка. Това определя и основните задачи във военно отношение, които е трябвало да се решат по най-бързия начин: провеждане на мобилизацията, първоначално прикриване на границата, стъкмяване и подготовка на основните части за водене на бойни действия и концентрирането им с фронт към Турция.

В Източна Румелия мобилизацията е значително по-улеснена, приключва бързо, проведена е правилно и съобразно с обстановката. В известна степен тя дори предшества акта на Съединението. През м. август Началникът на Източнорумелийската милиция и жандармерия, с три свои заповеди (183, 192 и 197), свиква запасните от I-ви призив за провеждането на ежегодното обучение и маневри от 2-ри до 22 септември, като определя броя на хората и начина за провеждането им.⁶ На практика към 6 септември тези запасни се намират в казармите. Това спомага за споменатата бързина на мобилизация. Веднага след обявяването на акта временното правителство назначава майор Данаил Николаев за „Главнокомандващ на сичката действаща войска“, областта е поставена във военно положение и е издадена прокламация към всички резервисти от 18 до 40 години в срок от 48 часа да се явят в Комендантското управление на дружините си. От своя страна майор Николаев уведомява за своите действия княз Александър I и изисква от него „разпореждания и приказания“⁷, с което още преди пристигането на княза в Пловдив и официалното приемане на акта, румелийският главнокомандващ се поставя под негово разпореждане и князът става фактически единствен главнокомандващ на още неслятата българска войска.

Главнокомандващият на румелийската войска още на 6 септември се разпорежда от съществуващите 12 дружини (двете Пловдивски,

³ Пак там, а.е. 37, л. 1-5.

⁴ Пак там., а.е. 40, л. 2.

⁵ Пак там, ф.1, оп. 5, а.е. 343, л. 15; а.е. 648, л.6; ф. 22, оп.3, а.е. 53, л.15; ф. 22, оп. 3, а.е. 17,л. 2-10.

⁶ Пак там. Ф- 42П, оп.1,а.е. 33, л. 212, 223–224, 230–232.

⁷ Съединението 1885. Сборник от документи. 1878/1886. С., 1985, с.391, № 318.

Татарпазарджишката, Пещерската, Казанлъшката, Старозагорската, Сливенската, Ямболската, Харманлийската, Хасковската, Айтоската и Бургаската) да се създадат 18 с по 800 души, като Първа Пловдивска, Хасковската и Бургаската формират по още две, а Пещерската съставя особен отряд.⁸ До 11 септември всички дружини са готови, освен Първа Пловдивска и трите Бургаски – готови съответно на 12 и 13 с.м. Това дава възможност първоначално границата да бъде ефективно прикрита с тези сили и конните жандармерийски части от областта до концентрирането на основния боен състав – войските от Княжеството, на юг и югозапад.

Бързите действия и предварителна подготовка позволяват още на втория ден след обявената мобилизация да се определят задачите и започне прехвърлянето на части към границата. Съсредоточаването на дружините за защита на границата е улеснено от факта, че част от тях се намират в определените им за отбрана райони, съвпадащи с постоянните им гарнизони, или са на близки разстояния от тях: Бургаските дружини съставят Бургаски отряд; Айтоската – Айтоски партизански отряд, причислен по-късно към Бургаския; Пещерската – Пещерски партизански отряд; Ямболската влиза в състава на Ямболския отряд; 1. рота от 1. Пловдивска дружина по железницата пристига в Харманли; 1. Хасковска и Харманлийската са изпратени на границата като авангард, като впоследствие влизат в подчинение на началника на Търновосейменския отряд; Окръжните конни жандармерии от Татарпазарджишко, Старозагорско, Хасковско и Сливенско още на 6 септември по нареждане на главнокомандващия се отправят в Пловдив, а тази от Карнобатско – в Бургас.⁹

За няколко дни – от 6 до 13 септември, Южнобългарските войски са напълно мобилизирани, разположени и готови да изпълняват определените им бойни задачи. На тази дата назначеният вече за командващ съединената Източна армия – подполковник Николаев, със Заповед № 1 обявява на подчинените си, че защитата на Съединението е най-отговорната задача на командваната от него армия, тъй като нейните части заемат и охраняват главния стратегически фронт.¹⁰ Определени са и отрядите, влизащи в нейния състав: Бургаски (на крайния ляв фланг), Ямболски, Търновосейменски, Хасковски партизански и Пещерски партизански (на крайния десен фланг).¹¹

Не толкова бърза и съпроводена с редица затруднения е мобилизацията на княжеските войски, въпреки че има известен опит, тъй като още

⁸ ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 17, л. 80; Пак там, а.е. 79, л. 16–17.

⁹ Пак там. Ф.1, оп. 5, а.е. 644, л. 25; ф. 344е, оп.1, а.е.50, л. 17; ф. 22, оп. 3, а.е. 17, л. 81, 77, 82

¹⁰ Пак там, ф.1, оп. 5, а.е. 644, л. 1; ф. 22, оп. 3, а.е.19, л. 38.

¹¹ Паприков, Ст. Сръбско-българската война..., с. 105–106.

през юли 1880 г. са свикани запасните от Софийски, Кюстендилски и Орханлийски (Ботевградско) окръзи за практическа проверка на правилата за мобилизация.¹² Причини за това са: недобре подготвени и разпределени наряди, които получават командирите на полкове за попълване със запасни, погрешно изготвени призивни листи (особено за Плевенско и Ловешко), липса на предварителен план, недобрата предварителна отчетност на окръжните военни началници, отсъствие на управления и щабовете. Различна е и мобилизационната необходимост за родовете войски, при което първи са готови конните полкове, след тях – пехотните, а артилерийските мобилизират и потеглят на поход като полубатарей поради липса на коне и материална част, като за някои подразделения мобилизацията продължава чак до 16 – 18 октомври. Не бива да се пропуска и отзоваването на руските офицери от заеманите от тях длъжности, довело до замяната им с по-неопитни младши офицери – българи. Както ще заключи по-късно Стефан Паприков – има тяло без глава, но от друга страна – „...всичко се попълнюва от безпределна решимост от всекиго и всички да се жертвуват за народното дело“.¹³

Дейностите по мобилизацията, подготовката, организацията и провеждането на похода на войските към Югозападна и Южна България се извършват от Военното министерство и в частност от първия българин военен министър – капитан Константин Никифоров. Но трябва да подчертаем, че това важи от следобед на 9 септември, тъй като до този момент мобилизацията се води от министър княз Кантакузин. Отзоваването на руските офицери прави Никифоров един от малцината в министерството, който знае изцяло предварителните планове за мобилизация и съсредоточаване. Донесенията на Кантакузин показват, че той знае всичко, което се случва в армията, нейните слаби и силни черти и предварителната идея за отбрана.¹⁴ Създаденият след пристигането на Княза в Пловдив Щаб на армията по различни причини не е включен в координирането на придвижването и съсредоточаването на частите в определените им райони. След пристигането им те са зачислявани в състава и давани в разпореждане съответно на началниците на Западния (Кюстендилски) отряд и отрядите от Източната армия.¹⁵

На 10 септември от Пловдив княз Александър I, чрез капитан Рачо Петров, с телеграма информира военния министър за извършената мобилизация, формирането на 18-те дружини от румелийските сили и определените им задачи и нарежда възможно по-скоро полковете да

¹² ДВИА, ф.1, оп. 5, а.е. 6, л. 15.

¹³ Паприков, Ст. Сръбско-българската война..., с. 83–92; Крапчански, В. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на Българската армия от 1878 до 1944 г., 1961, с. 33–42.

¹⁴ Куцаров, П. Руската империя и Съединението, С., 2001, с. 96.

¹⁵ Паприков, Ст. Сръбско-българската война..., с. 102–105; Крапчански, В. Кратък обзор..., с. 39.

тръгнат, както следва: Търновският през Казанлък и Ени Загра (Нова Загора), оттам по железницата за Търново Сеймен (Симеоновград); Дунавският по железницата до Шумен и оттам през Сливен за Ямбол; така също и Преславският, а за Приморския маршрут да се състави в София. Князът нарежда за всяко движение и състава на частите да се дават подробни сведения на началника на Щаба на Армията – Рачо Петров, като за целта военният министър да нареди на началниците на частите да му донасят за всяко пристигане за нощувка и точно местоположение. Освен това кап. Р. Петров иска да му се представят маршрутите за придвижване на частите до местоназначенията им. С втора телеграма от същия ден началникът на Щаба пита тръгнали ли са Търновският и 2. артилерийски полк, като иска да му бъдат изпращани разпорежданията по Военното министерство и отново напомня, че началниците на части трябва да телеграфират за всичко в Щаба на армията или направо на Негово Височество, а не другиму.¹⁶ Тези разпореждания остават без последствия, като през целия разглеждан период ръководен център на всичките дейности до съсредоточаването на частите към турската граница си остава Военното министерство и заповедите, рапортите и донесенията вървят в посока от него към командирите на частите и обратно. Едва към края на септември на някои телеграми до военния министър от частите, насочени към Южна България, има резолюция „За сведение Щаба“.

Потеглянето на частите в поход става според конкретната нужда и според тяхната готовност и попълване с необходимия личен състав в широк диапазон от време – от втория до четиринадесетия ден след обявяването на мобилизацията. Похода на княжеските войски ще разгледаме не в хронологична последователност, защото проследяването на движението по дни, населени пунктове и части прекомерно ще утежни изложението. Затова сочим пътя на всяка част от нейното тръгване до пристигането ѝ в определения пункт за съсредоточаване, като се ръководим от родовете войски и числителния реден номер на полковете.

Първи пехотен Софийски полк мобилизира сравнително бързо, тъй като получава запасни от Софийски и Врачански окръг. На шестия ден от мобилизацията – 12 септември, полкът получава заповед в тридружинен състав да се отправи за Пловдив. Разчетът е на 15 с.м. да бъде в крайното назначение. Заповедта е изпълнена и трите дружини (1., 3. и 4.) остават в Пловдив като стратегически резерв до края на разглеждания период, като явно съвсем неслучайно поемат охраната и съдбата на втората българска столица в свои ръце. Втора дружина потегля по-късно по същия път, а на 22 с.м. е изпратена в Търново Сеймен, където на следващия ден е зачислена в състава на

¹⁶ ДВИА, ф.22, оп. 3, а.е. 17, л. 65–70, 71.

Търновосейменския отряд.¹⁷ Комбинираният подход на придвижване – пешком и с железниците, позволява полкът да се изнесе сравнително бързо до определения пункт – основната му част пристига в Пловдив по назначеното местоположение на 72-ия час.

Втори пехотен Струмски полк е най-облагодетелстван. Същият мобилизира и не извършва преход, защото е включен в състава на Западния (Кюстендилски) отряд, като бързо се дислоцира в региона – поемайки отбраната на двата основни пътя, по които може да се очаква инвазия от страна на турската армия – през Осоговския балкан и долината на р. Струма. Към 1 октомври дислокацията на полка е следната: в Кюстендил е разположен щабът на полка, щабът на 1. дружина, 2. и 4. дружини; по една рота в с. Извор, местностите Ат кория и Черна скала, Кюстендилско; а в Дупница – щабът на 3. дружина с две роти; и по една рота в Кочериново и Бобошево.¹⁸

В този регион, за да бъде включен към Западния отряд, е насочен и Трети пехотен Бдински полк. От Видин три дружини (1., 2. и 4.) тръгват на 15 септември, което означава, че мобилизацията е завършена за 7-8 дена, а на 17 септември от Лом тръгва и последната – 3. дружина. Те трябва да се слоят на 18 септември в Кутловица (Монтана), където полкът трябва да направи „дневка“ (целодневна почивка), която обаче е отменена. Заповедта е полкът да се движи по следния маршрут: 19 с.м. – Клисура (Бързия); 20 с.м. – Бучино (Бучин проход); 21 с.м. – София; 22 с.м. – Радомир; 23 с.м. – Кюстендил. Полкът се движи изключително бързо и спестената почивка е дадена на 20 септември, тъй като хората са вече прекалено уморени и този път Щабът на Западния отряд не възразява, тъй като полкът изпреварва графика. Дружините се появяват в Радомир по план, където получават ново нареждане – да продължат не към Кюстендил, а към Дупница, където се разполагат три от дружините, а една остава в Радомир. Към 1 октомври разположението на полка е: щабът на полка и три дружини в Дупница (1., 2. и 4.); щабът на 4. дружина се разполага в Кочериново; три роти са в Бобошево, а една се изнася в пограничните наблюдателни застави.¹⁹

В Радомир трябва да се дислоцира и още един полк, предвиден към състава на Западния отряд – Четвърти пехотен Плевенски полк. Мобилизацията и подготовката на този полк по ред причини върви трудно и бавно. Въпреки няколкократните нареждания на военния министър за ускоряването ѝ, той е един от последните полкове, които се отправят към бойното си местоназначение. Той също трябва да премине Балкана и да извърви почти същото разстояние като Ломската дружина,

¹⁷ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 36, 69–72; а.е. 59, л. 33–34; а.е. 420, л. 44; ф. 334е, оп. 1, а.е.9, л. 31.

¹⁸ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 59, л. 38

¹⁹ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 11, 92, 122, 131; а.е. 59, л. 58; ф. 111а, оп. 1, а.е. 33, л. 8.

но потегля чак на 20 септември. Тогава 2., 3. и 4 дружини потеглят от Ловеч за Турски извор (дн. Български извор), през Брестовица, на 22 с.м. са в Орхание (Ботевград), където се срещат с идващата 1. дружина от Плевен. Балканът е преминал за два дни преход (през Саранци) и преминавайки през столицата, полкът е насочен към окончателната си локация – Радомир, където на 26 с.м. вече е в пълен състав.²⁰

Останалите четири пехотни полка са насочени към отрядите на Източната армия. На деветия ден след обявената мобилизация – 15 септември, Пети пехотен Дунавски полк тръгва в поход, въпреки че към предния ден има некомплект от 70 души във всяка дружина. Липсата на войници се дължи на неявяването на определените от Плевенски окръг запасни. Въобще Централна България – един от най-важните и населени региони на Княжеството, не се показва на необходимата висота за изпълнение на военския дълг. Заповяданият маршрут е: Русе – Торлак (Цар Калоян) – Разград – Ески Джумая (Търговище) – Осман пазар (Омуртаг) – Котел – Мокрен – Ямбол. Още на 16 с.м. командирът му – капитан Андрей Блъсков – съобщава от Разград, че преходите са големи и полкът може да извърви пътя за седем дни без почивка, а на следващия ден от Ески Джумая вече иска разрешение за почивка, защото „...солдатите са много изнурени, има много останали...“. Разрешение няма и на 18 с.м. полкът е в Осман пазар, на 19 с.м. – в Котел, на 21 с.м. – в Ямбол, където на 25 септември официално е включен в състава на Ямболския отряд.²¹

И Шести пехотен Търновски полк се забавя поради късното явяване на запасните от Плевенски окръг. В хода на мобилизацията се появява и ново препятствие – очна епидемия, което допълнително утежнява обстановката. Вечният проблем с медицинското осигуряване пред армията се появява още при първото струпване на запасни. Това води до трескава кореспонденция между министерството и полка, като командирът му съобщава, че не може да поеме на поход преди 19 септември с три дружини, а четвъртата – от 20 с.м. Военният министър е категоричен, че това трябва да стане на всяка цена на 20 септември, като разпорежда да се вземат незабавни мерки срещу разпространение на заболяването под лична отговорност на командира на полка. Полкът оставя в Търново 165 болни, които по-късно са изпратени в Елена. Заповяданият маршрут за времето от 20 до 24 септември е: Търново – Шипка – Дервент при Казанлък (Змейово) – Сялмешли (Средец, Старозагорско) – Търново Сеймен. Графикът е спазен и на 24 септември полкът вече е зачислен в Търновосейменския отряд.²²

²⁰ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 107, 127; а.е. 420, л. 68, 78,13

²¹ Пак там, л. 80, 81, 102, 108, 122; а.е. 420, л. 2, 12; Пак там, ф.1, оп. 5, а.е. 644, л.19.

²² Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 91, 110; а.е. 420, л. 18; а.е. 59, л. 44–45; Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 644, л. 19

Седми пехотен Преславски полк потегля на два ешелона за Южна България. Първа дружина е назначена да прикрива съсредоточаването на 2. артилерийски полк и на 16 септември тръгва в направление: Шумен – Кара кашлъ (Пробуда) – Осман пазар – Котел с почивка – Мокрен – Ямбол. На 20 септември дружината пристига под командата на Втори артилерийски полк в Ямбол. Същият път, но два дни по-късно, е изминат от останалите три дружини и на 25 с.м. целият полк е зачислен в Ямболския отряд.²³

Осми пехотен Приморски полк изпитва също затруднения при мобилизацията. От 20 до 26 септември в четиридружинен състав, без дневна почивка, при стриктно спазване на графика, полкът преминава по заповядания маршрут: Варна – Арнаутлар (Рудник, Варненско) – Кедиклер (заличено, Поморийско) – Баракли (Оризаре, Несебърско) – Бургас – Айтос – Карнобат – Ямбол, където е зачислен към състава на отряда.²⁴

Първи артилерийски полк е разпределен на две половини – в Западния отряд и Източната армия. От 17 до 19 септември 1. батарея от полка се изнася в направление София – Радомир – Дупница, а 4. батарея: София – Радомир – Кюстендил. На 10 септември военният министър разпорежда, а на 12 с.м. други две батареи се отправят за Пловдив. Два дни по-късно 5. и 6. батареи тръгват на пет прехода с една дневна почивка по 140-километровия маршрут: София – Пловдив. На 17 септември те са зачислени в Търновосейменския отряд. Изпратените батареи не са в пълен състав, а са полубатареи с по 4 оръдия. Затова към 1 октомври дислокацията на полка е: в София щаб, 2. и 3. батареи; Първа – в Дупница; Четвърта – в Кюстендил; Пета и Шеста в Търново Сеймен.²⁵ Фактически артилерийският полк е разпокъсан, като е разположен в двете посоки на очакваното настъпление и същевременно се запазва част от неговия потенциал за защита на столицата. Това разпокъсване и проблеми с придвижването е благодарение на липсата на коне, материали и снаряжи.²⁶

Втори артилерийски полк (също с непълни батареи) преодолява разстоянието от Шумен до Ямбол заедно с прикриващата го Първа дружина от Седми пехотен полк. Към 1 октомври дислокацията му е следната: 1. и 2. батареи – в Казъл агач (Елхово); 3. батарея – в Срем в авангарда на Ямболския отряд; 5. и 6. батареи – в Ямбол; 4. батарея – Търново Сеймен в състава на тамошния отряд.²⁷

²³ Пак там, ф. 22, оп. 3., а.е. 38, л. 74, 75, 90, 108, 175; а.е. 59, л. 68; а.е. 420, л. 8, 24, 54; Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 644, л. 19.

²⁴ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 106, 130, 111, 218; а.е. 59, л. 69; а.е. 420, л. 26, 74; ф. 1, оп. 5, а.е. 644, л. 19; Подробно за полка: Лечев, В., Движение в Добруджа за защита на Съединението (1885 г.). - В. Търново : Фабер, 2011.

²⁵ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 20, 31, 52, 91, 119; ф 334, оп. 1, а.е. 3, л. 102.

²⁶ Куцаров, П. цит. съч. с.104.

²⁷ ДВИА, ф.22, оп. 3, а.е. 38, л. 74, 75; а.е. 420, л.8; а.е. 59, л. 70–71.

Първи конен полк на 12 септември получава нареждане да се изнесе от 13 до 15 с.м. по посока София – Вакарел – Траянови врата – Татар Пазарджик – Пловдив. Разстоянието от 146 км е преодоляно на четири прехода. На 22 септември два ескадрона са изпратени в Търново Сеймен. Други два ескадрона на 25 с.м. са дадени в разпореждане на началника на Ямболския отряд. Към 1 октомври дислокацията на полка е следната: щаб, 3. и 4. ескадрон – в Ени бейли (вер. Ени Беглии – Кирилово, Ямболско); 1. и 2. ескадрон – в Хебибчево (Любимец).²⁸

Първият севернобългарски полк, изпратен в Южна България, е 2. конен полк. Още на 6 септември Князът телеграфически нарежда Конвойт да се отправи от София в с. Чукурлий (Песнопой) на шосето Калофер – Пловдив, където да го чака, а за съпровождането му от Северна България определя 2. конен полк. В изпълнение на тази задача, полкът по тревога тръгва още на 7 септември от Шумен и с една нощувка в Хасан факъ (Камбурово, Търговицко) на 8. с.м. е в Търново и оттам под личната отговорност на командира придружава Негово Височество до Пловдив. След изпълнение на ескортната задача, на 15 септември полкът е зачислен в Източната армия и включен в Търновосейменския отряд. На следващия ден командирът на Отряда му възлага наблюдението на граничното пространство от десен фланг с. Алван дере (Малко градище, Хасковско) до ляв фланг с. Кавур алан (Българска поляна, Хасковско), както и да се изнесе в Хебибчево, за да смени Пловдивския подвижен ескадрон от бившата Източнорумелийска войска, където остава и към 1 октомври.²⁹

Трети конен полк е формиран през м. септември с Княжески указ № 31 от конни „стражарми“ на Софийското, Кюстендилското, Видинското, Ломското, Раховското, Врачанското и Свищовското военни окръжия. За кадър са взети офицери и долни чиновци от 1. конен полк. На 20 с.м. военният министър нарежда 1. Софийски ескадрон незабавно да се отправи към Кюстендил, където да влезе в състава на Кюстендилския отряд под общото командване на майор Аврам Гуджев. Ескадронът потегля на 21 с.м. по маршрут София – Радомир – Кюстендил (69 км). На следващия ден майор Гуджев докладва на военния министър, че 1. ескадрон е пристигнал в Кюстендил, а 2. ескадрон е формиран. До края на месеца те изпълняват задачи по охрана на границата в района на Царево село, Дупница, Кюстендил, Кадин мост (Невestino, Кюстендилско), а на 1 октомври и останалите подразделения от София получават нареждане да се съсредоточат в Кюстендил.³⁰

²⁸ Пак там, л. 38, л. 97, ; а.е. 420, л.1, 49; ф. 334 е, оп. 1, а.е. 3, л. 93, 97.

²⁹ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 1, 8; а.е. 59, л.31–32, 62–63; Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 644, л. 9; Пак там, ф. 334е, оп. 1, а.е. 3, л 73, 105,.

³⁰ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 38, л. 166, 233; а.е. 420, л. 47; Пак там, ф. 111 а, оп. 1, а.е. 19, л. 35.

Пионерната дружина в Русе също изпраща подразделения на юг и югозапад. На 16 септември Телеграфната рота тръгва по наредения маршрут: Русе–Търново–Шипка–Калофер–Пловдив. На 18 с.м, когато е в Търново, получава ново направление – да продължи похода през Елена – Твърдица – Ени Загра и оттам по железницата до Търново Сеймен. Това е направено за по-бързо придвижване, но в Ени Загра дружината престоива четири дена и достига определената дислокация едва на 26 с.м. Първа пионерна (сапърна) рота потегля заедно с Телеграфната, но в посока София – откъдето е пратена към Кюстендил и Дупница за укрепване на позициите към турската граница. Трета пионерна рота тръгва в поход на 22 септември по направление Русе – Тръмбеш – Търново – Елена – Твърдица – Ени Загра, оттам е транспортирана по железницата до Търново Сеймен. На 1 октомври ротата е в Казъл Агач, където се включва в подготовката на отбранителните съоръжения.³¹ В бойния състав на войската през разглеждания период е включена и една рота от запасната (пета) дружина на 1. пехотен полк. На 17 септември капитан К. Никифоров нарежда тя да замине за Трън, където командирът ѝ да се заеме с организация на опълчението в района. През Перник и Брезник, на 24 с.м. ротата е в назначения пункт.³²

Разположението и локализацията на съединената българска армия са съобразени с твърдата увереност, че основната военна заплаха идва от Османската империя. Логично планът за отбрана е съобразен с евентуалния противник.

Съсредоточаването на бойните сили от двете страни на Балкана е синхронизирано, което показва, че армейските сили действат по предварително уточнена схема. Това особено си личи от факта, че до пристигането на бойните сили на Княжеството прикриването на границите е поверено на войските от областта, способни да отразят евентуално и единствено противниково настъпление с незначителни сили, но са разположени така, че да станат ядрото на по-големи отбранителни формирования – отрядите, които приемат в себе си пристигащите войски от север.

Отбраната на естествено защитените региони от планинските масиви е поверена на румелийци – Бургаският, Хасковският партизански и Пещерският партизански отряд не приемат в своя състав севернобългарски войски, като се приема, че те ще могат да решат евентуалните бойни задачи в тези второстепенни направления.

³¹ Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 38, л. 38, л. 111, 120, 128, 161; а.е. 59, л. 49; а.е. 420, л. 17.

³² Пак там, л. 38, л. 123.

За основно стратегическо направление е определен Тракийският оперативен театър. До края на септември 1885 г. там е съсредоточена основната бойна сила от княжеството. Това са пет пехотни, два артилерийски, два конни полка, телеграфната и 3. пионерна рота. Към тях са и очакващите ги румелийски части, разгърнати в 13 дружини и два ескадрона.

В Кюстендилското направление, което трябва да отблъсне евентуална атака към столицата, са съсредоточени другите три пехотни полка, части от Първи артилерийски и новосформираният Трети конен полк. Към тях са една пионерна и една рота от запасната дружина на Първи пехотен полк.

Въпреки трудностите, липсата на опит и традиция, в общи линии на базата на ентузиазма, може да се отчете, че на 20-ия ден след обявяването на мобилизацията бойните части са окомплектовани и вече са концентрирани в назначените им от командването пунктове. Трудностите при мобилизацията и придвижването са основно поради липса на достатъчно материални средства, конски състав, ниска пропускателна способност на и без това периферната железопътна структура и, разбира се, на опит. Все пак това е първата национална мобилизация.

ФИНАНСОВИТЕ РАЗХОДИ НА БЪЛГАРИЯ ЗА ВОЕННАТА ЗАЩИТА НА СЪЕДИНЕНИЕТО

Даниел Вачков

Съединението на Княжество България с Източна Румелия и последвалата го малко по-късно Сръбско-българска война представляват изключително изпитание както за патриотичния дух и националната сплотеност на българското общество, но също и за способността на младите български държавни институции да функционират в екстремалните условия на остра международна криза, прераснала във въоръжен конфликт.

Историческата наука подробно е изследвала дипломатическата активност на българското правителство по признаване на Съединението, както и действията на българската армия по отблъсване на чуждото нашествие и преминаването ѝ в контранастъпление, довело до окончателната победа във войната.¹ По този начин е отдадено значимото на най-важните прояви – дипломатическата и военната защита на Съединението – и съвсем разбираемо е, че темата за финансовите аспекти на това историческо събитие остава на по-заден план.

Представеното изложение има за цел, от една страна, да проследи основните проблеми, свързани с прякото финансиране на военната кампания, и от друга, да очертае правителствената политика по преодоляването на финансовите последици от войната. Ако от военните подвизи при Сливница и Гургулят и при Видин и Драгоман може да се съди за силния патриотичен порив на българската нация, то от решаването на задачите по финансовото и материалното подсигуриране на българската армия могат да се правят изводи за зрелостта на българските държавни институции и за умението на управляващия политически елит да предприема адекватни държавнически действия.

Значението на темата се определя и от някои съществени финансо-

¹ Тук не е възможно да се отбележат всички публикации, посветени на темата за защитата на Съединението, но дори споменаването само на най-фундаменталните изследвания е достатъчно доказателство за големия и траен интерес на българските историци към събитието. Крачунов, Кръстьо. Дипломатическа история на Сръбско-българската война. София, 1921; Сръбско-българската война 1885 г. С., 1925; Венедиков, Й. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 година, С., 1935; Митев, Йоно. Съединението 1885. С., 1958; Стателова, Елена, Андрей Пантев. Съединението на княжество България и Източна Румелия 1885 г. С., 1985; Димитров, Илчо. Епоха 1885. Исторически очерк за Съединението на Северна и Южна България. С., 1987.

во-икономически особености, при които протича защитата на извършения в Пловдив съединистки акт. На първо място това са трудностите, които изпитва българското стопанство и търговия в първите години след Освобождението, предизвикани от загубата на част от османските пазари и необходимостта от пренасочването на редица производства към новите изисквания на свитото вътрешно потребление и ограничените възможности на българския износ за напредналите европейски държави. Неразвитостта на българската икономика, както и кризисните явления в търговията и упадъкът на някои традиционни занаяти обуславят и твърде ограничените възможности за набиране на приходи в държавния бюджет. Така например от Освобождението до 1885 г. приходите в бюджета от преки и косвени данъци се движат в рамките на около 25 млн. лв.² Другата характеристика е, че поради много краткия период от съществуването на модерната българска държава все още не е изградена ефективна данъчна и финансова система, която да позволи по-спокойно да се посрещне бремето на един сериозен военен конфликт. Всъщност едва през 1884 г., при управлението на втория кабинет на П. Каравелов са предприети по-съществени стъпки за укрепване на държавния бюджет и оформяне на по-ясна и целенасочена финансова политика на държавата.³

Още след отмяната на Режима на пълномощията, през есента на 1883 г. коалиционното правителство на Драган Цанков замисля съществени промени в офицерския състав на българската армия. Идеята е постепенно руските офицери да бъдат заменени от български, подготвени във Военното училище в София. Освен че целта е да се удовлетворят естествените стремежи сред българското офицерство за кариерно развитие, но също и да се осъществят някои съществени икономии в бюджета на Военното министерство. Известно е, че заплатите на руските офицери са твърде високи, докато възнаграждението на българските им колеги е с около $\frac{1}{2}$ по-ниско. Според предварителните разчети на правителството това ще намали държавните разходи с близо 400 000 лева. Така през лятото на 1885 г. княз Александър I повишава в чин 79 български офицери, като строевите от тях стават и ротни командири на мястото на заемащите тези позиции руснаци. На заплахите на военния министър, руския генерал Михаил Кантакузин, че ще подаде оставка, Каравелов не се поддава на натиска и заявява, че е готов да поеме ръководството и на Военното министерство⁴. В действителност кадрите промени във войската позволяват да не се стигне до увеличение на военния бюджет.

² Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 319.

³ Държавен вестник, бр. 119 от 31 дек. 1884.

⁴ Янчев, В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878 – 1912. С., ИФ-94, 2006, 140–142.

Макар че в българското общество се мисли и говори за Съединение още след подписването на Берлинския договор, конкретното му осъществяване не се включва в близките планове на българските правителства и когато то е обявено на 6 септември 1885 г. в Пловдив, съвсем естествено се оказва, че не се предвиждат средства за него в държавния бюджет. Ето защо се налага на 11 и 12 септември свиканото на извънредна сесия IV ОНС да гласува два свръхсметни кредита на стойност 10 и 5 млн. лв. за нуждите на военното министерство с цел да се посрещнат разходите по отблъскването на евентуално чуждо нападение. В този момент управляващите в София си дават сметка, че България няма възможност да получи финансова подкрепа отвън. Страната се намира в центъра на остра международна криза, възникнала от нарушаването на Берлинския договор, чийто изход в този момент изглежда твърде неясен и е очевидно, че при тези условия никоя европейска банка не би отпуснала заем на българската държава. Не е възможно и да се потърсят средства за вътрешно финансиране, с оглед слабия потенциал на банковата система в България. По тази причина на 12 септември правителството на П. Каравелов внася законопроект за бюджета за 1886 г., в който са заложени финансовите параметри, повтарящи тези от действащия за 1885 г. бюджет, като обаче се предвижда да се дадат правомощия на кабинета да направи редица съкращения в разходите на всички министерства и по този начин да се покрийт допълнителните средства, отпуснати за Военното министерство.⁵ Идеята е да не се прибегва до увеличаване на данъчното бреме на населението, което би имало неблагоприятен ефект за българското стопанство, а да се направят икономии от държавните разходи. Съкращенията в разходната част на бюджета за 1886 г. се планира да станат чрез намаляване на административния персонал, както и вещевото снабдяване на държавните институции, а също и от заплатите, изплащани на чуждестранните офицери (известно е, че след Съединението руският император Александър III изтегля всички руски офицери на служба в българската армия).

Водени все така от намеренията за икономии в държавния бюджет, когато започва мобилизацията, властите се разпореждат необходимите за армията храни и дрехи да не се закупуват от пазара, което би довело неминуемо до повишаване на цените им, с оглед засиленото търсене, а да се събере от населението под формата на реквизиции. В специален списък са определени и количествата на основните стоки, които трябва да получи Военното министерство: 40 000 шинела, 40 000 куртки, 150 000 цървули, 200 000 оки сланина, 200 000 крини жито, 20 000 вола или крави, 30 000 овце и др.⁶

⁵ ЦДА, ф. 173к, оп. 1, а.е. 116, л. 14, 16.

⁶ Пак там, а.е. 122, л. 10.

Извършената още през септември мобилизация свиква под бойните знамена значителен брой войници, чиято издръжка се поема от отпуснатите от Военното министерство кредити. По линията на редовната армия, резервисти, опълчение и доброволци се мобилизират над 66 000 души от Княжество България и около 42 000 от бившата Източна Румелия – общо малко над 108 000 бойци.⁷

Извършените военни приготовления се оказват напълно оправдани. На 2 ноември 1885 сръбският крал Милан обявява война на България и започва настъпление на сръбската армия на българска територия. От самото начало войната се развива изключително динамично. Само в рамките на две седмици са осъществени основните военни операции: спиране и отблъскване на вражеското настъпление и преминаване в контраофанзива. С навлизането на българските войски в Пирот на 15 ноември сръбският крал се обръща за помощ към Австро-Унгария, за да спре българското настъпление. След намесата на австро-унгарския пълномощен министър в Белград граф Кевенхюлер започват преговори за примирие, които приключват на 7 декември. Цялостната демобилизация на българската армия завършва към март на 1886 г. след подписването на мирния договор в Букурещ. В един военен конфликт бързото придвижване на значителни войскови контингенти в рамките на твърде кратки срокове обикновено създава сериозни трудности пред съвременното снабдяване на армията с войсково, тилово и санитарното оборудване, което пък от своя страна предизвиква и по-значителни финансови разплащания за осъществяването на тези дейности. А именно мобилността на театъра на бойните действия е основната характеристика на Сръбско-българската война. Така например само разходите по транспортиране на част от войските от южната граница към фронта възлизат на 1 391 000 лв.⁸

Макар на фона на последвалите по-късно Балкански и Първа световна, Сръбско-българската война да изглежда един миниконфликт, все пак тя коства значителни средства на все още неукрепналите български държавни финанси. По официални данни още в хода на военните действия е изразходвана основната част от сумите по двата свръхсметни кредита от 15 млн. лв. и когато се налага да се започне изплащане на реквизициите, се отбелязва, че са необходими още 10 млн. лв. Така преките разходи, свързани с войната, се определят на близо 25 млн. лв. По-късно, когато започва окомплектоването на армията с боеприпаси и подмяна на похабеното от войната оръжие, през юни 1886 г., военният министър майор К. Никифоров поисква и Народното събрание гласува нов свръхсметен кредит на стойност 36 млн. лв.⁹, с което общата сума

⁷ История на Сръбско-българската война 1885 г. С., 1925, с. 147.

⁸ ЦДА, ф.173к, оп. 1, а.е. 116, л. 73.

⁹ Стенографски дневници на IV ОНС, IV ИС 22 заседание от 1 юли 1886 г. с.358–359.

надхвърля цифрата от 60 млн. лв. Трудно е да се определят косвените щети от войната, но при всички случаи те не са никак малки. Откъсването на над 100 000 души от нормалните им занимания за срок от близо 6 месеца неминуемо се отразява съществено на личните доходи на населението.

Друга крайно неблагоприятна последица за държавните финанси е сривът на събираемостта на данъците през есента на 1885 г. Мобилизацията и войната не позволяват на съответните държавни служби да определят данъчните ставки и да започнат процес по тяхното събиране. В резултат на всичко това недоборите за 1885 г. възлизат на 17 млн. лв. за Северна България и на 9 млн. лв. за Източна Румелия.¹⁰

В резултат на всичко това през пролетта на 1886 г. финансовото министерство известява, че положението в държавната хазна е твърде тревожно. Голяма част от държавните финансови средства се състоят от несъбрани данъци (27 млн. лв.) или са вложени като основен капитал в БНБ (6,5 млн. лв.) така че в наличност държавата разполага с едва 2 200 000 лв., при положение че предстоят скорошни плащания, както по външните задължения (по окупационния дълг към Русия – 2 100 000 лв. и по източнорумелийския дълг към Банк Отоман и Високата порта – 5 300 000 лв.), така и по извършените реквизиции – всичко възлизащо на обща стойност от над 20,5 млн. лв.¹¹

Именно с цел решаването на острите финансови въпроси през юни 1886 г. е открита извънредна сесия на IV ОНС. На нея министър-председателят Петко Каравелов, който е и финансов министър, представя пред депутатите състоянието на бюджета. Той отчита направените от правителството разходи по двата военни кредита и поисква от Народното събрание да гласува нов кредит от 10 млн. лв., за изплащане на реквизициите. Кабинетът предлага средствата по кредита да се отпуснат от образувания две години по-рано резервен фонд за железопътно строителство. Фондът включва 17 млн. лв., предвидени за строеж на линията Вакарел – София – Цариброд, както и 11 млн. за първа вноска по откупуването на линията Русе – Варна. Каравелов съвсем основателно отбелязва, че не е целесъобразно да се вземат ресурси от капитала на БНБ, тъй като това ще се отрази на кредита на търговията и производството. Той уверява, че със събирането на недоборите в най-близко бъдеще резервният фонд ще бъде отново попълнен и страната ще може да се върне към активно железопътно строителство. В момента обаче тя се нуждае от краткосрочен заем, който да ѝ позволи да посрещне неотложните си плащания.¹²

¹⁰ Пак там, 14 заседание от 23 юни 1886, с. 219–220.

¹¹ ЦДА, ф.173к, оп. 1, а.е. 116, л. 85.

¹² Стенографски дневници на IV ОНС, IV ИС, 14 заседание от 14 юни 1886, с. 219–231.

Финансовите проблеми на държавата са сред основните теми, дебатирани в парламента по време на извънредната сесия. Стига се до сериозни словесни сблъсъци между управляващите и опозицията, оформящата се около русофилския кръг на Драган Цанков и бившите южнобългарски съединисти. В пленарната зала се правят и някои странни предложения, като например на населението от Южна България да му бъде намален натуралният десятък с 10%.¹³ Мотивите са, че след обединението в Южна България се въвеждат някои данъци (емлякът и косвените налози), които не са събирани досега в областта. Острите спорове отразяват не само различните виждания за преодоляване на очертаващата се финансова криза, но и реалните проблеми около финансовото и данъчното обединяване на Северна и Южна България. Разбира се, както често пъти се случва и сега в много от изказванията финансово-икономическата тема силно се политизира на фона на нарастващото обществено противопоставяне от пролетта и лятото на 1886 относно бъдещето на княз Александър I.¹⁴ Независимо от оживените дискусии, в крайна сметка правителството получава искания нов кредит, с който да изпълни непосредствените си задължения и да запази финансовата стабилност в страната.

Въпреки последвалите бурни политически събития, свързани с преврата от 9 август, абдикацията на княз Александър и последвалата остра политическа криза, изпълнението на бюджета за 1886 г. се осъществява успешно. Събрани са близо 9 млн. лв. недобори от минали години и заедно със сумите от редовния бюджет общите приходи за 1886 достигат близо 50 млн. лв. или почти двойно спрямо времето преди Съединението.¹⁵ Окончателно финансовите проблеми, породени от Сръбско-българската война, са уредени две години по-късно. Това става през 1888 г., когато ангажиментите на българската държава по железопътния въпрос са финансово осигурени със средствата на първия външен държавен заем, сключен от правителството на Ст. Стамболов.¹⁶

В заключение трябва да се отбележи, че благодарение на впечатляващите победи, които решават изхода на войната в много кратко време, и благодарение също на адекватните финансови мерки и политиката на държавни икономии, провеждана от предходните кабинети и най-вече

¹³ Пак там, 26 заседание от 4 юли 1886 г. с. 421–422.

¹⁴ Грънчаров, Стойчо. Русофилските политически сили в България (август 1886 – август 1887 г.) – В: Политически партии, организации и управления в България 1879 – 1944 г. Известия на Института за история, XXVI, С., 1983, с. 124

¹⁵ Главен отчет за финансовото положение на държавата през 1915 година. София, Държавна печатница, 1920, с. 130. С присъединяването на Източна Румелия към Княжеството населението на България се увеличава с 1/3, докато почти двойното увеличение на приходите показва, че има и очевидно повишаване на събираемостта на данъците.

¹⁶ Иванов, Мартин, Цветана Тодорова, Даниел Вачков. История на външния държавен дълг на България 1878 – 1990. С., Българска народна банка, Първа част, с. 25–34.

този на П. Каравелов, когато избухва кризата около Съединението, се оказва, че държавата разполага с един достатъчен резервен фонд, който позволява на българската армия да защити делото от 6 септември, а държавните финанси да не стигнат до срив и сравнително бързо да се стабилизират.

Другият аспект на проблема е, че последиците от извършените финансови разходи по воденето на войната, както и фактът, че в сръбско-българския договор от 19 февруари 1886 г. не са предвидени финансови обезщетения за България, въпреки че очевидно страната е жертва на непредизвикана от нея агресия, създават сериозни трудности във функционирането на държавните институции и повишават общественото напрежение. Темата за тежкото състояние на финансите напълно се вписва в контекста на цялостния конфликт между русофили и русофоби, който ще доведе до драматичното противопоставяне на политическите сили в страната през следващите няколко години.

РОДОПЧАНИ В СЪЕДИНЕНИЕТО И ПО ФРОНТОВЕТЕ НА СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА

Златка Петрова

Историческата наука разполага с много научни изследвания, посветени на Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г. Документални извори, мемоари и спомени по тази тема са публикувани и анализирани в редица академични издания и регионални изследвания. Изключително ценни са спомените, личните дневници и записки на участниците в различни местни тайни комитети, като редови войници, командири и доброволци във войната от 1885 г. Те са важен извор за съпоставяне на различни гледни точки относно едни и същи събития. Все още от личните архивни и музейни фондове се откриват нови свидетелства за събитията отпреди 130 години, които се осветляват с нови обстоятелства. Възкресяват се и забравени личности, чиито заслуги към Отечеството са безспорни.

Целта на настоящото съобщение е да представи темата за Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г. през погледа на родопчани, участници в тези събития. Също така и да въведе в научен оборот нови документални извори, показващи активното участие на местното население от двете страни на границата в създаване на Рупчоския революционен комитет и доброволчески отряд в Чепеларе по време на война-

та. Акцент е личният дневник на бележития родопчанин генерал Калин Найденов, като пряк участник в Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г., съхраняван в Държавен архив – Смолян.¹ Много важен момент е и сформирането и бойният път на Рупчоския военен отряд, който всъщност е създаден със заповед за пет роты, а шестата рота е доброволческата.

Едно от важните условия за осъществяване на Съединението е всенародното съединителско движение, което е продължение на националноосвободителната борба на българския народ. Най-голяма сила то придобива след създаването на 10 февруари 1885 г. в Пловдив на Български таен централен революционен комитет, начело със Захари Стоянов. След него в по-големите центрове на Източна Румелия се създават местни комитети. Такъв се създава и в Родопите – в Чепеларе, чиято дейност е най-изявена през месеците юни – август на 1885 г.

В Държавен архив – Смолян се съхраняват документи, които дават сведения за този комитет. Те са свързани с дейността на родоповеда Васил Дечев от Чепеларе, който е един от неговите основоположници. Същите се съхраняват в неговия личен архивен фонд.²

Във всички родопски села идеята за Съединението е посрещната и приета с ентузиазъм и радост. В това крупно историческо дело родопчани виждат закрепване на едва-що освободеното отечество.

Представители на БТЦРК извършват голяма организационна дейност за създаване на структури в различни селища. През ноември 1884 г. в Чепеларе пристига Григор Аргиров от с. Дедово, който е поборник от Априлското въстание, дългогодишен кмет и създател на комитет в селото. Тук се среща с Васил Дечев, когото убеждава, че като селище на границата е много важно да създадат организация. Той препоръчва да се издирят 10-15 млади патриоти, които да учредят комитета с цел събиране на информация зад границата. Васил Дечев възприема идеята да се състави в Чепеларе таен комитет. Аргиров дава наставления относно първите стъпки. Най-напред трябва да се напише устав по образец на комитетския устав преди освобождението, който да се подпише и да положат клетва.

Дечев започва усилена дейност за създаване на комитетска организация и след 15-20 дена, в една тъмна нощ, се събират в училището при църквата „Св. Богородица“. Това са: Дечев, Паскал Раев, Васил Кръстанов, Костадин Делисивков, Атанас Делисивков и Васил Радков Кацаров. Те учредяват „Таен рупчоски родолюбив комитет“. След приемане и подписване на устава следва клетва върху кама и пищов. Председателят му Дечев уведомява Аргиров в специално писмо за учредения комитет.³ От

¹ ДА – Смолян, ф. 483 К, оп. 1, а.е. 1.

² ДА – Смолян, ф. 365 К, оп. 1.

³ Дечев, В. Миналото на Чепеларе. Кн. II. С., 1936, с. 148.

неговата работа пряко се интересува Захари Стоянов. Той им изпраща дарение – десет броя от книгата „Четите в България“ и един черногорски револвер с 50 патрона.⁴ Комитетските членове главно агитират с речи и позиви, събират сведения за отношението към Съединението и какво оръжие има в българомохамеданските къщи. Председателят Дечев пише протоколи и писма, разпространява сред членовете и другите съмишленици вестниците „Борба“ и „Южна България“.

В началото на месец януари 1885 г., неизвестно по чия инициатива, се събират кметът Иван Н. Чичовски, главният учител Христо Господинов, Гочо Н. Митов, Нешо Иванов и Горчо С. Мерджанов с цел да решат какво трябва да се направи в Чепеларе по делото за Съединението. След продължително обсъждане те решават да създадат таен революционен комитет и възлагат на Господинов да изготви устав и протокол. Освен това основателите на комитета решават отначало да посветят в делото само неколцина другари – чепеларски жители. В къщата на кмета Чичовски се събират за създаването на този „втори“ таен комитет, за което е поканен и Дечев. Тук той обявява, че вече е създаден такъв от местни чепеларци, а този е само от външни чиновници. След няколкодневни преговори между Господинов и Дечев се постига съгласие. Двамата комитета се обединяват в един, което се оформя с протокол. Приема се изцяло уставът на „втория“ комитет. Той е с наименованието „Таен рупчоски родолюбив комитет“ и следното настоятелство: председател Христо Господинов, подпредседател Иван Н. Чичовски, военен организатор Антон Бозовски, касиер Гочо Н. Митов, деловодител Горчо С. Мерджанов и заместник Васил Дечев. Целите на комитета според устава са: 1) да помага за освобождението на Македония, 2) да помага за съединението на Южна със Северна България, 3) да следи и научава какво става зад граница, 4) да следи и проверява какво вършат турците – чиновници в Рупчос и 5) да сплашва и наказва ония турци, които са против съединението. Печатът на комитета е с надпис „Рупчоски родолюбив комитет“, а в средата вместо лъв, петел с разкъсани вериги на нозете си.⁵

След това председателят на комитета изпраща Васил Дечев в Пловдив да предаде писма в Централния комитет и да се изготви комитетският печат. Дечев предава писмата на Тодор Гатев, а в редакцията на в. „Борба“ за два дни е направен печатът.

Рупчоският комитет развива активна дейност през месеците юни, юли и август на 1885 г. Секретарят на околийското управление и член на комитета Митов често свиква в Чепеларе селските кметове по служебни работи за прикритие, а всъщност ги записва за членове на комитета и дава наставления по комитетските работи. Васил Дечев и Антон Бозовски обикалят рупчоските села, за да агитират за

⁴ Пак там, с. 150.

⁵ Пак там, с. 149-150.

Съединението и събират помощи за Централния комитет. В съседната Ахъчелебийска околия тази дейност е възложена на Господинов. Той организира събирането от ахъчелебийското българско население следните помощи: пари, аби и други вещи, които тайно се пренасят през границата и изпращат в Пловдив. В деня на Съединението Господинов се намира в Ахъчелебийско. На 8 септември турската полиция го подозира и започва издирване, за да го арестува. Той се укрива и минава през нощта границата. Другите комитетски членове основно са куриери, а останалите извършват разузнавателна дейност в граничните райони. Най-изявени дейци в околията извън Чепеларе са: Васил Иванов от с. Широка лъка, Атанас Арнаудов и Костадин Златанов от с. Хвойна, Сотир Кайковски и Апостол Н. Кисов от с. Стойките.⁶

Съхранените документи показват, че родопчани активно участват в тези паметни исторически дни около Съединението в Пловдив. Това са свидетелствата на родопчаните Горчо Мерджанов от с. Широка лъка, на Атанас Кьоргогов и Георги Семерджиев от Чепеларе, удостоверяващи участието им в революционната чета на фелдфебел Продан Тишков с прякор „Чардафон“. Те са подпечатани и подписани лично от него с дата 6 февруари 1886 г. Текстът е с еднакво съдържание, само имената и номерата са различни: „...ратник служил в моята чета от 6-й февруарий 1885 год. до 9-й февруарий 1885 г. После приведен в хасковски партизански отряд и уволнен от военна служба на 5-й февруарий 1886 г.“. Свидетелството дава право тези лица да се ползват „от установените месеци служба по време на Сръбско-българската война“.⁷ Към тях са приложени и заповедите за удостояването им с бронзови медали в памет на войната със Сърбия, подписани от началник-щаба на пловдивската бригада и военния министър.⁸

По време на Съединението в Пловдив има доста родопчани, които работят там след Освобождението. Един от тях е Никола Михайлов Мерджанов, родом от с. Върбово, който работи като зидар в града и е пряк свидетел на септемврийските събития. В спомените му, записани от неговия внук Никола Василев, пише: „На 5 срещу 6 септември на разсъмване, в хана срещу Джумаята, чухме стрелба. Излизаме и виждаме следната картина. Града се напълнил с четници и пред Джумаята пълно народ. Тогава на двайсетина метра от мене един непознат застреля военен, който вървеше и си правеше път сред хората. Както си вървеше, един излезе от една сграда, отиде зад него и го уби. След това казаха, че убитият е капитан Райчо Николов“.⁹

⁶ Пак там, с. 155.

⁷ ДА – Смолян, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1, л. 2; ф. 1413, оп. 1, а.е. 13, л. 1; ЧП 52.

⁸ ДА – Смолян, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 1, л. 1; ф. 1413, оп. 1

⁹ ДА – Смолян, ф. 1225, оп. 1, а.е. 86, л. 1-2.

Подпоручик Калин Найденов от с. Широка лъка току-що получил офицерските си пагони, също се оказва в центъра на събитията. В навечерието на Съединението той характеризира ситуацията като предстояща „скорошна революция“.¹⁰ Решава да изчака събитията и става свидетел на еуфорията, обзела пловдивското население, и на посрещането на княз Александър I Батенберг. В дневника си записва: „На 5 септември на сутринта, още в пет часа започва да бие камбаната на църквата „Св. Георги“ и започнаха да се чуват тук там гърмежи от пушки и револвери. Войската, която съставляваше гарнизона на южната столица, беше заедно с народа“.¹¹ От прозорците летят цветя като град и въздухът се цепеше от „ура“.¹¹

Така през погледа на тези родопчани се предават ентузиазмът и радостта от вълнуващите събития в Пловдив.

В същото време нека проследим как се развиват събитията в Родопския край. В Хвойна до моста на 4 срещу 5 септември сутринта комитетският член Костадин Златанов забива голямо трицветно знаме, което озадачава всички. Но никой не пита защо забитото знаме се развява така гордо. Точната дата за обявяване на Съединението не е известна, но още на 5 септември вечерта той предупреждава своите другари съзаклятници. Това са Димитър Бялев в Павелско, Костадин Стойчев от с. Косово, свещеник Васил Згуровски от с. Малево и поп Ной Ангелов от с. Орехово.

На 6 септември камбаните в Малево и Павелско закънтят лудо като за пожар, а след това и от другите рупчоски села се чуват гърмежи. Пукотевицата продължила и щяла да продължи още, но Златанов, развявайки знамето, предупреждава: „Пестете патроните, може да ни потрябват!“¹² През нощта срещу 7 септември в тези села се събират освен съзаклятниците и доброволците. Всички знаят, че Турция няма да остане безучастна, и това ги задължава да бързат в действията си за запазване на Съединението.

До 4 септември в Чепеларе обстановката е спокойна и няма никакви признаци, че сред управляващите и комитетски среди има напрежение. Но в същия ден следобед се получават две тайни окръжни телеграми. В първата се съобщава, че в областта се движат „безделници“, които призовават населението да не се подчинява на законните областни власти. Затова се разпорежда тяхното арестуване и предаване на съдебните власти. С втората телеграма се заповяда на Околийския началник Ибриям ефенди да се яви в Пловдив по служебни въпроси.

Васил Дечев в деня на Съединението е в Пловдив. Тук той се среща с членовете на Временното правителство, получава прокламациите

¹⁰ ДА – Смолян, ф. 483 К, оп. 1, а.е. 1, л. 7.

¹¹ Пак там, л. 8, 12.

¹² ДА – Смолян, ф. 467 К, оп. 1, а.е. 82, л. 9-11.

и тръгва към Чепеларе. На 7 септември рано сутринта Дечев е в родното си селище и пръв донася радостната вест за Съединението. Камбаните бият тържествено. Дечев прочита Прокламацията и правителствените телеграми, а свещеник Марин Караджов в двора на църквата „Св. Богородица“ прави молебен. Последва народно веселие.

В колекция „Спомени“ на смолянския архив се съхранява споменът на чепелареца Христо Калинов за това събитие: „Тогава пъдаре на няколко места туриха колове, та горяха борина за осветление и ура викахме, че станало Съединението“.¹³

През 1886 г. от председателя на комитета Иван Чичовски се издава свидетелство, с което се удостоверява, че „Васил Дечев като член на Рупчоския революционен комитет се е отличавал с голяма честност и неуморима деятелност за постигането на народния ни идеал.“¹⁴

Със заповед на 9 септември се формира Рупчоски военен отряд с командир поручик Старипавлов от шест роты с основна задача да пази границата в случай на военен сблъсък с Турция. Този отряд е на пряко подчинение на хасковския с командир подполковник Любомски.

Първа Чепеларска рота, с командир запасния фелдфебел Васил Ст. Пепеланов от Чепеларе, е с предназначение да пази границата южно от Чепеларе. Втора Широколъшка рота, с командир старши подофицер Костадин Михов от с. Широка лъка, е с предназначение да пази границата пред селата Широка лъка, Стойките и Върбово. Трета Хвойневска рота, с командир старши подофицер Петко Вълчанов от с. Хвойна, е с предназначение да пази границата над с. Чукуркьой (дн. с. Забърдо).

Четвърта Павелска рота, с командир запасния фелдфебел и хвойненски кмет Атанас Арнаудов, е с предназначение да пази границата над селата Лъкавица, Крушево и Манастир. Пета Лилковска рота с командир старши подофицер Никола Ат. Лъонтов от с. Лилково е с предназначение да пази границата над селата Орехово и Лилково срещу Тъмраш. Шеста доброволческа рота, с командир старши подофицер Никола Кръстев от Асеновград, е сформирана от асеновградски и чирпански доброволци. Причислена е към Рупчоския отряд с предназначение да пази границата над селата Карамуш, Борово и Еркюприя.¹⁵

Но ударът идва от друга страна. Сърбия обявява война на България. Със заповед на командира на Източния отряд – майор Николаев, от Рупчоския отряд се формира сборна доброволческа рота с командир запасен подофицер Тодор Въргулев от с. Павелско. Тя е дислоцирана по-късно в състава на 7-ма Софийска рота. Фелдфебел е запасният подофицер Стоян Мизюлев от с. Стойките, командир на първи взвод е Стайко Мерджанов от с. Върбово, артелчик е учителят Лука Д. Каров от с. Широка лъка,

¹³ ДА – Смолян, ф. 1069, оп. 1, а.е. 73.

¹⁴ ДА – Смолян, ф. 365 К, оп. 1, а.е. 7, л. 1.

¹⁵ Дечев, В. Миналото на Чепеларе. Кн. II. С., 1936, с. 166.

ротен писар е Васил Дечов, а знаменосец е опълченецът от шипченските боеве Илия Комитата от с. Павелско. Знамето на четата е българският национален трибагреник.

Много ценен документ е запазената „Вещева ведомост“ от 8 ноември 1885 г. на чепеларския отряд, състоящ се от четири взвода. Тя е попълнена ръкописно от командира – старши фелдфебел Васил Пепеланов, и започва със следния текст: „Списък на лицата, които са се числили в I чепеларска рота при чепеларския отряд във време, когато беше във война със Сърбия 1885 и 1886 г., и която рота беше поверена мен да е командвам в качеството си на сержант-майор поради липса на офицери тогава.“¹⁶ В табличен вид по графи съдържа следната информация: военен чин, име и фамилия, название на вещите (пушка, патрони, шинел и цървули). Численият състав на четирите взвода общо е 189 души. Според данните от ведомостта, от тях само половината са въоръжени с 99 пушки обр. „Кринка“, за които патрони няма. Шинелите са 31 броя, цървулите 164 броя.¹⁷

В края на посочената ведомост е даден списъкът на доброволците, участници в Сръбско-българската война. Той съдържа: име и презиме, възраст и община. От Чепеларе са 15 души; от Павелско – 5 души; от Малево – 1; от Шейтаново – 5 души; Бойково – 2. Всички са на възраст 18-20 години. Васил Дечов е пръв в списъка – на 19 години. След него е Никола Чичовски – на 18 г. Списъкът е подписан от бивш ротен командир – сержант-майор Васил Пепеланов.¹⁸

Чепеларската рота осъществява боен преход в посока София и Белоградчик. На 7 ноември 1885 г. тръгва от Чепеларе и съгласно заповедта на 18 ноември е в Берковица. Тук заедно с карловската, копривщенската и една софийска рота формират „Тракийска доброволческа дружина“, с командир подпоручик Бочев. Тази дружина е причислена към доброволческия отряд на капитан Паница и продължават в посока към българо-сръбската граница. При с. Чупрен и пограничния проход „Св. Никола“ изпълняват гранична патрулна и отбранителна дейност срещу сръбските военни постове и части. Дечов като часови пост замръзва през тези студени дни и едва оцелява. Макар и изтощен, той, заедно със своята рота, продължава похода към Белоградчик.

На 18 декември със заповед се разпускат чепеларската и другите доброволчески чети и се издават уволнителни билети от Белоградчишкото околийско управление. На 21 декември капитан Паница произнася реч пред уволнените четници, които начело с подпоручик Запрянов потеглят за София. На 31 декември чепеларските четници се завръщат в Чепеларе и Рупчоският военен отряд е разформиран.

¹⁶ ДА – Смолян, ф. 365 К, оп. 1, а.е. 22, л. 11.

¹⁷ Пак там, л. 3–6.

¹⁸ Пак там, л. 11.

Уволнителният билет на Дечев, който е под № 23 от 11 юли 1892 г. и е подписан от началника капитан Старипавлов, който удостоверява, че „...опълченеца от с. Чепеларе... Васил Дечов Харитев... е служил в чепеларски партизански отряд от 1-й октомврий до 12 ноемврий 1885 г. Зачислен е със заповед по отряда от 30-й септемврий 1885 г. под № 20/2. Изпратен е в София – в състава на 7-а сводна рота – на 7-и ноември с. г. и със заповед от същата дата под № 58/6. Изключен от списък на отряда на 13 ноември със заповед № 63/2.“¹⁹ За проявена храброст по време на войната, той е удостоен през 1897 г. с бронзов медал.

В Чепеларската походна чета участват следните доброволци: х. Георги Дамянов, Филю Вълков Пакулев, Атанас Г. Найденов, Янко Г. Пичуров, Васил К. Тунев, Атанас Делисивков, Георги Митювски, Никола Г. Сираков, Лазар Митаров, Никола Баленозов, Васил Дечов, Тодор П. Манолев, Ангел Ив. Папучаров, Атанас Ганин, Илия Учиков.

От различни родопски села има и редовни войници, които вземат участие във войната. От с. Стойките са: Анастас Ангелов, Илия Ярёмов, Илия Белов и Райчо Скокидов. Те са едва 18-20-годишни младежи и за проявен героизъм получават бронзови медали.²⁰

Личните дневници, за разлика от официалните военни документи, са отражение на моментните преживявания в тежките и трудни дни на войната, с радостта от всяка една победна атака, с нищетата и несгодите, които са техни постоянни спътници. Такъв е личният дневник на бележития родопчанин генерал Калин Найденов. Той е един от най-известните представители на българския военно-политически елит в следосвобожденската ни история. Роден е в с. Широка лъка, в семейството на Георги и Стойка Найденови. През 1883/84 г. завършва Военното училище и е назначен за фелдфебел на Първа юнкерска рота. На 30 август 1885 г. е произведен в чин подпоручик. В архивния фонд на генерал Калин Найденов, съхранен в Държавен архив – Смолян, е запазен негов личен дневник, посветен на Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г.. Документът е на хартиен носител в обем от 49 листа, представляващ тефтерче в малък джобен формат, с кожени подвързии.²¹ Запазен е в добро състояние, без повреди. Текстът е ръкописен оригинал, изписан с мастило и с не особено четлив почерк. Авторът е озаглавил дневника си „Кратък очерк от живота ми. Част II“^с. Това е продължение на първа част, която не е запазена. Номерацията, направена от автора, започва от страница с № 218 и завършва до № 312.

Дневникът с автобиографични бележки на Калин Найденов обхва-

¹⁹ ДА – Смолян, ф. 365 К, оп. 1, а.е. 4, л. 1–2.

²⁰ Чернев, Т. Стойките. С., 1982, с. 47–48.

²¹ Сираков, М. Дневникът на генерал Калин Найденов. – Известия на Държавните архиви, Т. 81, С., 2001, с. 170–185.

ща краткия период от завършване на Военното училище до раняването му в Сливнишкото сражение по време на Сръбско-българската война. Разказът е непосредствен и проследява събития от гражданското и военното ежедневие. Описани са важни бойни действия и интересни фронтови събития. Основните подзаглавия са четири, които тематично са свързани. Първата тема в дневника си Найденов е озаглавил „Животът ми – Подпоручик“. Изложението хронологично започва от 30 август 1885 г. – денят в който със заповед № 42 военният министър произвежда в първи офицерски чин завършилите Военното училище. На тази дата Калин Найденов е произведен в чин подпоручик. На няколко листа описва този много важен момент за него. Заедно с офицерските пагони той получава и първото си назначение в VI батарея в Пловдив. Тръгва веднага, защото на следващия ден – 31 август, трябва да бъде зачислен в батареята и да се яви при батареиния си командир капитан Иванов и полковия командир полковник Стоянов. На 3 септември пристига в Пловдив. Решава да остане няколко дни, за да отиде до родното си село Широка лъка, но се обявява Съединението и плановите му не се осъществяват. На 12 септември получава телеграма от полковия командир – полковник Стоянов. В нея „се разпорежда да се яви в VI батарея на Първи артилерийски полк в София“.²²

Втората тема в дневника е озаглавена „Поход“. В нея той описва по дати от 15 септември до 19 септември бойния поход на батареята от София до турската граница. Неговият полк е разположен „на 10 км от позицията по линията Търново-Сеймен (дн. Симеоновград) към Харманли и тук остават до 13 октомври, когато получават заповед да се отправят към София“.²³

В третото подзаглавие „Война“ изложението започва с информация обявяване на войната. Подробно е описан обратният път на батареята му до Сливница и напрежението от първия бой. И последната четвърта тема подпоручик Найденов озаглавява „Ранен“. Тук дневникът продължава пак по дати, проследявайки бойните действия между българските и сръбските войски, раняването и връщането му в София.

Най-критичните дни от войната са 5, 6 и 7 ноември, когато се водят сражения на Сливнишката позиция. Въпреки лошото време, умората и мъчителния преход на войските от турската граница, българските войници отбиват неприятелските нападения и настъпват. Провален е замисълът на сръбското командване за бързо превземане на столицата.²⁴

Именно на тези тежки боеве подпоручик Найденов посвещава по-голяма част от бележките си, а на 7 ноември става и неговото ра-

²² ДА – Смолян, ф. 483 К, оп. 1, а.е. 1, л. 12–13.

²³ Пак там, л. 18.

²⁴ Стателова, Е., Ст. Грънчаров. История на нова и най-нова България 1878-1944. С., 1999, с. 78.

няване. На Сливнишката позиция той командва VI полубатарея от четири 9-фунтови далекобойни оръдия в сраженията при височината Три уши. „Неприятелската батарея, що беше поставена против моята полубатарея прикрита от мъглата стреляше ни“ – пише той на 5 ноември в дневника. – В центъра е съсредоточена батареята на кап. Иванов. Част от огъня се обърна против мен. Захвана да мръква, огънят се усили до максимум, неприятелят напираше все повече и повече. Вечерта светеше обгряна от залповете на нашата рота. Артилерията биеше непрекъснато. Към пет часа боят беше адски, всички бяха в удар и от двете страни“.²⁵

Сръбските войски в този ден предприемат прегрупиране, а българските укрепват позициите си и изчакват пристигащите подкрепления. В мъгливото утро подготвената за атака сръбска конна бригада получава заповед да се оттегли. Това се схваща от капитан Бахчеванов като подготовка за атака, той открива огън и вдига на щиков удар ротите. Помощ му оказва ротмистър Бендерев и така целият десен фланг на българите преминава в настъпление.²⁶

На 6 ноември бойните действия започват по инициатива на българските войски. В бележките си Найденов описва реалната ситуация: „Войниците много са уморени. Никакво подкрепление и помощ. Силите ни бяха много слаби. От зори сърбите почнаха да стрелят. Стреляха почти два часа, без да им се отговаря от наша страна“.²⁷

В четири часа следобед VI полубатарея на подпоручик Найденов получава заповед да завземе височината, която на 5 ноември, поради липса на подкрепление, е изоставена. Стратегически това е много важно, защото при тази голяма стръмнина е необходим „отвор за изкарване на топовите оръдия“. Неприятелската армия отстъпва и височината е в български ръце.

На 7 ноември настъпва поврат във войната. В динамичен разказ авторът описва това сражение на батареята: „Целият щаб беше при моята полубатарея. Пред фронта се забележа, че неприятелските колони се движат на помощ към левия ни фланг“.²⁸ „Аз стрелях от тая позиция от върха. Началникът на Сливнишката позиция майор Аврам Гуджев беше при батареята. Открихме огън към Три уши и вършината на позицията, на която имаше две неприятелски батареи. Взводът обърнат към Три уши, управлявах аз. Не се мина много време и неприятелят отстъпи от втората и третата вършина. Нашата цепь вече задмина каменистия гребен на последната вършина. Неприятелят от-

²⁵ ДА – Смолян, ф. 483 К, оп. 1, а.е. 1, л. 27.

²⁶ Прокопиев. А. Военната защита на Съединението 1885 г. В: Сб. Военна защита на Съединението. С., ВИ., 2006, с. 13

²⁷ ДА – Смолян, ф. 483 К, оп. 1, а.е. 1, л. 29.

²⁸ Пак там, л. 33.

стъпваше зад вършината... Аз знаех разпореждането; обърнах едно оръдие и първата граната ги застави да поспрат настъплението си. Втората граната, що се пръсна сред цепъта, показа на неприятеля, че картечът подир минута ще се пръсне над главите им²⁹.

В тази битка, която продължава девет часа без прекъсване, подпоручик Найденов прилага успешно знанията от Военното училище. Но в този критичен момент става и неговото раняване: „Аз командвах новодошлия взвод, когато една граната се пръсна в крака ми. Аз паднах безчувствено и усетих, че поручик Перниклийски ме държи под мишниците, а левия ми крак не чувствах, аз помислих, че го няма. На панталона ми имаше доста голяма дупка. Панталонът ми беше накъсан, но кракът ми беше на мястото си. Мен ме обхвана необикновена радост като си видях крака.“³⁰ Изведен е от строя и придвижен до полковия лазарет в Сливница, а оттам до София, където докторите шинират крака и прогнозираат, че не по-рано от пет месеца ще може да заздравее. От тук телеграфира на родителите си, че е ранен. С това завършва дневника си подпоручик Найденов.

За преживените тежки боеве и ужасите от смъртта край Сливница той споделя с много болка и страдание: „...ранени българи и сърби разбъркани бяха. Натъркаляни връз един дебел пласт със слама, като дини. Много ранени имаше отвън, защото вътре вече нямаше място. Предсмъртни стенания и отчаяни викове на борещите се със смъртта, раздиращи на човека сърцето и още повече като тежеше как неприятелите, които се бяха клали и убивали, сега изказваха болките си на един и същ език“³¹.

За проявения героизъм по време на сливнишките сражения е награден с орден „За военна заслуга“, връчен му лично от княз Александър Батенберг.

На 19 февруари 1886 година се подписва Букурещкият договор, според който се възстановява мирът между Сърбия и България при запазени предвоенни граници между двете държави. Със Съединението българите променят балканското статукво и доказват, че няма да спрат борбата за национално обединение. Но след него границата на Рожен се превръща в истинска междудържавна граница. Поставена е митница, кула и турска погранична стража на Каракуля, Рожен, Момина вода, Имарет дере и Каракулас. Разделеното родопско население от двете страни на границата не сломява дух и продължава националноосвободителната борба, която завършва с Балканската война от 1912 г.

Така представените дневници и спомени са много ценни източници за хода на военните действия и техния по-нататъшен анализ ще

²⁹ Пак там, л. 35.

³⁰ Пак там, л. 44.

³¹ Пак там, л. 47–48.

обогати историческата информация за доброволческите и военните формирования в защита на Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г. Те са много важен дял за представяне на регионални изследвания, допълващи националните.

ПАМЕТА НА ВЕЩИТЕ

Марияна Ибришимова-Петрова

Във фонд „Възраждане“ на Исторически музей „Искра“, Казанлък, се съхранява оръжие на Коста Паница – лудата глава на Нова България, офицера опълченец, потушавал и вдигал бунтове, член на комитети и командир на македонски доброволци.

Личността и сложните дела на Коста Паница не са обект на настоящото съобщение (той има своите изследователи), приемаме описанието, дадено от Симеон Радев, за достатъчно определящо: „авантюрист по темперамент и хайдук във въображението си... Къщата му бе свърталище на живописни, въоръжени до зъби харамии, с които той кроеше за освобождението на Македония планове за въстание, битки – и обири.“¹ От такъв човек се очаква да има страст към оръжието! Част от неговото оръжие се намира в Казанлък.

През 1961 година в Инвентарната книга на фонд „Възраждане“ е заведена офицерска сабя, шашка, кавказки тип. Клинът е стоманен, двустранно с по два надлъжни улея. Отляво има релефна украса от два полумесеца в човешки образ, растителни орнаменти и емблема: кръстосани две саби и бойна брадва. Надпис: „Alex. Coppel Solingen“. Дясна страна – слънце и полумесец в човешки образ и звезди, растителни орнаменти и емблема: щит с три полумесеца, кръстосани сабя, ятаган и връх на знаме. Инкрустации по дръжката, върху сребърен обков. Ножницата е дървена, обшита с черна кожа, с посребрени наконечници и притегателни гривни, украсени с инкрустации от растителни орнаменти.

Това, което я прави уникална, е инкрустирания (отдясно на единия наконечник) текст: „*К. А. Паница*“. Над него изобразена корона с руски кръст. Под текста – лъв с корона, обърнат наляво и година: „1882“. Паница е сред организаторите и извършителите на Съединението. В известната снимка – „Заседание на членовете на БТЦРК на 25 юли 1885 година

¹ Радев, С. Строителите на съвременна България, т. I, С., 1990, с. 478-479

▲ *Сабя и пушка на майор Коста Паница*

в с. Дермендере (Първенец)⁴ заедно с Иван Стоянович, Иван Андонов, Захари Стоянов и Димитър Ризов, Паница е сниман с офицерска шашка, кавказки тип.

Най-масовата акция, организирана от БТЦРК преди заседанието в Дермендере, е на връх Бузлуджа. През юли 1885 година опълченските дружества и комитетът подготвят честване на седемнадесет години от битката през 1868 година на връх Бузлуджа под знака на предстоящото Съединение. На 21 юли на легендарния връх се събират над 2500 души от Казанлък, Пловдив, Чирпан, Стара Загора, Сливен, Габрово, Трявна, Севлиево, Т. Пазарджик, София, Калофер.

Присъствието на майката на Хаджи Димитър, дошла да види лобното място на своя син, събужда живите още спомени и дава изблик на патриотичните чувства. Ученическа дружина „Искра“ от Казанлък я посреща със специално изработено черно копринено знаме.² Знамето е сред първите експонати на музея в Казанлък, отворил врати на 29 юни 1901 година. Сред събраните експонати е и лентата от венеца, поставен от Пловдивското опълченско дружество на лобното място на четниците при честването на Бузлуджа, с надпис: „В чест и памет на славния поборник Хаджи Димитър Войвода и четата му паднали на бойното поле на 18 юли 1868 г. за народната ни свобода. От Пловдивското опълченско дружество. 1885 г.“³

Деен участник в Съединението, Коста Паница е в първите редици на фронта при неговата защита. В Сръбско-българската война е начело на Смолчанския партизански отряд. Отрядът изиграва важна роля в битките при Сливница и Пирот.

² МИК НБ инв. № 1542

³ МИК НБ инв. № 1543

Магазинната пушка „Уинчестър“, обр. 1866 г., cal 11 мм, е заведена в Инвентарната книга на фонд „Възраждане“ също през 1961 година, но с 200 инвентарни номера разлика, което ни дава основание да допуснем, че двете оръжия са предоставени от различни лица. Фабричният номер на пушката (98 808) показва, че тя е от третата разновидност на оръжието, произвеждано в периода 1870-1873 година. По това време Османската империя прави две известни засега поръчки за пушки и карабини за армията.⁴ Съдейки по богатата украса на съхранения експонат се налага изводът, че оръжието е специален подарък. Прикладът е двустранно украсен с дърворезба с флорални мотиви, в ляво – лъв с корона и пряпорец; дясна страна изобразен хексаграм – Звездата на Давид, в кръг между цветя и клонки. И отново уникалността на експоната е защитена от вдълбания текст: *„Майоръ Коста Атанасовъ Паница“*.

Върху оръжието четем и още един надпис, който безапелационно показва адресант и датировка: *„Подарокъ за споменъ отъ: Иванъ Робевъ: 1887 г.“*. Робев е част от голямата българска възрожденска фамилия от Македония. В Сръбско-българската война Паница се свързва кръвно със съдбата на Македония. Още преди образуването на ВМОРО, офицерът от Търново е неофициалният предводител на множество българи от Македония.

И за да допълним картината от поставени въпроси, се връщаме към факта, че в Освободителната Руско-турска война Коста Паница се включва в състава на българското опълчение (IV дружина от III Опълченска бригада), сражава се смело при Стара Загора и връх Шипка. Трета бригада участва в атаката и освобождението на Казанлък (на 5 юли 1877 г.), а IV дружина – в овладяване и отбрана на Шипченския превал. Награден е с Георгиевски кръст за храброст IV ст.

Казаното дотук маркира възможни пресечни точки и е начин да реконструираме значими събития, базирайки се на конкретни вещи (експонати).

Имат ли вещите памет, или е достатъчно те само да ни помогнат да активираме навреме паметта си? В този случай мисията е изпълнена.

⁴ http://mannlicher.boinaslava.net/rusko-turska_glava3_Tursko_Orujje-Winchester.htm/ ъ

ФОТОГРАФСКИ МАТЕРИАЛИ ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО

Чавдар Ветов

Решенията на Берлинския конгрес предопределят появата на нови международни проблеми на Балканите. При опитите за тяхното решаване от страна на българската държава се използват както дипломатически, така и военни средства. Борбата на българите за обединение на разпокъсаните земи се превръща в общонационална кауза. Стъпка към тази цел е Съединението от 1885 г. Тъй като в прокламирането и защитата на този акт взема участие голяма част от обществено ангажираните дейци, то и съществуват сериозни масиви от документи. Освен текстовите материали, визуалните документи също предлагат съществена информация за събитието и участниците в него.

Недоволството от решенията на Берлинския конгрес води до създаването през лятото на 1878 г. в Пловдив на комитета „Единство“, чиято цел е съпротива срещу решенията на Берлинския конгрес. Появяват се комитети във Велико Търново и други градове в Княжеството и Източна Румелия.

Визуален документ, предлагащ информация за комитета, е фотография на комитетските дейци от Велико Търново през 1878–1879 г. Екземпляр от снимката¹ се съхранява в Български исторически архив (БИА), сбирка „Портрети и снимки“² към Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ). Наличният екземпляр е в лошо състояние, поради което е ламиниран. Описани са присъстващите – към всяко изобразено лице е приложено число. На гърба срещу съответното число е дадено името на фотографираната личност. Под № 1 не е добавено име; № 2 – [Димитър] Филев; № 3 – неизвестен; № 4 – [Данаил] Николаев; № 5 д-р Стат Антонов; № 6 д-р Хаканов [Георги Константинов]; № 7 – Живков [Георги]; № 8 – Жейнов; № 9 – П.[етър] Генчев; № 10 – Никола Момчев; № 11 – Цани Гинчев; № 12 – Л. Каравелов; № 13 – С. Ничов; № 14 – Ст. Стамболов; № 15 – Иванов.

През февруари 1885 г. е създаден БТЦРК – тайна организация, чиято цел е да осъществи съединението между Княжество България и Из-

¹ БИА, сб. „Портрети и снимки“, а. е. С II 344

² Вж: Симеонова, Р. *Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885–1985: Обзор и фотогр. материали, съхранявани в сбирката „Портр. и снимки“ (на Нар. библ. Кирил и Методий – София) / Състав. Ружа Симеонова; Ред. Елена Стателова. – София: Нар. библ. Кирил и Методий, 1985.*

точна Румелия. Данни за членовете на комитета предлага фотография, две копия от която се пазят в БИА, Сб. „Портрети и снимки“³, както и в архива на Института за исторически изследвания (ИИИ) към БАН. Според надписа към снимката, това са членовете на БТЦРК по Съединението на двете Бългрии с някои от неговите работници. Виждат се общо 15 човека. Част от заснетите са с оръжие. Снимката е направена в ателиерна обстановка. Посочени са имената на присъстващите. Това са прави от ляво надясно: Недялка [Шилева (Чардафонова)] – учителка и годеница на Продан Тишков. Приготвя знамето на четниците от Голямо Конаре по време на Съединението, участва при провъзгласяване на Съединението. Следва Спиро Костов – един от основателите на БТЦРК и негов член, той взема участие в непосредствената подготовка и провъзгласяване на Съединението, води чета, участва и в Сръбско-българската война. До него е Д[имитър] Ризов – член на БТЦРК, активен деец за Съединението. Ризов поддържа идеята за сваляне на правителството в Пловдив от армията. Член на Временното правителство в Пловдив. Следва П[етър] Зографски – един от основателите на БТЦРК, участва в провъзгласяване на Съединението в Пазарджик. К[оста] Паница – член на БТЦРК, активен участник в Съединението, участник в Сръбско – българската война. С[пас] Турчев – работи като бирник в Пловдивски градски съвет на Източна Румелия. Включва се в подготовката на Съединението като един от основателите на БТЦРК. Заради участието в съединисткото движение е уволнен от служба, но продължава с активната си обществена дейност.

На долния ред, седнали: А[нтон] Мумджиев (с пушка и калпак) – деец при подготовката на Съединението – член на местния комитет. В къщата му се провеждали някои от комитетските заседания, Чардафон [Продан Тишков] е фотографиран с калпак с перо и военна униформа. Той служи като фелдфебел в Източнорумелийската милиция, член е на тайния революционен комитет. При провъзгласяване на Съединението предвожда чета, с която влиза в Пловдив и участва в арестуването на главния управител. Ив[ан] Стоянович (с черен калпак и цивилни дрехи) – съратник на Захари Стоянов, член на БТЦРК, участва активно в съединисткото движение. След провъзгласяване на Съединението влиза в състава на Временното правителство. В духовно облекло е поп Ангел Чолаков – председател на тайния революционен комитет за съединение в Новаково. Заедно с Н. Кръстев предвожда чета от асеновградска околия, която взема участие в свалянето на източнорумелийското правителство. Т[одор] Гатев – най-отпред с разкопчаното сако – член на БТЦРК, подпомага З. Стоянов в издаване на в. „Борба“ през 1885 г.; Захари Стоянов – с широката шапка, идеолог и председател на БТЦРК. Участва във всички акции на комитета, автор на прокламацията за Съе-

³ А.е. С III 115

динението. Член на Временното правителство. Ив. Андонов – без шапка. Един от основателите и ръководителите на комитетите „Единство“, активен член и секретар на БТЦРК в Пловдив през 1885 г. Той участва в провъзгласяването на Съединението. Дядо Ив[ан] Арабаджията – в светло облекло, пояс и калпак – деец от революционното движение и Априлското въстание. Участва в подготовката на Съединението и води чета. Влиза в Пловдив и завладява конака и общината на 6 септ. 1885 г. Ст. Празов – с униформа на четник и сабя.

Вариант на разгледаната фотография се пази и в ЦДА.⁴ Описанието към фотографията гласи „Юбилеен лист, по случай 40 години от Съединението на Източна Румелия с Княжество България“. Дадени са имената на дейците на революционния комитет. Те съвпадат с имената от фотографиите, съхранявани в архива на ИИИ и в Сбирката към БИА.

На 25 юли 1885 г. се състои заседание на членове на БТЦРК в с. Дермен дере. Фотография⁵ представя членовете на комитета, участвали в събранието. Печатният текст гласи: „ЗАСЕДАНИЕТО на Бълг/арският/ Централен Таен Революционен Комитет (държано в с. Дермен дере на 25 юлий 1885 г.), в което се планира извършения вече преврат за съединението на двете България и се написа прокламацията“, изброени са имената на присъстващите: кап. Паница, Ив. Стоянович, З. Стоянов, Ив. П. Андонов, Д. Ризов. Снимката е с добро качество.

Във връзка с подготовката на бъдещото съединение, комитети се появяват из множество населени места в Източна Румелия. Един от тях е асеновградският комитет по Съединението. Запазена е фотография⁶ с неговите членове, като според ръкописен надпис на гърба (фиг. 1), снимката показва „Съзаклятническия революционен комитет по съединението в Асеновград. Знаменосец Константин Анг. Балтов, седналия до свещеника и подпрян с ръката му от ляво“. Балтов е активен участник в подготовката на Съединението – член на тайния революционен комитет в Асеновград, организатор на четата в село Катуница, участваща в провъзгласяването на Съединението. След това е доброволец в чета, действаща на българо-турската граница в защита на Съединението. Според ръкописния текст на гърба, другите фотографирани са: „Кръстев, Бонев, поп Ангел Чолаков, Т. Сребров, П. Сторчев, и Г. Ковачев“. Свещеник Ангел Чолаков е въоръжен с пистолет и сабя, вижда се и патрондаш. Той е водач на чета, която на 6 септември 1885 г. влиза в град Пловдив. Останалите фотографирани са с четническа униформа, с калпаци, пистолети и саби. Според текста снимката е от 6. IX. 1885 г. Въоръжението на фотографираните отразява очакваната от тях евентуална съпротива срещу акта на Съединението.

⁴ ЦДА; ф. 1599К; оп. 1; а.е. 1995; л. 1.

⁵ БИА, сб. „Портрети и снимки“, а.е. С V 84.

⁶ Пак там, а.е. С I 5826.

БТЦРК изготвя план, според който въстанически чети, подпомогнати от войската, трябвало през нощта на 5 срещу 6 септември да влязат в Пловдив да свалят властта и прокламират Съединението. Продан Тишков (Чардафон) застава начело на Голямоконарската чета. С около 350 човека отрядът тръгва към Пловдив. Фотография⁷ е фиксирала момент от тези събития – четата на Чардафон преди потеглянето ѝ за Пловдив с цел прокламиране на Съединението.

Непосредствено след провъзгласяване на Съединението, старият войвода Панайот Хитов застава начело на т.нар. „Волендирски ескадрон“ който трябва да реагира при евентуална агресия от южната граница. От списъка на доброволците се установява, че в дружината на Хитов са били 297 души. Най-много хора са от Сливен и сливенските села.⁸ Информация за участниците в отряда предлага фотография от сбирката към БИА.⁹ Изобразени са участниците в доброволческия ескадрон, сформирани непосредствено след провъзгласяване на Съединението. На фотографията се вижда голяма група мъже в идентично военно облекло с калпаци и въоръжение. Гърбът на фотографията носи печат на Българско доброволческо дружество „Сливница“, Сливен.

След обявяване на Съединението в Пловдив, актът е прокламиран и в другите градове на областта. За това свидетелства фотография от фонда на революционера и общественик Нешо Брайков¹⁰, отразяваща събития от общонационално значение – моменти от обявяване на Съединението в Харманли.

В Сливен Съединението е обявено от обществения деец Димитър Куртев. Той заминава с чета към турската граница в защита на извършеното дело. Куртев присъства на няколко групови фотографии заедно с още лица във военна униформа. Една от тях е с текст „Д. Куртев с двамата му другари. 6-и септ. 1885 г.“.¹¹ Близки по изображение фотографии се пазят в архива на ИИИ под сигнатура I 257 и I 260. Характерно за разгледаните фотографии е, че фотографираниите са с военни униформи и въоръжени със саби и пушки.

⁷ Фотографията се съхранява във фонд 1710 К, ДА – Пловдив. Вж: Пътеводител на архивните фондове. Т. II. Архивни фондове от личен произход. Пловдив, 1990 г.

⁸ Сиромасова, Ж. Участието на Панайот Хитов в Освободителната война и общественно-политическия живот на страната. В: Как станах хайдутин : Фамилиарни забележки / Панайот Хитов. С., 1982.

⁹ А.е. С II 294

¹⁰ ДА – София, фонд 1422К, опис 1, а.е. 19, л. 1. Повече информация в: Пътеводител по фондовете на Държавен архив – София. 1645 – 1944 г. С. 2012 г. Пътеводителят може да бъде видян в дигитален вариант: http://www.archives.government.bg/guides/13_P_C_2012.pdf

¹¹ Снимката е налична в дигитален вариант на сайта на Фондация НАБИС. От приложената информация става ясно, че се съхранява в ДА – Пловдив. Без данни за фонд и архивна единица.

Въпреки че Съединението е прокламирано, то предстои неговата защита. А тя се очертава в две насоки: военната, т.е. войната срещу Сърбия, и от друга страна – мирното уреждане на конфликта, т.е. дипломатическата защита. Свидетелство за военния конфликт е фотография, съхранявана в архива на ИИИ (а.е. I 593). Виждат се български доброволци от Сръбско-българската война. Сниманите са във военни униформи, калпаци и оръжие. Момент от същото събитие отразява фотография¹², **показваща опълченци в поход по време на войната**. Снимки на опълченци **при отбраната на Видин през войната от 1885 г.** се пазят в ДА – Видин. Фотографии, свързани с тези събития, могат да се открият и в ДА – Плевен, ДА – Шумен и т.н.

Първата дипломатическа постъпка от страна на българското правителство за защита на Съединението е изпращането на българска делегация до руския император през 1885 г. Целта е да се преговаря с руския император Александър III да покровителства извършеното съединение. Фотография¹³ показва участниците в делегацията. На гърба на снимката са изписани техните имена. Митрополит Климент Търновски (Васил Друмев) е отпред, седнал в духовни одежди. До него е Димитър Папазоглу. Отзад прави са Иван Герджиков, Иван Ев. Гешов и Димитър Тончев.

За успеха на акцията ключова роля играе и владетелят на Княжеството – княз Александър I Батенберг. Князът подкрепя Съединението, след което се включва активно и в неговата военна защита. Признателността на населението е видна от фотография¹⁴, представяща триумфална арка, изградена за посрещане на княз Александър след победния край на Сръбско-българската война през 1885 г. Автор на снимката е Кавра – Пловдив.

Групова фотография¹⁵ от неизвестен автор е съхранила образите на някои от активните дейци по Съединението. Към снимката (Фиг. 2) е прикрепен лист с изписани имената на фотографираните с кратки данни за тях. От ляво на дясно прави: **№ 1.** Иван Шандаров – стенграф. **№ 2.** Христо Благоев – бивш опълченец. **№ 3.** Поручик Ганю Атанасов от с. Брестовица, П-в. **№ 4.** Поручик Вълчо Стефов от с. Балджиларе, П-в.

Седнали среден ред: **№ 5.** Иван Стоянович – Аджелето. **№ 6.** Трайко Китанчев от Македония – учител. **№ 7.** Андрей Касабов от Русе – учител. **№ 8.** Харалмпи Гюлчелиев – стенограф. **№ 9.** Атанас Тинтеров от Калофер – учител. Седнали на земята: **№ 10.** Енчев от Русе – учител разстрелян за участие в Русенския бунт. **№ 11.** Никола Мъглов – учител. **№ 12.** Захари Стоянов – следовател. **№ 13.** Петър Горев – учител. **№ 14.** Христо Дюкмеджиев от Самоков, бивш опълченец.

¹² ЦДА фонд ЗК, опис 7, а.е. 326, л. 2.

¹³ БИА, сб. „Портрети и снимки“ а.е. С I 139.

¹⁴ ДА Пловдив; ф. 1495; оп. 1; а.е. 24.

¹⁵ БИА, сб. „Портрети и снимки“ а.е. С II 1464.

Данни за събитията около Съединението се съдържат и в текстовете към някои персонални фотографии. Портрет¹⁶ на Данаил Николаев (Фиг. 3) е с посвещение (Фиг. 4) на гърба което гласи: „Ризов! Помни приятеля си по преврата на 6-и септември 1885 г. подполковник Д. Николаев, град Пловдив 5 ноември 1885 г.“ Автор е Кавра – Пловдив. Фотография¹⁷ на свещеника и деец от Съединението Николай Крапчански е с посвещение: „Ст. София, 1915 год. 27 IX. На моя високоуважаем приятел по Съединението и г-н министър на финансите Д. Тончев поднасям скромния си лик за спомен...“

В архивохранилищата из страната могат да се открият множество фотографии на личности, свързани със Съединението. Част от тези снимки са правени преди събитията от 1885 г., други след това. Портрет на Захари Стоянов се съхранява в сб. № V към Научния архив на БАН. В сбирката „Портрети и снимки“ към БИА се пазят три самостоятелни и шест групови негови портрета. Революционната му дейност е засвидетелствана от обща снимка¹⁸ с революционните дейци Стефан Стамболов, Стоян Заимов и Никола Обретенов. Подобна фотография¹⁹, свързваща го с революционното движение, го показва отново със Стоян Заимов и Никола Обретенов, като в случая присъстват и Ник. Тодоров – Глобаря и Тодор Чунчулов. Портрети бюст на Захари Стоянов се съхраняват както в архива на ИИИ (а.е. I 592; а.е. III 171), така и в РНБ „Иван Вазов“ – Пловдив (а.е. Ф II 379; а.е. Ф II 378) и т.н. Автори на снимките са Кавра – Пловдив; Т. С. Хитров – София. Една от популярните му фотографии го представя с раиран костюм. Налична е и в трите хранилища (БИА, сб. „Портрети и снимки“; Научен архив към ИИИ и РНБ „Иван Вазов“). Преклонението на част от българското общество пред делото на Захари Стоянов е илюстрирано от фотография²⁰, представяща момент от неговото погребение. Виждат се множество хора (между тях официални лица и военни), държащи венци. Печатен текст гласи: „На пътят към гробът – венците изпратени от разните градски и селски общини, окръжни съвети, разни дружества и лица в чест на ЗАХАРИ СТОЯНОВ...“

Майор Димитър Филов взема активно участие в Съединението. От този период е снимка дело на О. Марколеско – В. Търново. Фотографията²¹ показва Филов във военно облекло. В БИА се намират още два самостоятелни и два групови портрета, един от които го представя заедно с жена му Елисавета Филова. Посвещението свидетелства за близкото познанство с кап. С. Муткуров. Същият портрет се пази и в Национа-

¹⁶ Пак там, а.е. С II 373.

¹⁷ Пак там, а.е. С V 340.

¹⁸ Научен архив при Института за исторически изследвания – БАН, а.е. II 298.

¹⁹ Пак там, а.е. II 309.

²⁰ Пак там, а.е. V 5.

²¹ БИА, сб. „Портрети и снимки“, а.е. С 700.

лен исторически музей, Сбирка № 24 – „Снимки от периода 1878-1944“ (Фиг. 5). Автор е Кавра – Пловдив.

Важна роля в събитията около Съединението играе Данаил Николаев. В БИА се пазят седем самостоятелни и деветнайсет групови негови портрета. От времето на Съединението е снимка²² от 1885 г., която го показва в цял ръст и във военно облекло като майор. Други автори на негови портрети са Бр. Абдулах – Цариград, Ив. Карастоянов – София. Фотографиите на Д. Николаев са източник на информация за политическия и обществен живот в страната от края на XIX в. и първите десетилетия на XX в. Пример за това е групова снимка²³, на която той присъства като министър от правителството на Ал. Малинов. Дело е на фотоателие „Братя Хр. Кацарови“ – Самоков. На запазените снимки могат да се видят българският владетел цар Фердинанд, Никола Мушанов и др. Популярността на Д. Николаев и признателността към делото му са видни от фотография²⁴ на неговото погребение в София през 1942 г. – присъстват цар Борис III, принц Кирил Преславски, Богдан Филев и много други.

Прави впечатление, че част от фотографиите на дейци, свързани със Съединението, са дело на Георги Данчов от Пловдив. Освен участник в предосвободенското революционно движение и фотограф, той се включва в подготовката и провъзгласяването на Съединението, рисува знамето на Голямоконарската чета, член е на Временното правителство в Пловдив. Неговият образ е запазен на снимка²⁵ дело на Д. А. Карастоянов – Пловдив. Освен фотограф, той е активен участник в революционното движение преди Освобождението, иконописец, сподвижник на Левски.

Ролята на фотографията като източник на сведения е оценена още в годините на Съединението. Италианският аристократ **маркиз Адриано Колочи Веспучи е учен етнограф, журналист, занимава се с политическа дейност, журналист и издател, участва в СБВ като доброволец**. Пише книга за събитията около Съединението и СБВ. Според изследовател²⁶ на неговото творчество, в книгата си²⁷, посветена на СБВ, Веспучи е публикувал много снимки на личности, свързани със Съединението. На самия италиански аристократ снимки са налични в ДВИА, фонд 017, опис 1, а.е. 17, л.12 и 13, автора е Джили Маммоли – Анкона. Там той е с калпак с православен кръст и държи

²² Пак там, а.е. С 504.

²³ ЦДА; ф. 1303К; оп. 1; а.е. 131; л. 1.

²⁴ БИА, сб. „Портрети и снимки“ а.е. С II 16 20

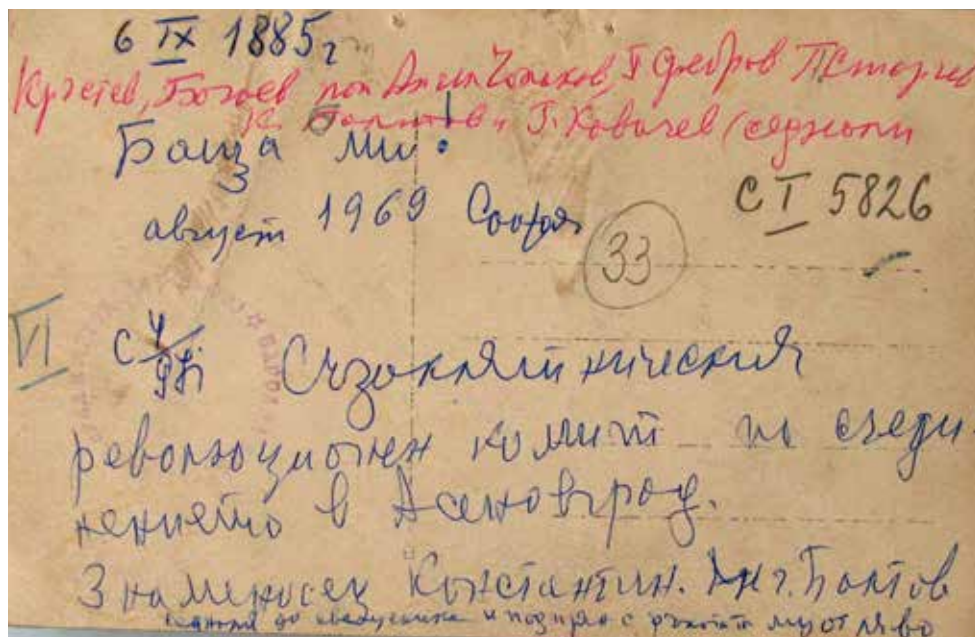
²⁵ ЦДА, фонд 1680К, опис 1, а.е. 2235, л. 1.

²⁶ Ангелова, А. България 1885: „Съединението на езиците“. Сп. Чуждоезиково обучение, бр. 1, 2015 г., с. 81 – 86.

²⁷ Colocci, A. In Bulgaria (1885): ricordi di viaggio e di guerra. Roma, 1893.

в ръката си сабя. На другата снимка той е в цивилно облекло като възрастен. Съхранява се в ДВИА, фонд 017, опис 1, а.е. 17, л. 12.

Важно е да се отбележи, че много от разгледаните фотографии са дигитализирани и налични онлайн на сайта на „Национална академична библиотечно-информационна система“ (НАБИС), както и на **ФотоАрхив.bg** – инициатива на ДА „Архиви“. Тенденцията към дигитализация на фотодокументи дава възможност за тяхното пълноценно използване както от научните среди, така и от по-широка част на обществото. От направения частичен обзор може да се заключи, че в българските архивохранилища се намират фотографии, представящи голяма част от участниците в Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Снимките, а също и наличието на текстови данни към тях, дава възможност за съставяне на още по-пълна картина за събитията, свързани с организацията, прокламирането на Съединението и неговата защита.

▲ Фигура 1

▲ Фигура 2

▲ Фигура 3

▲ Фигура 4

▲ Фигура 5

БЪЛГАРСКОТО СЪЕДИНЕНИЕ В СЪВРЕМЕННАТА МУЗЕЙНА МРЕЖА

Вера Бонева

Съединисткият акт от 6 септември 1885 г. и последвалите го исторически събития имат *ключово значение* за развитието на модерната българска държавност и на обществото като цяло. Тази преценка присъства с различна по мяра и нюансираност тежест в националното историописание през последните 130 години. При все това, „обличането“ на паметта за Съединението в типични за съвременността мемориални знаци и музейни наративи се осъществява бавно и неубедително. По аналогичен начин се развиват процесите по филтриране на спомена за забележителния акт и в литературата. Знайно е, че доказани автори като Иван Вазов и Вера Мутафчиева не успяват да се представят на присъщата си белетристична висота, интерпретирайки темата за Съединението в романите си „Нова земя“ (Вазов, 1896) и „Съединението прави силата“ (Мутафчиева, 1985). Дори и общопризнатият връх на литературната интерпретация на българските събития от 1885 г. – романът на Цончо Родев „Изпитание“ (1969), блести най-ярко в страниците си, посветени на Сръбско-българската война и на драматичните дни и нощи на преврата и контрапреврата от 1886 г.

Движейки се по следите на съединистките сюжети и образи, битувачи в полето на публичните общувания от последните 130 години, тук откроявам по-съществени наблюдения и констатации, свързани с отпечатъците на „Пловдивската революция“ в музейните и парамузейни експозиции и комуникации, поддържани към настоящия момент.¹ Визирам и част от паметниците и другите мемориални структури, прикрепени към съединистката историчност, но само в контекста на съжденията, провокирани от действащите колекции и експозиции, обект на настоящия анализ.

Подборът на музейните сегменти е осъществен на основата на репрезентативния принцип, като са анализирани поне по два обекта от тип – при отчитане приоритета на най-ярките и типични артефакти и/или експозиции. Търсена е и максимално широка хоризонтална разгърнатост на разказа в географските граници на България. Проследявайки особеностите за съединисткото музейно присъствие в разнообразни по статус, обхват и популярност институции, твърдо се придръжам към

¹ В аналитичното ползване на настоящия текст влизат предимно експозициите – постоянни, временни, виртуални – на функциониращите музеи. Наблюденията по отношение на колекциите и фондовите наличности, които не са експонирани, са периферни и единични. Този изследователски избор е продукт на приоритизирането (в конкретния случай) на публично функциониращите артефакти и оценки, имащи отношение към композирането и поддържането на знанието за Съединението от 1885 г.

убеждението, че средищен национален стожер за обгрижване и популяризиране реликтите и поуките на мирната революция от 6 септември 1885 г. е Музеят на Съединението в Пловдив.

Лишени от претенция за всеобхватност и изчерпателност, наблюденията ми върху музейните присъствия и отсъствия на съединистката тематика са скрепени с неразклатимата представа за градивния потенциал на сказанията и посланията, излъчвани от „Пловдивската революция“ – не само по отношение на (общо)националния ни вървеж, но и по отношение на някои по-генерални цивилизационни линии и/или етични синтагми, присъщи на Модерността. Твърдо е и схващането ми, че Съединението помага на българските политици, военни и на гражданското общество като цяло да преодолеят първоначалния стрес от тежестта на държавността и да натрупат необходимата увереност в способността си да действат адекватно и екипно в критични за нацията ситуации.

* * *

Като повратно историческо събитие в общобългарския политически вървеж през XIX век, Съединението заема самостоятелно място в основните експозиции на двата най-големи национални музея – Националния исторически и Националния военноисторически. И двете институции пазят във фондовете си представителни артефакти от епохата с разнообразен профил, вид и съдържание. Ведно с това Националният и Военноисторическият музеи имат отличен експертен и висок логистичен потенциал за реализиране на разнообразни, смислени и атрактивни визуални наративи.

Стандартизиран и семпъл, но коректен и информативен е разказът на *Националния исторически музей* за Българската 1885 г. Той е положен в началото на зала „Трето българско царство (1878-1946)“, която е ситуирана на третия етаж в основната сграда на Музея.² „Съединистките“ материали заемат относително малък обем от над 800-те ценности, подредени в тази зала. Те са разположени в две витрини и в пространството около тях. Оригинали и копия на ключови документи, свързани с функционирането на Източна Румелия, печати на институции, лични вещи на водещи дейци, снимки и кавалетни портрети на княз Александър I Български (1857-1893), Гаврил Кръстевич (1813-1898) и Захарий Стоянов (1840-1889), писалищни принадлежности, ордени и медали. Това са основните групи експонати, които са етикирани надлежно и нещо разтълкувани в логиката на държавнополитическото развитие

² Част от констатациите в статията са илюстрирани чрез снимковия материал и в дигиталното копие на презентацията „Българското Съединение в съвременната музейна мрежа“, които могат да се видят в приложения към сборника компактдиск и които са неразделна част от настоящата публикация.

на страната през този труден период. На видими места са положени трите широко тиражирани цветни пощенски картички за Съединението и Сръбско-българската война, разпространявани десетилетия след събитието, както и литографията на Николай Павлович „Съединени Северна и Южна България“. Пребивавайки изцяло в каноничната тълкувателност на съединистката проблематика, експозицията на Националния исторически музей има леко учебнически привкус и силно стандартизиран подход към подредбата и структурирането на експозиционното съдържание. С оглед на това, визираното музейно сказание би трябвало да се впише още по-плътено в образователния процес на българските основни, средни и висши училища, в които по традиция и по действаща норма учебният материал за Съединението е разгърнат и осмислен в синтактичния ред и в тълкувателната парадигма, завещани ни още от първите историописци на събитието – Симеон Радев, Михаил Маджаров, Иван Андонов, Тодор Кантарджиев и др.

По офицерски понатруфен, но елегантен и интелигентен, експозиционният разказ на *Националния военноисторически музей* за Съединението е силно експресивен и концентрирано фактичен. Решен от дизайнерите в официозно тъмносин цвят, леко затъмненият интериор дава шанс на картините (оригинали и копия), на макетите и скулптурните изображения, разположени сред витрините, не само да се откроят, но и да (въз)създадат успореден на основния веществен разказ художествен наратив за драматизма и величието на „Пловдивската революция“. Естествената доминация на оръжие, военни униформи, военни документи и предмети на военния бит произтича от профила на музея. Тази доминация е осезаема в попрепълнените витрини, които са аранжирани нещо и „затворени“ откъм стената със снимкови колажи, разширяващи пространството и персонализиращи водещите сюжети. Изнесените извън витрините списъци с надписи на артефактите изчистват мизансцена на композициите от отвличащи вниманието текстове, но леко усложняват пряката комуникация с отделните веществени паметници.

Лишен почти изцяло от източнорумелийска тематика, разказът на Военноисторическия музей за Съединението подчертано тежее не толкова по административната и дипломатическата страна на събитието, колкото по военнополитическите и военноисторическите му аспекти. Но дори и в този ракурс, той не е претоварен с присъщите на повечето военноисторически повествования усещания за трагизъм и граничност. Напротив, на преден план са изнесени внушенията за достолепието и високия боен дух на българската войска. Изящно са открити и най-изящните художествени интерпретации на Сръбско-българската война от 1885 г., които са част от престижната колекция от творби на изобразителното изкуство, притежание на Националния военноисторически музей. С основание ключово място сред илюстративните материали е отделено на картината на Пиетро Монтани „Посрещането на княз Александър I в Пловдив“.

Общоисторическите музеи в страната – регионални и общински, като правило не поддържат постоянни експозиции, центрирани върху новата българска история (1878-1944 г.). Там, където има изключения, тематичният профил на съответното повествование е центриран върху отделни аспекти на градския бит (Варна, Русе), всекидневната култура (Стара Загора, Габрово), личностни присъствия (Хасково, Свищов) и др. В селищата, които (освен Пловдив и София) са пряко свързани с развоя на съединителния акт – Варна, Велико Търново, Панагюрище – фигурират необемни експозиционни композиции, визиращи интересувашата ни проблематика. Най-представителна и атрактивна е композицията в *Исторически музей – Панагюрище*, включваща разнообразни оригинали и прецизно направени копия на ценности, свидетелстващи за плътната ангажираност на панагюрци с „Пловдивската революция“.

Подчертано семпло и едноизмерно е загатната историята на Съединението в експозиция „Нова история“ на *Регионалния исторически музей – Велико Търново*. Представляваща по същество една овехтяла фотоизложба, тази експозиция съдържа само една витрина със снимков материал и пояснителни текстове, които отбелязват по-ярките личностни присъствия и основните официални документи, регистрирали държавнополитическия обрат от септември 1885 г. Описаното и онагледено в приложената снимка фактическо състояние е в пълен контраст със значимостта на Търново като град със специално положение по отношение конституционните въпроси на Княжество България и със статус, прикрепен трайно към официалните функции на княжеската/царската институция в периода на съществуването ѝ. А и да не забравяме, че на 8 септември 1885 г. именно в столицата на Второто царство княз Александър I прокламира манифеста, с който декларира, че приема управлението на Източна Румелия, тоест придава административноправен завършек на осъществения два дни преди това в Пловдив акт на отстраняване на главния управител с цел обединение на двете автономни български държавици.

Особено показателна за силно стигматизирания маниер на интерпретацията на Съединението е експозицията на *Исторически музей – Казанлък*, в чиито зали фигурира една неголяма витрина с материали от това време – грамоти и медали от Сръбско-българската война ведно с няколко лични вещи на военнослужещи в 23-та Казанлъшка дружина. Допълнени с пояснителни текстове на български и английски език, тези експонати се докосват само периферно до ключовото събитие на 1885 г. Малко по-представителни в споменатата насока са двата текстилни експоната – кърпа за хранене с изобразена върху нея карта на Княжество България и Източна Румелия (поставена във витрината) и стенен килим (135/187 см), изтъкан по мотиви от картината на Николай Павлович „Съединението на Северна и Южна България“ (1886). Композирани неумело и наивистично, тези стенен килим изо-

бразява двата символни образа на Княжество България и Източна Румелия по наложения от Павлович стереотип – две жени с корони на главите, щитове и саби в ръцете, придържащи развят български флаг. Общо четири лъва (с изображението върху флага) и шест униформени военни допълват внушението за военно и политическо величие. В централната долна част на gobлена е изобразен гербът на Княжество България, под който в два отделни медальона са извезани надписите „Сан-Стефано, 19 февруарий 1878“ и Пловдив, „6 септемврий 1885“. Равнополагането на митотворческия Санстефански акт от 19 февруари 1878 г.³ до Пловдивския акт от 6 септември 1885 г. е повече от знаково, тъй като и по времето на създаването на стенния килим (началото на ХХ век), и към настоящия момент „Санстефанска България“ е ключов символ на идеята за териториална цялост на нацията.

Непретенциозното, но показателно присъствие на кърпата за хранене и на стенния килим с вътъкана в тях съединистка сюжетика в основната експозиция на Казанлъшкия музей по(д)казва реалната вписаност на спомена за Пловдивските събития от 1885 г. във всекидневието на българите от края на ХІХ и началото на ХХ век. Разстилането на провокиращата гордост сюжетика върху масата за хранене или върху стената на гостната стая е сигнал за практическа интериоризация на Съединението в бита и във всекидневните общувания. В масовия случай тази интериоризация е осъществена с посредничеството на художествен примитив под формата на тъкан стенен килим, пазещ и възсъздаващ най-отчетливата символика на консолидираната държавност. Явявайки се удовлетворителен за вкуса и представите на масовия българин, този примитив се оказва един от най-широко тиражираните артефакти, свързани със Съединението, намерил място във фондовете и експозициите на българските музеи.⁴

Макар и в индиректен порядък, съединистката тема присъства и в единични *мемориални музеи*, посветени на открояващи се личности от следосвобожденската история. Центрирани върху творческите продукти и контакти на своите патрони, музеите на Иван Вазов в София и на Константин Величков в Пазарджик се докосват само до някои източнорумелийски изяви на двамата видни интелектуалци. Двама от дейците с най-значим принос за тласъка на събитията от есента на 1885 г. – За-

³ Илчев, И. Мигът за Сан Стефанска България като „свещена крава“ на българския национализъм – История, 1996, кн. 1.

⁴ По данни на сайта Реликви от „Съединението 1885 в българските музеи“, екземпляри от този gobлен фигурират във фондовете на редица институции на паметта – София, Казанлък, Пловдив, Карлово. Допълващ нюанс към разпространението на многотиражните битови предмети, визуализиращи символиката на Съединението, е присъствието на „табла“ (метален поднос) във фонда на Регионален исторически музей – Пазарджик, с пълноцветен отпечатък на дъното ѝ на изображение близко до изображението на стенния килим – друга реплика на картината „Съединението на Северна и Южна България“ от Николай Павлович. (И7)// muzeini-relikvi.net

харий Стоянов и Петко Каравелов – са обекти на самостоятелни музейни интерпретации – в село Медвен, Котленско, и в Русе (Захарий Стоянов) и в град Копривщица (Петко Каравелов).

Експозицията „Захарий Стоянов“ на Регионален исторически музей – Русе поставя своя акцент върху участието на радикалния деец в антиосманските движения в навечерието на Освобождението. Макар и малко, артефактите от румелийския период и от дните на Съединението са показателни за решителната включеност на бившия революционер в пловдивската събитийност през 1885 г. Не е подмината и значимата роля на летописеца митосътворител за формиране на масовите представи за Съединението (чрез вестник „Борба“ и чрез очерка „Чардафон Велики“), доминиращи и към момента в историческото съзнание на мнозинството българи.

Медвенската мемориална къща „Захарий Стоянов“ е част от Исторически музей – Котел. Със своята поовехтяла възстановка на среднозаможен селски дом от района на Котленския Балкан в средата на XIX век, този обект дава сравнително малко визуална информация и материал за размисъл върху биографията на яркия общественик и писател. Музеят би останал изцяло лишен от пряка връзка със своя патрон, ако на втория етаж не стои в специална витрина оригиналният фрак на председателя на Петото Обикновено народно събрание и ако в близост до къщата не се възправя грубо издяланият, но с лирично излъчване гранитен паметник на двигателя на двете опозиционни институции, подготвили Съединението – Българския таен централен комитет в Пловдив и вестник „Борба“.⁵

Енергичният министър-председател на Княжество България от времето на Съединението Петко Каравелов (1843-1903) е предмет на скромна музейна подредба в една от стаите на бащиния си дом в Копривщица. Именуван формално *Къща музей „Петко и Любен Каравелови“*, този старинен копривщански имот е препълнен преди всичко с типични за местния бит етнографски материали и със свидетелства за жизнения път на любимеца на възрожденската историопис Любен. Съдействал сам за формирането на следосвобожденския култ към Любен Каравелов, по-малкият му брат пребивава трайно в сянката на своя недоучил и недоживял следосвобожденската епоха батко, чието име неизменно свързваме с „най-високите върхове“ на националнореволюционната теория и практика от епохата на Възраждането.

В средите на професионалните историци е знайно, че реалният при-

⁵ Споделените съждения са продукт на прякото ми наблюдение на обекта, но аналогични оценки присъстват и в пътните бележки на други автори, посетили през последните години Къща музей „Захарий Стоянов“ в село Медвен. Вж. Къде е фракът на Захарий Стоянов. Една възрожденска обиколка по къщи музеи, калдъръмени улички и един водопад. // Капитал, 16 октомври 2008. www.capital.bg

нос на Петко Каравелов към утвърждаването на българския национален суверенитет в първите две десетилетия след учредяването на Княжество България е не само значим, но и високо заплатен от държавника с политически преследвания, емигрантство, включително и с обитаване на затворнически килии. При все това музейният наратив за Петко в Копривщенската къща музей заема една малка стая на втория кат на сградата, в която хронологически са подредени снимки и текстове, свидетелстващи за основни моменти от кариерата на държавника. Към скромната фотодокументална изложба са прикрепени няколко лични вещи с битов характер, а в един от ъглите – извън каквато и да е композиция, стои старинно бюро, етикирано като „Писалищна маса на Петко Каравелов“. В тази малко схематична смесица на фотоси, текстове и вещи същинският принос на политика за голямото дело на Съединението виси недоразказан и непоказан. Приемам, че констатираната асиметрия е продукт колкото на липсата на оригинални материали за дееца в собствения му музей, толкова и на цялостната тенденция за подценяване на неговото съпричастие към големите събития на общобългарския вървеж през модерната епоха.⁶

Предимно персоналистки е и подходът към опазване спомена за 1885 г. в *съвременния град Съединение* – бившето село Голямо Конаре, от което тръгва четата, дала тласък на отстраняването на главния управител и на румелийското правителство. И до наши дни жителите на града и прилежащите села черпят досега гордост от геройското излъчване на един от предводителите на голямоконарската чета – *Продан Тишков / Чардафон Велики (1860-1906)*. В поддържаната от градското читалище музейна сбирка се пазят и показват единични оригинални материали, свидетелстващи за формирането и похода на споменатото паравоенно формирование. Особено силен е *култът към Чардафон*, чиято персона доминира и в експозицията на обществената колекция⁷, и върху лицевата част на издигнатия през 1969 г. в центъра на историческото селище паметник. На почит в бившето Голямо Конаре е и паметникът на Недялка Шилева (1867-1959) – съпруга на Продан Тишков. Осигурила си място във високите редове на националния наратив с ушиване знамето на Голямоконарската чета и с ескортирането на доброволно предалия се главен управител Гаврил Кръстевич при извеждането му от Пловдив,

⁶ Близнашки, Г. Петко Каравелов и демокрацията в България. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2011.

⁷ В хода на настоящото експозе използвам термините *музейна сбирка* и *обществена колекция* като пълноценни синоними. При все че официалното име на този тип публични структури е *обществена колекция*, функциониращото през последния век име музейна колекция все още не е изпразнено от еднозначие и легитимност. Вж. Наредба № Н-9 от 27 април 2012 г. за реда за създаването и управлението на обществените колекции. // *Държавен вестник*, бр. 39 от 22 май 2012.

пламенната патриотка е възвисена като женски символ на румелийския бунт; дори понякога е именувана *Голямоконарската Райна Княгиня*.⁸

Мемориалната епопея, свързана с видното съединистко семейство – Продан и Недялка, има своите проявления и в родния град на Чардафон – Габрово. Градът, откъдето започва и където завършва животът на полу-грамотния четнически предводител, и до днес обгрижва два Чардафонови паметника – надгробния, издигнат скоро след смъртта му в днешния квартал Борово, и осемметровия паметник на кон, стоящ в центъра на града. Особено показателна е историята на втория паметник, който изобразява героя на устремно движещ се кон със сабя в ръка, с развят плащ и с величествена военачалническа осанка. Замислен през 1961 г., създаден през следващото десетилетие в хода на тежки бюрократични процедури, внушителният бронзов конник е отлят през 1976 г. В навечерието на поставянето му обаче местните комунистически лидери се консолидират около тезата, че монументът е реализиран по иконографската схема, запазена за скулптирането на владетели и/или могъщи военачалници. Разколебани доколко синът на габровския берберин се доближава до социалната висота на двата посочени типажа, партийните ръководители не разрешават паметникът да бъде издигнат на предвиденото място. Но тъй като бронзовата фигура е вече отлята, прагматичните габровски умове намират компромисно решение – заменят главата на Чардафон с друга глава, представляваща обобщен образ на руски войник от времето на Освободителната война, и експонират конника върху красивия каменен постамент, обозначавайки го като *монумент на безименен руски богатир*. Така само за няколко месеца красивият конник, създаден от проф. Илия Илиев, сменя посланието си – от възхвала на осъщественото пряко волята на Русия Съединение до аморфен „богатир“, размахващ гола сабя сред центъра на овладения още на 28 юни (10 юли 1877) от руските войски без сражения и при пълна подкрепа от страна на местното население град Габрово. Оперетъчният монументен сюжет около бронзовия конник на проф. Илия Илиев намира своята развързка през 1998 г.⁹, когато главата на руския богатир е заменена с оригинала, възсъздаващ образа на легендарния Чардафон Велики.

⁸ С цел поддържане на този култ, през 2011 г. в центъра на град Съединение е издигнат гранитен бюст на Недялка Шилева с автор Иван Томанов. Вж. Иван Томанов възпя в гранит знаменоската на Съединението Недялка Шилева. 19 септември 2011. // www.karlovobg.eu

⁹ Това е годината, в която Денят на Съединението влиза в календара на официалните държавни празници. Съпадението едва ли е случайно, както не е случайна и тенденцията на постъпателно нарастване обема на писанията (включително и в интернет), преразказващи и възхваляващи публичния образ на предводителя на Голямоконарската чета. Вж. *Чардафон Велики*. Съвместно издание на Краеведското дружество „Илия Габровски“, Териториалната дирекция „Държавен архив“, Регионалния исторически музей и Ловно-рибарското дружество „Чардафон“ в Габрово. Съставители Ангел Ангелов и Ганчо Танев. Габрово, 2006.

Преплетена в идейните предубеждения и провинциалните опасения история на Чардафоновия бронзов образ в Габрово не би разбаланси- рала в значима степен историческата памет за Съединението, ако оста- налите герои на „Пловдивската революция“ присъстваха в музейните експозиции и в монументалните композиции по адекватен на същин- ските им приноси начин – ако княз Александър I и Гаврил Кръстевич не участваха в съвременния визуален наратив за Съединението само с кавалетните си портрети, подредени в залите на Националния истори- чески музей, и ако същите две държавнически особи не са увековечени *само с по един барелеф* – Александровия в княжеския мавзолей в Со- фия (завършен 1898), а този на Гаврил Кръстевич – върху паметника на сливенските възрожденци (създаден 1935).

Като продължение на споделената нелицеприятна констатация си позволявам да открия и още една особеност на съединистката „геро- ика“, прикована плътно към (ос)мислянето, говоренето и писането за главните действащи фигури на повратната 1885 година. Получил свое- то прозвище от шеговито съчетание на турската дума *чарда* и на нем- ското словесно обозначение за аристократична принадлежност *фон*, предводителят на Голямоконарската чета е увенчан и с титула *Велики*, прикачен му на шега от Захарий Стоянов; и като на шега останал споен с името на одумвания като „пройдоха, пияница и развратник“ габровец. Така непретенциозният полуграмотен доброволчески предводител се оказва на върха на титулуваните особи в модерната ни история. Аз лич- но не знам друг модерен български държавник или военен да има чест- та да свързва името си със запазеното за победоносни военачалници и миротворни владетели звание *Велики*. Като опозиция на откроеното словесно клише, вече над половин век княз Александър I е назоваван с предвладетелската му фамилия *Батенберг*, а не с официалния му ти- тул *Български*. Плод на жилавата идиоматичност на езика, визираната контрапунктност е ясно свидетелство, че масовото съзнание проявява силна склонност да въздига в сан ближните по произход и манталитет и да принизява величието на фигури, дошли в колективното битие от- вън и отгоре. В логиката на тези съждения се съдържа и обяснението на факта, че княз Александър I Български няма свой паметник – нито в София, нито в Пловдив, Сливница или Драгоман и че по някаква слу- чайност на съдбата¹⁰ единственото паметно място, посветено на първия владетел на Княжество България е неговата гробница мавзолей в цен- търа на столицата.

¹⁰ Тук имам предвид факта, че комунистическата власт затваря Мавзолея на княз Александър I още през 1946 г. Обектът няма статус на мемориално място до 1991 г., когато е отворен за посещения и скоро след това реставриран. Разположен на сре- дищно място в София и пазещ спомена за недолюбваната от комунистите владетелска институция, Мавзолеят лесно би могъл да бъде заличен от някой градоустройствен план, но това не се случва по необясними за мен (поне засега) причини.

След включването Деня на Съединението в списъка на официалните празници през 1998 г. активността за създаване на временни изложби, кратки документални филми, репортажни материали, възстановки, виртуални експозиции и други форми за вграждане на събитието в престижните пластове на българската културна и политическа идентичност се повиши рязко. Ключовата тежест на този процес пада върху музеите и галериите – особено върху тези, които съхраняват най-много и най-представителни артефакти от епохата. Не са за пренебрегване и усилията на другите културни организации – основно библиотеки и читалища, за отваряне стълбището на миналото към представите на съвременното поколение.¹¹ Полезни са инициативите на повечето регионални библиотеки да организират изложби от книги и други печатни материали по повод Деня на Съединението. С оглед относително ограничени обем и повторемостта на книжовния фонд този тип експозиции подлежат на дигитално съвременяване и на обогатяване с други относително достъпни в столицата и в областните градове артефакти – пощенски марки и пощенски картички, стари фотографии и ръкописи, стари монети и монетни форми, предмети на бита и изкуството от епохата на Съединението.

Временните музейни изложби за Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г., създадени и представени на българската публика през последното десетилетие, са трайно прикрепени към описаните по-горе съдържателни подходи и изобразителни техники, присъщи на постоянните експозиции. Подредбата на снимки и документи от Пловдивския акт обикновено се съчетава с показване на оръжие, ордени, медали, лични вещи, предмети на бита, непоказани в основната експозиция на съответната институция или взаимствани от друг музей. Разширява се и практиката да се организира представяне на един или няколко сродни артефакта с висока степен на репрезентативност. Последният тип *one-item-exhibition* по правило е съпътствана от по-активна популяризаторска кампания в местните и/или национални медиите.¹²

Две от временните изложби, присъствали в публичния живот през последните няколко години, се открояват с иновативност и специфична въздействена сила. От септември 2013 до април 2014 г. в залите на Музея на Съединението пребиваваше стилно подредената експозиция „*Българското съединение в изкуството*“. В нея бяха включени оригинални творби на изобразителното изкуство, както и първи издания на книги, свързани с повратния исторически акт. Особено примамливи за публиката се оказаха малко известните графики, появили се през последните месеци на 1885 г. в западноевропейски илюстрирани спи-

¹¹ Русенската библиотека отбелязва с изложба Съединението на България. 5 септември 2011. // dariknews.bg

¹² Уникално знаме [от Сръбско-българската война] е новият експонат на месеца в Историческия музей. Габрово, 1 септември 2010. // dariknews.bg

сания.¹³ Изложбата за пореден път показва омекотената от естетически инвенции и леко идеализирана визия за Пловдивската революция и за последвалата я кратка война. Неделима част от нея бяха документи, ръкописи и веществени материали, свързани с работата на творците, сглобили от факти и метафори художествения образ на Българското съединение.

През септември 2014 г. Националният военноисторически музей в София подреди друга атрактивна изложба, озаглавена „*София – столица на съединена България*“.¹⁴ В нея бяха включени около 40 стари панорамни фотографии от личния албум на княз Александър I, запечатали облика и духа на града от средата и втората половина на 80-те години на XIX век. Силно информативни са първите следосвобожденски карти и картни изображения на София и околността. Умело аранжираното експозиционно пространство и добрата медийна отразеност на изложбата я наредиха сред приоритетните събития на столичния интелектуален живот в ранната есен на отминалата година. Тази изложба показва за пореден път, че интересният разказ за национално величие и културно достояние може да се реализира не само с посредничеството на „високи“ творби и уникални артефакти, но и с помощта на малко популярен визуален и фактически материал, подреден вещо около креативна гледна точка.

Независимо от подчертаната сполука на двете споменати временни експозиции, музейната интерпретация на Пловдивския акт от 6 септември 1885 г. продължава да носи бремето на повторемостта и отпечатъка на клишираните визуални и съдържателни решения. Една от причините за това състояние определено произтича от особеностите на самото събитие – едно нетипично за институционалния развой на балканските държави от XIX век случване – неокървавена революция, последвана от неочаквана по посока военна кампания и от очаквано по параметрите си дипломатическо споразумение. Макар и нелишено от силни личностни изяви и ярки контрапункти, Съединението *трудно намира пътищата на своето (раз)полагане в полето на националната памет* за българския XIX век. Заключено зад стандартни тези и приемливи за мнозинството съвременници оценки, то рядко преминава от периферията в центъра на публичния дебат.

Описаното състояние на интерпретативния фон е характерно и за присъствието на съединистката тема в съвременните визуални изкуства, които чрез монументални паметници и/или живописни творби в голяма степен преповтарят очертаната от Н. Павлович образност, доверявайки се изцяло на символния капитал, завещан от старите гравюри, фотографии, ордени, медали, печати, знамена, монети, сувенири, предмети на

¹³ Българското съединение в изкуството. 2 септември 2013. // rimplovdiv.wordpress.com

¹⁴ Националният военноисторически музей с нова изложба по случай Съединението. Българска телеграфна агенция. 20 ноември 2014. // www.bta.bg

бита. Безсилни сякаш пред лишеното от драматизъм и разгръщащо се по естествен начин Съединение, съвременните автори отново и отново се връщат към покритите от патината на времето алегии: жената – воин и стража на човечността, крилете на възвисеността, венецът на победата, възторженото множество от вдъхновени и жизнени граждани. Композирали по умел и елегантен начин и паметникът на Съединението в Пловдив с автор Величко Минев, и емблематичната картина на Димитър Дончев „Съединението на България“ (1994), споменатите фигури продължават да придърпват съединистката сюжетика към по-овехтелите, но приятни за духа и разбираеми за ума на мнозинството българи метафори и сказания на Българския XIX век.

Като правило, музейните и другите мемориални топоси, обговарящи „Пловдивската революция“, работят с относително малък обем еднотипни за цялата страна материали – документи и фотоси, картини и графики, оръжие, ордени, медали, лични вещи на водещи дейци. Силна е повторемостта на снимковия материал, документалните свидетелства и текстовите илюстрации. По традиция се залага на утвърдени тези и непроблематични изобразителни и сказателни похвати. Ниска е степента на репрезентативност и провокативност, вътъкана в музейните (ре)конструкции, посветени на уникалната сюжетика на пловдивските събития от септември 1885 г.

При все това, има един музей с 30-годишно присъствие в културното ни битие, който компенсира по-голяма част от изброените несъразмерности, полагайки историята на Съединението на пиедестала на високата му историчност – *Музеят на Съединението в Пловдив*. Наложил се през годините като престижна и отворена за публиките институция, това културно средище поддържа спомена за паметната 1885 година по съответстващ на високата си национална мисия изискан (като форма) и академичен (като съдържание) музеен маниер.

Притегателната сила на Музея на Съединението е обективно заложена в обстоятелството, че той обитава сградата, строена за нуждите на Областното събрание на Източна Румелия и неизползвана като дом на местния парламент поради ликвидирането на румелийската автономия след 6 септември 1885 г. Изящното творение на архитект Пиетро Монтани осигурява достатъчно пространство и мека естествена светлина от оберлихта на основната зала за композиране на една убедителна и атрактивна експозиция, посветена на държавнополитическото и културно развитие на Източна Румелия, на Съединението и Сръбско-българската война. Балансиран по тип, обем и послание, пловдивският музеен разказ за Съединението не пропуска нито един съществен момент от сюжетиката на повратното събитие, като ведно с това откроява всички съществени личностни присъствия, направили възможно случването от 6 септември 1885 г. Представителен както за фонда на институцията, така и за българската музейна среда, визирият веществе-

но-документален наратив осигурява достъп до различни прочити на събитието, като отваря вратите на тълкуването и през страниците на вестник „Борба“, и през официалните държавнически актове, и през художествените интерпретации на съвременни и по-сетнешни художници. Физическото отделяне на частта, посветена на Сръбско-българската война, на втория етаж в основната зала на Музея също е сполучливо с оглед различното историческо съдържание и различната типология на експонатите, чрез които се осъществява реконструкцията на драматичната поредица от военни операции, осъществени под командването на княз Александър I.

Музеят на Съединението в Пловдив поддържа жив спомена за българската събитийност от 1885 г. и чрез разнообразни временни експозиции, научни форуми, издателски инициативи, образователни програми. Неговият екип, по инициатива на Мария Карадечева, е създал единственото към момента действащо виртуално депо (електронен каталог) за дигитализирани артефакти от различни музеи, прикрепени към едно значимо събитие – в случая Съединението на Княжество България и Източна Румелия. С постъпателното си обогатяване електронният каталог „Реликви от Съединението 1885 в българските музеи“ осигурява видимост на веществените и документални ценности за все по-широката и все по-добре информирана интернет аудитория. Пак в интернет е базиран и виртуалният тур в две от залите на Музея на Съединението – един проект на частно дигитално студио, поддържащо качествени 3D изображения на основни обекти на пловдивското културно наследство.

Бидейки естествено средище на ежегодните национални чествания за Съединението и стожер на българската памет за повратното събитие, Музеят на Съединението продължава да обогатява фондовете си наличности и да обновява експозициите си. Добра перспектива в тази насока му осигурява стабилната мрежа на културните институции в Пловдив, както и контактите с останалите български музейни и архивни учреждения, обгрижващи артефакти и документи от първото следосвобожденско десетилетие. Във връзка с подготовката на поредната юбилейна междуинституционална изложба за Съединението, която предстои да се открие през септември 2015 г., е полезно да се създаде ефективна работна среда, в която да се доразработи платформата за дигитално експониране на документи и материали за българската събитийност от 1885 г. с цел създаване на пълноценно функциониращ *Виртуален музей на Съединението*. Една такава платформа би била естественото място за концентриране на основните метаданни и записи на документи, веществени материали, изображения, фотоси, филми, звукови файлове и други носители на информация за Съединението и Сръбско-българската война. Така, освен *реалния* Музей на Съединението в Пловдив, следващото поколение ще получи и своя заслужен *виртуален* Музей на Съединението в България.

Във фонда на Исторически музей – Карлово се съхранява знаме от зелена коприна, с извезана върху него година на създаване – 1884. На лицевата му част е изобразен коронован лъв със сабя, тъпчещ турското знаме, около който се чете надпис: „За последното свързване на целокупна България“. Трите житни класа, привързани един към друг, символизират трите части, на които по мнението на следосвобожденските дейци е разделена етническата територия от Берлинския договор (1878) – Княжество България, Източна Румелия и Македония. Отразявайки в примитивни образи и клиширани послания „националния идеал“ за обединение на разпокъсаните в различни държави части на българския народ, карловското знаме свидетелства еднозначно, че съединистката събитийност е положена в доста по-дълга хронологическа отсечка, отколкото сме свикнали да мислим. Самият акт на извезването на знаме е ясен знак за подготовка на въоръжени действия, в пределите на които пряпорецът намира основното си публично предназначение.

Още по-широко тълкувание на съединистката тема задава гърбът на карловското знаме, на който са извезани образите на св. св. Кирил и Методий. Непохватно изрисувани, но затова пък разпознаваеми и знакови, двамата братя са в каноничната си иконографска позиция – изправени един до друг и държащи книга, пергамент и кръст. Левият (по презумпция Кирил) е вдигнал ръка и с кръстен знак благославя своето духовно паство. Този неприсъщ на повечето изображения на св. св. Кирил и Методий жест несъмнено е свързан с посланието на знамето за национално обединение – една трудна политическа задача, която според създателите на невлезлия в реално сражение карловски байрак определено се нуждае от високо небесно покровителство. Фактът, че това покровителство в конкретния случай е потърсено от светците символи на културната идентичност и духовната монолитност на нацията е показателен за силното желание на следосвобожденското поколение да търси и намира опора на големите си цели в жилавите устои на словото и духа.

Днес не е трудно да предположим коя от двете страни на текстилния символ е имала по-голяма притегателна сила за съединистките дейтели в драматичните месеци след 6 септември 1885 г. – лицето с изобразения войнствен лъв или гърбът със смирените просветители. Това обаче не е пречка да отчетем, че самият акт на спояването на двете парадигми в един материален носител е интригуващ и многосказателен. Този акт ведно с неизброимите следи от миналото, втъкани във веществените, книжовните, художествените и документалните ценности

от следосвобожденската епоха, съхранявани в българските музеи, са същинските интелектуални и екзистенциални провокации пред осмислянето и експониране на артефактите, свидетелстващи за начина, по който само седем години след учредяването на модерната ни държава българските политици и граждани превърнаха мечтата за Съединението от красив национален идеал в трудна обществена реалност.

ПАЗАРДЖИК В СЪЕДИНИСТКОТО ДВИЖЕНИЕ И В ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА СЪЕДИНЕНИЕТО – ЛИПСВАЩАТА ТЕМА

Румяна Кацарова, Георги Геров

„Днес часа в два тук се чете Окръжна депеша на население[то] и ся провъзгласи съединението. Извърши се молебен в черква, гдето и народа се закле. Телеграфира се Българскому Князу и искахме Негово покровителство. Тук и в департаментта всичко тихо...“¹

Това е текстът на телеграмата, с която на 6 септември 1885 г. и.д. пазарджишки префект Иван Мишайков съобщава на председателя на Временното правителство д-р Георги Странски за случилото се в Пазарджик. Лаконичните телеграфни 3-4 реда „поставят“ в историята на града едно от най-значимите събития в борбите на българския народ за национално освобождение и обединение.

Пазарджик е един от градовете, в които съединистката идея се заражда и поддържа още от самото начало. И не само се подкрепя. В Пазарджик се създава много силна и компактна група, която винаги и при всички обстоятелства отстоява и работи за нейното осъществяване. Константин Величков, свещ. Георги поп Тилев, Яков Матакиев, братя Георги и Стефан Консулови, Иван Войводов, Иван Соколов, Петър Зографски, Отон Иванов, братя Антон и Тодор Мумджиеви и Тодор Киров са най-ярките представители на тази пазарджишка група. А на 6 септември 1885 г., сутринта, Величков е човекът, който оповестява позицията на свалената от власт Народна партия: „Всичко за Съединението и нищо против“.²

¹ Архив на Възраждането. Том II. Документи по Съединението. С., 1908, с. 321.

² Танкова, В. Политическата кариера на Константин Величков в дистанцията между идеала и действителността. – В: Константин Величков и неговото време. Национална научна конференция, посветена на 150-годишнината от рождението на Константин Величков с

Днес, 130 години по-късно, трябва да отбележим, че в постоянните експозиции на Регионален исторически музей (РИМ) – Пазарджик участието на гражданите му в съединисткото движение и в осъществяването на Съединението е „липсваща тема“. Тази констатация предопредели така формулираната тема и обуслови целите на настоящото изложение, което не е научно изследване на събитията в Пазарджик. Основната ни цел е да направим аналитичен преглед на присъствието на темата в проучванията и популяризирането ѝ от музея в Пазарджик. За да обясним нейната „липса“, правим кратък преглед на структурата на музея през годините, на музейния фонд и на изследователската и популяризаторската му работа.

Веднага след 9 септември 1944 г. в читалищния музей „Иван Войводов“ се разкрива нов, шести отдел, посветен на „Септемврийската революция“, заедно със съществуващите отдели „Общоархеологически“, „Географико-природен и Земеделски“, „Етнографски“, „Художествен“ и „Градски архив“.³ След създаването на окръзите, от 1960 г. в Окръжния народен музей функционира отдел „Революционно движение“, който по-късно се превръща в отдел „История на капитализма и работническото революционно движение“ (ИКРРД), вероятно след 1967 г., когато музеят става Окръжен исторически.⁴ С решение на Министерството на културата през 1990 г. се променят наименованията на отделите в общоисторическите музеи в страната и този отдел вече е „Нова история“. Отбелязваме промените в административната структура, защото те определят формирането и попълването на музейните фондове и приоритетите в събирателската, научно-изследователската и популяризаторската работа през годините. Като цяло, обаче избраните или наложени приоритети до 1989 г. „изхвърлят“ от хронологически поставените рамки съществени процеси и събития от историята – местна и национална.

На 29 октомври 1980 г. е открита официално от Людмила Живкова новата сграда и експозиции на (тогава) Окръжен исторически музей – Пазарджик. В трите зали, в които е разгърната експозицията на отдел „ИКРРД“, за Съединението е отделено едно табло, в което са представени събитията от 2 септември 1885 г. в Панагюрище чрез портретите на Тодор Кирилов, Събко Милков и Андон Орешков. За Пазарджик – нищо. Тази експозиция беше затворена за посещения през лятото на 1990 г. В периода 1992-1994 г. в музея се създаде работна група за подготовка и реализация на нова постоянна експозиция, която да замени бившата „ИКРРД“. При разработването на концепцията, имайки пред-

научен ръководител чл.-кор. д.и.н. Георги Марков. Пазарджик, 2005, с. 23.

³ Псалтова, В. Музейното дело в Пазарджик. Пазарджик, 2011, с. 25.

⁴ Пак там, с. 31.

вид краткия срок за реализация, членовете на работната група преценихме, че нямаме налице сериозни проучвания за политическия живот в Пазарджик и борбите за национално обединение и отчехоме липсата във фонда на достатъчно исторически свидетелства с експозиционна значимост – оригинални снимки, вещи и документи. Работата в това направление предстоеше. Затова оформихме в трите зали 3 тематични постоянни експозиции: „Административно устройство и управление“, „Стопанска история“, „Образование и култура“, обединени в темата „Пазарджик след Освобождението до средата на ХХ в.“. Това са причините, поради които в откритата на 28 юли 1995 г. нова постоянна експозиция Съединението и Сръбско-българската война като значими национални събития и част от историята на Пазарджик попадат отново в графата „липсваща тема“. По обективни и субективни причини остана нереализирана идеята в залата на бившия отдел „Социалистическо строителство“ да се разгърне постоянна експозиция за участието на Пазарджик в борбите на българите за национално освобождение и обединение.

Известна промяна по отношение на голямата тема за Съединението настъпва през 1985 г., когато Секретариатът на ЦК на БКП излиза с решение за „достойно ознаменуване“ на 100-годишнината от Съединението, а Комитетът за култура приема специална програма. В изпълнение на тези документи Териториалният комплекс „Култура“ – Пазарджик приема план и определя „културни мероприятия за популяризиране на идеите и значението на Съединението“, които касаят дейността на ОП „Фотопропаганда“, ОД „Културно-историческо наследство“ (КИН), всички библиотеки в окръга, ОП „Книгоразпространение“, ОП „Кинелефикация“, ДТ „К. Величков“, ОХГ „Ст. Доспевски“, Окръжния център за художествена самодейност, окръжния и общинските вестници, радиовъзлите и др. За това – „задачите от настоящата програма да се включат в годишните планове като редовни планови задачи с особена важност“, отговаря Дирекция „Планиране“ към ТК „Култура“. Основната цел на честването е да бъде „стимул за патриотичното и интернационалното възпитание на народа и особено на младежта“.⁵

От своя страна, и ОД „КИН“ приема план „за ознаменуване 100-годишнината от Съединението на Княжество България и Източна Румелия“, в който са обобщени проявите на всички музеи в Пазарджишки окръг. Планът съдържа 6 точки, които включват организирането и провеждането на научна конференция „Панагюрище и Съединението 1885 г.“; експонирането на изложби; лекции пред колективи от предприятия, учреждения и училища; радио беседи и публикации в мест-

⁵ Регионален исторически музей (РИМ) – Пазарджик. Текущ архив на отдел „Културно-масова работа“ за 1985 г.

ния и окръжен печат, както и „да се засили научно-изследователската и събирателската дейност по този въпрос с цел привеждане в известност на личности, събития и документи от Пазарджишки окръг за Съединението“.⁶

В изпълнение на задачите, залегнали в плана, от 20 август до 20 септември в т.нар. „Ъглова зала“ на музея е експонирана изложбата „Сто години от провъзгласяването на Съединението 1885 г.“. Тя е разположена върху 23 табла (фотодокументална част), а вещите – в 5 витрини и 2 табла-витрини. След 20 септември изложбата е експонирана в ГИМ – Панагюрище, тъй като основната част от експонатите са тяхно притежание. Тематико-експозиционният план⁷ е развит в пет теми със съответните подтеми, както следва: *Първа тема*: Освобождението на България от османско иго; *Втора тема*: Борбата на българския народ за защита на независимостта (1878-1879); *Трета тема*: Разрастване на съединисткото движение. Създаване на БТЦРК; *Четвърта тема*: Провъзгласяване на Съединението; *Пета тема*: Сръбско-българската война и защита на Съединението. Това безспорно е пръв опит да се представи пред публика голямата тема, за която говорим.

Хронологично, чрез копия на снимки, документи и факсимилета от вестници е представено ВРУ и временната градска управа на Пазарджик, борбата срещу решенията на Берлинския конгрес, комитетите „Единство“ и гимнастическо-стрелковите дружества в борбата за Съединение: портретите на Константин Величков, Стефан Консулов, Манол Георгиев, Отон Иванов, Тодор Киров, Георги Димитров Мавров (Маврото), Антон и Тодор Мумджиеви, Иван Соколов, пълномощно на населението от Т.-Пазарджишки окръг от 8 април 1879 г. на Иван Войводов и др. да участват в събранието в Пловдив, списък на учредените селски комитети „Единство“ и гимнастическо-стрелкови дружества през 1879 г. в Т.-Пазарджишко окръжие, пълномощно на Отон Иванов от ОК на гимнастическо-стрелковите дружества (22 февруари 1879), че е организатор на селските комитети, карта със селищата в Пазарджишки окръг, в които са изградени гимнастическо-стрелкови дружества, снимки на участници от Пазарджишкия край в Сръбско-българската война, снимки на кап. Еньо Денчев, командир на Пещерската дружина, и на Рихард фон Мах, командир на Пазарджишката дружина, участвали във войната. Във витрините са показани около 25 оригинални експоната, сред които знамето с надпис „Съединението прави силата“, развято в Панагюрище; оръжие на участници в акцията в Панагюрище; възпоменателни медали и др. Като документ за времето отпреди 30 години приемаме няколкото водещи текста в изложбата, които представляват цитати на Димитър Благоев, и заключителния текст: откъс от решение-

⁶ Пак там.

⁷ Научен архив на РИМ – Пазарджик, инв. № 282.

то на Секретариата на ЦК на БКП от 28 ноември 1983 г. за отбелязване 100-годишнината от Съединението.

На 25 септември 1985 г. в Панагюрище се провежда научната конференция „Участието на населението от Пазарджишкия край в подготовката и провеждането на Съединението и Сръбско-българската война 1885 г.“. Организатори са ОД „КИН“ и Окръжен исторически музей – Пазарджик. Научен ръководител е проф. д-р Добрин Мичев, зав. секция „България през капитализма“ в Института по история при БАН. Изнесени са 8 доклада и научни съобщения, които по-късно са издадени в 50-странична брошура. На фона на кратките (от около 3-4 стр.) съобщения по различни аспекти на темата, свързани с Пещера и основно с Панагюрище, текстът на Кирил Пекалиев, който буквално повтаря темата на конференцията, се откроява и като обем, и като приложен научен апарат. Доколкото той е автор и на юбилейната изложба, изложението следва основните теми, развити в нея. Прави впечатление обаче, че напълно добросъвестно изложените факти са разположени на фона на съждения за „Съединението на Княжество България ц (подч. от авторите) Източна Румелия“ от рода на: „Буржоазните историографи направиха опити за проучване на въпроса за Съединението, но те в недостатъчна степен оценяват ролята на народа в това дело. В този период правилна характеристика на събитията дава Димитър Благоев, който изтъкна прогресивното им значение и ролята на народните маси в тяхното осъществяване“⁸, допълнено от цитати на Дядото и Фридрих Енгелс. Въпреки това въпросната публикация е пръв опит за систематизиране на тези събития и то на базата на ползвана литература, източнорумелийския печат и архивни източници от БИА-НБКМ, ЦДИА и ОДА – Варна (повечето от тях са въведени за първи път в научен оборот от автора).

Не така стои въпросът с научнопопулярните статии. В библиографския указател, издаден през 2011 г. по повод 100-годишнината на музея, открихме 5 статии с автори от отдел „ИКРРД“, а именно: „Транспортната стачка през 1919-1920 г.“; „Гласът на жените в черни забрадки: 40 години от присъдата на Народния съд над главните български фашистки престъпници“; „40 години от основаването на Българо-съветско дружество в Пазарджик“; „Рамо до рамо с мъжете“ (участието на жените от пазарджишкия край в Отечествена война); „Пътят е страшен, но

⁸ Пекалиев, К. Участието на населението от Пазарджишкия край в подготовката и провеждането на Съединението и Сръбско-българската война 1885 година. – В: Участието на населението от Пазарджишкия край в подготовката и провеждането на Съединението и Сръбско-българската война 1885 г. Материали от научната конференция, състояла се на 25.IX.1985 г. в Панагюрище. Изд. Център за пропаганда, информация и печат при Комитета за култура, с. 17–26.

славен“: Димитър Гачев за своя брат Георги Гачев.⁹ И нито ред за Съединението.

В следващите години музеят компенсира липсващата тема за Съединението с временни изложби: през 1995 г.: „Княз Александър Първи, Съединението и неговата военна защита“ (гостува НВИМ) и „Съединението и неговият международен отзвук“ (съвместна изложба на историческите музеи в Пазарджик и Пловдив); през 2005 г.: „Съединението 1885“ (РИМ – Пазарджик и Исторически музей – Панагюрище). През 1995 г. са публикувани и 2 научнопопулярни статии по темата, свързани с участието на пазарджиклии в Съединението и за честването на неговата 50-годишнина в града през 1935 г.¹⁰

Какво е състоянието на фонда и проучванията по темата към днешна дата, 130 години след Съединението?

Към цитираната публикация на К. Пекалиев от 1985 г. трябва да добавим още една – почти със същото заглавие, но без идеологическа обремененост, с автор Ана Рабаджийска, публикувана през 2010 г. в т. 12 на „Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития“.¹¹ В излязлата през 2011 г. обемиста енциклопедия „Пазарджик и Пазарджишка община“ също има статии за Пазарджик и Съединението, за участието на пазарджиклии в Сръбско-българската война и отделни биографии на по-голяма част от най-изявените съединистки дейци.

Движими културни ценности, свързани с дейци на Съединението, съединисткото движение и акта на обявяването му, се съхраняват в три фонда на музея – на отделите „Етнография“, „История на България XV-XIX в.“ и „Нова и най-нова история“. Броят им в основен фонд е над 40. По-интересните от тях са: сабята на Антон Мумджиев, възпоменателни медали на Иван Соколов (от Руско-турската война 1877-1878), два оригинални екземпляра на второто издание (1915 г.) на брошурата „Спомени по Съединението“ от Тодор Ив. Мумджиев (единият е с автограф на автора до Петър Шилев, останал неподарен по неизвестни причини, което го прави по-различен от другите съхранени екземпляри), табло с отделни снимки на участници в Съединението в Пловдив, 3 портретни снимки и литография на княз Александър I, Манифеста, издаден във Велико Търново на 8 септември 1885 г. по случай Съединението, килим, тип персийски, изтъкан по случай годишнина от Съединението във фабриката за килими в Панагюрище, оригинални снимки на Иван

⁹ [Сто] 100 години Исторически музей Пазарджик. Библиографски указател (1911-2011). Пловдив, 2011, с. 75.

¹⁰ Пак там, с. 81.

¹¹ Рабаджийска, А. Приносът на населението от Пазарджишко при подготовката и осъществяването на Съединението и в Сръбско-българската война. – В: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 12. С., 2010, с. 59–69.

Соколов (ок. 10 оригинали, 7 копия и 1 рисуван портрет в рамка), на Иван Войводов, Яков Матакиев, Константин Величков; юбилейни монети, емисии 1981, 1995, 2010 и др. Отделно от това в Научно-спомогателен фонд съхраняваме копия на снимки на Отон Иванов, Тодор Киров, Петър Зографски, както и ксерокопия от а.е. 34 на фонд 77К (Отон Иванов) в Държавен архив – Варна.¹²

Макар дейността на К. Величков като деец на Съединението да не е отразена в постоянната експозиция на къща музей „Константин Величков“ (открита през 1990 г.), в нейния фонд също се съхраняват снимки, свързани с дейността на Величков, свещ. Георги Хаджитилев и Даниил Юруков или техни портретни снимки. Както се вижда – не притежаваме уникали, но все пак разполагаме с прилична колекция от веществени и документални артефакти, с която темата може да бъде представена в експозиция.

Видно е, че работата по пълното изследване, публикуване и експониране на историческите свидетелства за участието на Пазарджик в съединисткото движение и в осъществяване на Съединението тепърва предстои.

¹² Вж. по-подр. Дряновски, Б. Документи за Съединението, съхранявани в Държавен архив – Варна. – В: Съединението на България от 1885 година и националноосвободителната борба на българите. Доклади и съобщения от научната конференция, проведена в Пловдив на 5 и 6 септември 1995 година. Пловдив, 1995, с. 240–243; Пътеводител по фондовете на Държавен архив – Варна (до 1944 г.). Поредица „Архивни справочници“. Т. 21, 2011, с. 269–270.

УРОК В МУЗЕЯ. ЗАДАЧИ И ФОРМИ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА ДЕЙНОСТ В ЕКСПОЗИЦИЯ „СЪЕДИНЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ“

Мария Карадечева

Известно е, че българите можем да се възползваме от развиващите се технологии с минимално закъснение (например Айфон 6 беше наличен в България само 1 месец след официалното му обявяване), да ползваме една от най-високите скорости на интернет в света, да гледаме филми от световното кино и от 3D формат.

И да признаем колко изоставащи в развитието си са музеите. Факт е, че изброените дотук примери са характерни за консуматорската култура, но е важно да се разбере, че днес българският музей трябва да се състезава именно с феномените на тази култура.

Ако попитаме един голям процент от учениците с какво свързват музея по принцип – ще ни отговорят: задължително посещение на целия клас, под ръководство на учителя. В повечето случаи учениците не избират сами музея, това винаги го прави учителят. „Нямаме желание с приятели да посетим музея. Прекарваме си свободното време по друг начин.“ Скучно и принудително. Такъв е образът на музея в съзнанието на много от подрастващите. Защо те минават покрай музея и проявяват към него устойчиво равнодушие? Какво може да даде традиционният музей в наши дни? Длъжен ли е той да се променя така динамично, както окръжаващия ни свят. А самите музейни специалисти, отличаващи се с определен консерватизъм на възгледите, длъжни ли са да променят своя манталитет в съответствие с изискванията на времето. Как устойчиво да се впишем в съвременния свят? Как да бъдем видими и забелязани в него? Традиционният училищен урок – също толкова консервативен, обърнат ли е към младите хора така, че да им помага да се справят по-лесно с реалния живот. Учителите, демотивирани и затруднени от административните усложнения по извеждане на децата от училище, по принцип се отнасят към работата в музея като към извънкласна или извънурочна дейност. Единици са учителите, които познават и искат да ползват музейните ресурси.

На свой ред музеят не е готов продуктивно да работи с учениците, изпитвайки методически трудности – липса на подготвени кадри (музейни педагози) и на методически пособия при разработването на

сценариите за музейни уроци и образователни програми. Затова разговорът за музея като място за учене и комуникация е важен не само в кръга на професионалистите, а и на форуми като днешния.

Може ли посещението в музея да бъде включено в образователния стандарт? И как организационно и методически да бъде обезпечено? А и в самата постановка на въпроса – да бъде включено в образователния стандарт не се ли подразбира нещо насилствено, и дали няма отново само да отчетем посещение в музея.

За съвременния човек музеят трябва да е част от стила му на живот и пространство за личностно развитие и посещението в музея да е обичайно събитие.

В продължение на близо 10 години почти всички големи музеи в страната, в това число и нашият, афишират своите образователни възможности. Дали образователната система обаче използва това, или ако използва, дали е в пълна сила? Защо се получава така? Дали защото музейните експозиции се променят рядко и не предлагат на посетителите един по-интригуващ начин за съпреживяване на миналото. Колко от културните ценности са предоставени в електронен вариант за свободен достъп от посетителите? Има ли у учениците нагласа и интерес сами да изучават музейните колекции или отделни културни ценности? Не става дума за наложения принцип всяка година всички класове, които изучават напр. урока за Съединението, да посетят музея. Това не помага.

Днес все още връзката музей – училище е като улица с еднопосочно движение. Важно е да има и движение в другата страна – музеят да отиде в училището, да организира изложби и инициативи там. Такива случаи са наистина редки, но те са крачка в преминаването на границата. За някои деца това именно е първата среща с музея. Какво искат учителите от музея? И какво искат музеите от учителите? Какви съгласувани резултати искат да постигнат, така че в тях децата да не са пасивен посетител, а активен партньор?

Колко устойчива е връзката музей – училище?

Опитът ми от 1998 г. показва, че тази връзка е жива:

1. Когато музеят работи с една и съща група в продължение на 2-3 или повече години, започвайки от най-ранна училищна възраст.
2. Когато музейният специалист познава учителя, координира с него предстоящата работа в музея и последващата в клас.
3. Когато ръководството на училището подкрепя тези взаимоотношения.
4. Когато РИО на МОН оказва организационна подкрепа.

5. Когато има сключени договори между музея и съответното училище.

Дълго време ние съществуваме и се развиваме изолирано от световните музейни процеси. Отдавна във Франция действа специална програма „Музеите на среща с децата“, в която произведенията на известни художници се възпроизвеждат на детски играчки. Кубчета, пъзели, чанти и др. носят произведенията на знаменити и сложни художници като Йеронимус Бош, Тулуз Лотрек или Густав Климт. Така културното наследство става привична художествена среда и се попива още в детството. Екскурзоводите били удивени, че децата, идвайки в музея, лесно откриват картините – та нали те многократно са ги събирали на кубчета или пъзели.

Музеят с неговите разнообразни колекции и възможности може да установи нови връзки между предметите, идеите и епохите. В преодоляване разрыва между училището и живота, между знанията и компетенциите музеят може да изиграе огромна роля, в която децата и младите хора могат да добият нов креативен импулс.

От 12 години Регионален исторически музей Пловдив търси и използва различни музейни практики в областта на неформалното учене в музея.

1. Музеят разполага във всяка от трите си експозиции със специални помещения за провеждане на образователни програми.

2. От сайта на музея – www.historymuseumplodiv.org може да бъде свалена информация за образователните програми и музейни уроци, провеждани в отделните експозиции, за различните форми за работа (по учебния план или свободна тема), специфични за различните възрастови групи, както и указания за работа с учителите.

3. В една от залите на експозиция „Съединение на България 1885г.“ – зала „Източна Румелия“, се използват витрини, които играят ролята на открит музеен фонд с възможност за достъп до допълнително познание по темата.

4. Изготвена е специална мултимедийна интерактивна презентация „Източна Румелия – между Европа и Ориента“, която може да се разглежда на компютър и е добър образователен ресурс.

5. На 10 експоната в залата са изготвени QR кодове на български език (дело на екип от Математическата гимназия Пловдив).

6. Спечелихме проект пред фондация „Отворени изкуства“, наречен „Помогни на очите си да виждат“ – изготвени бяха тактилни карти на определени експонати (за експозиция „Съединение на Б-я“),

литографията на Н. Павлович и аудиогид, както и текстове на брайл за зала „Източна Румелия“.

7. Изготви се електронен каталог „Музейни реликви“ <http://muzeini-relikvi.net/>

8. Практикува се програмата „Пътуващ музеен куфар“, чрез която музеен специалист гостува в училище и представя пред децата различни теми, илюстрирайки ги с копия на музейни предмети.

9. Създаденото помагало „Да се запознаем с музей“ дава възможност за конкретна работа в музея с различни видове експонати – вещи, снимки, документи, произведения на изкуството. Не е пропусната темата в и за „болестите“ по експонатите и как те трябва да бъдат опазвани и съхранявани.

Посочените по-горе примери показват, че решаването на проблемните точки във взаимодействието музей – училище не е невъзможно. А когато музейните работници получат и полагащото им се признание за отговорността и ролята, която имат в превръщането на музея от пасивен пазител на културни ценности в институция, открита за неформално „учене“, ще знаем, че сме направили сериозна крачка по пътя към истинската промяна.

СЪВМЕСТНИ ПРОЕКТИ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПЛОВДИВ И ОБРАЗЦОВА МАТЕМАТИЧЕСКА ГИМНАЗИЯ „АКАДЕМИК КИРИЛ ПОПОВ“

Атанаска Колева

Проектите на Образцова математическа гимназия „Академик Кирил Попов“ и Регионалния исторически музей – Пловдив са провокирани от необходимостта да се разработи стратегия за отношенията в съществуващия триъгълник „Музей – Ученик – Училище (Учител)“, както и за привличане на повече младежка публика в музеите.

Базирайки се на практиката, имахме основание да смятаме, че често трите страни имат проблеми в комуникацията: младите хора не познават възможностите на музея за нестандартно и атрактивно образование, липсва модерна коригираща стратегия, която да ги активизира и да поиска тяхната гледна точка; музейните сътрудници не са на ясно с изискванията и потребностите на младите хора и не са мотивирани за работа с тях; учителите считат, че музейните образователни програми не са адаптирани добре към учебните програми.

„Какво трябва да се промени в музеите, за да станат по-интересни за учащите се?“ Възможните отговори насочват участниците към най-характерните и модерни начини за привличане на младата публика, а именно: да има игри; да има състезания с награди; да има музикални и видеоклипове; да има интерактивни беседи; да има често нови експозиции; актьори да разиграват исторически сцени; учениците да могат сами да участват в историческите сцени, да играят ролята на учени/откриватели, да изработват предмети/копия на експонатите, да могат да снимат и да пипат експонатите, да могат да купуват сувенири/подаръци и др., да могат да се срещнат с известни хора в музея, а също и да се срещат с нови технологии в музеите.

Колкото до предизвикателствата и опасностите при използване на новите технологии в музейна среда – те също са факт. Можем да си задаваме въпроса: дали тези технологии не биха подменили спецификата на музея да показва автентични материални ценности? И сигурно ще сме прави да се безпокоим. Прави ще бъдем да се притесняваме и за това кой и как ще използва тези технологии в музея и с какви цели. Но въпреки тези наши опасения, има начини възможните негативи да бъдат избегнати. А ползите са достатъчно много. Съвременни културни

институции, каквито са музеите, не бива да изостават от хода на времето. Това би ги направило непопулярни, капсулирани и отблъскващи именно младата публика.

Когато новите технологии навлизат навсякъде и когато техният информационно-образователен потенциал е достатъчно голям, не можем да си позволим да изостанем и да загубим връзката си с младите хора. Новото поколение все повече живее в света на дигиталното и дори да не насърчаваме този модел, можем да се възползваме от него, за да популяризираме своите институции и за да привличаме младите хора.

Експозиционното пресъздаване на историческото наследство днес много бързо еволюира и поставя нови хоризонти не само пред съвременния музей, но и в българското образование. Съвременното състояние на българския музей трябва да бъде съобразено с ново възприятие на експозициите, доближаващи ги до световни образци. Музеите да използват съвременни средства и канали за информация и образование, които да възпитават не само наблюдение, но и по-задълбочено мислене сред младите хора. Заложих на интерактивните методи в практическата си работа с учениците-учене в движение, учене чрез практика, учене чрез забавление. В създаването на проектите „Виртуален музей“ и „Сайт с културни маршрути в град Пловдив“ учениците приложиха собствена интерпретация на това какво е нужно отново да бъде върнат техният интерес към миналото на родния град. Продължаваме да работим по създаването на електронни сайтове за експозиции като „Печатите на Източна Румелия“, създаването на интерактивни игри – „Лего на историческите паметници в Пловдив“, „Интерактивна карта на паметниците на Съединението“, „Сглоби и подреди“ (униформи и знаци), продължава работата по 3D възстановката на античния Пловдив. Учениците ще се включат като екскурзовод за един ден, ще издирват материали в НБ „Иван Вазов“ за българката в Източна Румелия.

Регионалният исторически музей Пловдив от години взаимодейства с училището за по-успешно решаване на определени задачи: приобщаване на младите хора към българската история и култура, по-детайлно изучаване на историята на родния град, развитие на визуалната грамотност, личностно и емоционално отношение към историческото и културното наследство.

Нашите проекти имат за цел не само да върнат ученическият интерес, но и да бъдат използвани във виртуалния свят от всички. Защото и критичната маса в сферата на интерпретация и пресъздаване на културното наследство вече е достатъчно мощна. Публиката очаква да види музеите като съвременни и модерни културни институции. Музеите през новия век трябва да се развиват на базата на обвързаност на образователните процеси, новите технологии, които да провокират музейни посещения.

През последните няколко години 3D технологията успешно си проправи път в музейното дело. Музеи по цял свят започнаха да я използват и в нейно лице откриха решение на едни от най-сложните си кураторски и дидактически проблеми. Откриване на начините, по които информацията може да бъде показана виртуално.

Възможностите за музеите са ограничени само от въображението. От сканиране на древни предмети до пресъздаване на места и обекти – това е само началото на една нова ера в музейното дело. В нея посетител и обект ще могат да си взаимодействат по начини, които преди не са били възможни, а кураторите най-после ще могат да позволят на публиката да докосва техните експонати.

Изправени пред редица предизвикателства, като недостатъчно финансиране, ограничен достъп до артефактите, културни промени, дигитализация на медиите и възход на модерните технологии, музеите са принудени да потърсят други пътища за реализация. Те могат да бъдат намерени в създаването на оригинални и социални преживявания, в унисон с интересите на масовата публика и новите видове физически пространства.

Демократизирането на инструментите за 3D дизайн прави възможно прилагането на 3D принтирането и в родните музеи. Така те ще могат да излагат непоказани досега експонати, които посетителите ще могат да докосват и фотографират, пренасяйки впечатленията си и извън стените на институцията. А качването на 3D моделите във виртуалното пространство ще ги направи достъпни за голям кръг от хора, провокирайки нови теми за разговор, около които впоследствие могат да се изградят цели нови общности.

Добавената реалност, за разлика от своя предшественик – виртуалната реалност, наслажда използваната виртуална информация върху реални физически обекти. За целта са нужни три основни неща: устройство (като напр. смартфон, таблет, лаптоп, настолен компютър), екран, върху който ще се визуализира информацията, и специален софтуер за добавена реалност, който използва маркери или геолокация, за да бъде получена желаната допълнителна информация (създадения проект „Виртуален музей“).

Добавената реалност може да бъде използвана за виртуални реконструкции на по-обемни обекти (като кораби), стаи и дори цели сгради. С помощта на 3D технологиите, части от тях могат да бъдат пресъздадени в реални размери, а останалите елементи например могат да бъдат направени така, че да се визуализират на екрана на устройството, което използват посетителите. Така може да се използва и виртуализирането на Небет тепе.

Нуждата за спечелване на нова аудитория на музейните колекции също може да бъде задоволена от възможностите на добавената реал-

ност. Заемащите пространство информационни табла могат да бъдат заместени от невидимо за „невъоръжено“ око съдържание, създадено по начин, който да се хареса на различни хора и което да се показва при поискване.

Музеите могат да използват технологията на добавената реалност и да „съживят“ някои от експонатите си. Създаването на анимирани модели доскоро изглеждаше като неизпълнимо предизвикателство, но това вече е в миналото. Модерните дигитални и мултимедийни технологии вдъхнаха нов живот на много музеи по света, които благодарение на тях успяха да събудят интерес у посетителите.

Представянето на музейните артефакти по по-различен и интерактивен начин със сигурност ще ангажира вниманието на повече хора. Добавените развлекателни моменти ще накарат посетителите не само да запомнят престоя си в музея, но и най-вероятно да го повторят.

КЪМ СТОПАНСКАТА КОНЮНКТУРА НА КАЗАНЛЪШКИЯ КРАЙ МЕЖДУ ОСВОБОЖДЕНИЕТО И СЪЕДИНЕНИЕТО (1878 – 1885 г.)

Момчил Маринов, Марияна Ибришимова-Петрова

Икономическото състояние на града Казанлък в предосвободенския период не се отличава от това на нововъзникналите и заварени градове в завладените територии. Селището се оформя около турски военен лагер в края на XIV в.¹

През XVIII в. се забелязва значително засилване на българския елемент в града. През смутното „кърджалийско време“ в Казанлък се заселват стотици българи, напуснали Копривщица, Клисура, Търновско, Габровско, Трявна. Те идват със своите умения и известно имущество и допринасят за развитието на града. Формират се нови махали. Построената защитна стена² създава сигурност, спасява от опустошение и разграбване. Градът постепенно придобива български облик, а новодошлите, поради липса на земя, започват да се занимават с търговия и занаятчийство. Домашното розоварене се превръща в занаят, а добитото розово масло – в скъпа стока. За самочувствието на казанлъчани

¹ Райчевска – Танева, Паметници от османския период в Казанлък. В: Казанлък в миналото и днес, кн. V, Стара Загора, 1999, с. 60.

² Зид с бойници (мазгали) и съгледвачески кули (варди) с денонощни патрули от българи и турци, наричан от местните „шаранпол“.

свидетелства оплакване на земеделци от произволите при събирането на юруша.³ Нарасналите нужди на населението изискват и разнообразяване на производството. С постепенното разширяване на пазара от Казанлък тръгват кервани с вълна, кожи, гайтани и други стоки за Сърбия и Босна, Мала Азия и Цариград. Берати дават правото на казанлъшки граждани свободно да тръгват в границите на империята.⁴ Появата на пазари и панаири води до разрастване на кръстопътни селища като Казанлък и ги превръща в център на размяна.⁵ Селището е вече от градски тип и се оформя като административен център на долината.

В годините непосредствено преди Освобождението (третата четвърт на XIX в.) поминъкът на по-голямата част от населението в региона се осигурява от земеделието и скотовъдството. Същото се отнася и за жителите на казалийския център, които въпреки напредъка на занаятите и търговията не изоставят земеделието.⁶ До голяма степен картината се запазва и през първите две следосвобожденски десетилетия. В общобългарски план упадъкът, започнал в голяма част от занаятчийските производства през 1870-те години, продължава и след Освободителната война. Образоването на автономната област Източна Румелия чувствително стеснява пазара на занаятчийските произведения и оскъпява производството им поради наложената на границата с Княжеството митническа тарифа.⁷ От друга страна, тежестта на този фактор не следва да се надценява, защото проучванията показват, че по същото време в европейските територии на Османската империя също се наблюдава криза в занаятчийските отрасли.⁸ Следващи причини за упадък са изселването на голяма част от турското население, което купувало местните изделия, и промяната във вкуса на жителите, предимно от градовете, които започват да предпочитат по-добрите и евтини вносни стоки. Не трябва да се подценява и обстоятелството (в потвърждение на посоченото по-горе), че значителна част от представителите на занаятчийската гилдия избират по-примамливи поприща чрез заемането на „служби в новата държавна машина.“⁹

³ МИК НБ инв. № 909 – Казанлъшките граждани се оплакват на султан Мустафа.

⁴ МИК НБ инв. № 910 – Берат за право на свободно търгуване из турската държава на Маню Стоянов от Казанлък, придружен от двама сеизи; инв. № 1044 – Тодор Станев от Казанлък тръгува с Европа, Индия и Персия, да се даде берат на неговите слуги Стоян Манеоолу и Станчо Димитров от Казанлък.

⁵ Павлов, Ал. Икономическо развитие и състояние на град Казанлък. В: Казанлък в миналото и днес, кн. I, С., 1912, с. 286.

⁶ Пенчев, П. Казанлъшкият край през Възраждането, Пловдив, 2005, с. 58.

⁷ Стателова, Ел. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, политика, култура. С., 1983, с. 137.

⁸ Пенчев, П. „Упадъкът“ на българските занаяти и Руско-турската война (1877 – 1878 г.). – В: Сб. Руско-турската Освободителна война. От хронологично към емпирично-теоретическо осмисляне. С., 2008, с. 4.

⁹ Марков, Сп. Град Троян и неговото икономическо положение. – СпБИкД, 1908, кн. 9 и 10, с. 602.

Започналият по време на войната аграрен преврат продължава и след създаването на Източна Румелия. След напускане на областта от руските войски напливът на мюсюлмански бежанци рязко се увеличава. Провежданата политика по този въпрос е доста отстъпчива, до известна степен и непоследователна, което води до конфликти в някои части на областта. Преминаването на турските земи в български продължава чрез изкупуването им. За времето от 1879 до 1883 г. в Южна България чрез продажба от турски в български ръце преминават около 28% от наличната турска поземлена собственост по време на Освобождението. След 1882 г. турска земя купуват вече предимно заможни жители на селата и градовете.¹⁰

Въпреки трудностите от 1880 г. в Източна Румелия започва, макар и бавно, нормализиране и нарастване на селскостопанското производство. То се дължи главно на увеличаване на обработваемата площ и на естествения прираст на селското население. Но общо взето земеделието и скотовъдството в Източна Румелия остават примитивни, разпокъсани и изостанали.

Подобни процеси пораждат тъжната констатация на съвременник, че „икономическото състояние на населението от нашата област е обезпокоително. За никого вече не е лъжа, че от предната ни цветуща промишленост само един призрак е останал; че земеделието ни не го бива и се изоставя като една непроизводителна вече работа; инициативата дреме; предприемчивостта е убита; само едното чиновничество е цветущо... На днешен ден един капиталист, който с голям риск и трудове прави оборот с 300 000 гроша на годината, не може да спечели толкова, колкото печели един началник на отделение полуобразован, без една пара в джоба, без никакви почти усилия и без да рискува нищо!..“¹¹

През 1883 г. в реч пред сесията на Областното събрание генерал-губернаторът на Източна Румелия Александър Богориди заявява: „Търговията, промишлеността и земеделието – тия извори на благосъстояние на всяка страна, у нас се намират почти изсъхнали, викат на помощ и искат бърз и неотклонен подтик за подобрене“. Средствата се насочват за изграждане на административни сгради, шосета, за съвземане на селското стопанство като основен поминък на областта. На 1 май 1883 г. в с. Садово е открито земеделско училище за подготовка на специалисти за селското стопанство. Опитите за откриване на техническо училище претърпяват провал.¹²

¹⁰ Тук не са включени турските земи, които преминават безвъзмездно в ръцете на български селяни вследствие на съдебни решения, укрито от властта присвояване на земи на незавърнали се турски бежанци и земи на татарските и черкезките села. Промяната е в резултат от т.нар. аграрен преврат, чието „основно негово съдържание било ликвидирането на едрото турско земевладение и временно утвърждаване на господството на дребните и средните земеделски стопанства“. *Стопанска история на България 681 – 1981. С.*, 1981, с. 217.

¹¹ В. Народний глас, бр. 241-242 от 17 ноември 1881 г., с. 1.

¹² Шивачев, Ст. Пионерите на индустрията в Пловдив след Освобождението и Първо-

В икономическия облик на Казанлъшкия край в Румелийско време селското стопанство доминира, напълно аналогично с картината в общобългарски план, разбира се, налице са и особености. Като цяло (в сравнение с други части на българските земи) в Казанлъшко едрото земеделие е слабо застъпено и броят на ратаите е малък. Това дава основание на Любен Беров да направи извода, че районът е сред тези, където гръбнак на аграрното движение през 1878-1879 г. са малоземлените български селяни.

Според сведения от края на 1880-те години „селското население в Старозагорски окръг се занимава със земеделие и в твърде малък размер със скотовъдство. Чифлици има само в Старозагорска околия, принадлежащи на трима българи и на един турчин, местни жители. Тези чифлици се обработват с голяма грижливост и произвеждат разни зърнени храни“.¹³ Раздробяването на земеделските парцели получава „летящ старт“ и доминира структурата на поземления фонд през следващите десетилетия.

Що се отнася до техническата обезпеченост на стопанствата и отвореността и възприемчивостта¹⁴ към новите постижения в агрокултурата, ситуацията е плачевна. И ако това не е изненадваща констатация (най-малкото като неизбежен резултат от ескалиращото раздробяване на имотите), далеч по-притеснително е движението „в омагьосан кръг“. По време на едно от пътуванията си в Княжество България Константин Иречек констатира, че оранта е плитка, ралото е просто – без колела, с малко желязо за палешник.¹⁵ Заключението на Иречек е, че „почти у всичките образовани народи преди 50-60-100 години, начинът на земеделието беше същият, както и у нас днес, т.е. обработваха земята и растенията така: първа година угар, втора година жито или червенка, или ръж и трета година ечемик или овес или пак ръж...“¹⁶

Друга местна особеност е гъстотата на населението в Розовата долина. В резултат „земите (на Карловска и Казанлъшка околия – б.м. ММ) ако по качеството и добрината си да стоят много по-долу сравнително с нивите на Пловдивските и Старозагорски полета, обаче това не им пречи никак да имат голяма стойност, защото както отпреди, така и сега, в Карловско и Казанлъшко нивите се продават 5-6 пъти по-скъпо, отколкото се продават нивите в Старозагорско и Пловдивско. Причината на

то българско земеделско-промишлено изложение от 1892 година. – В: Сб. Очерци из историята на Пловдив. Пловдив, б.г., с. 99.

¹³ Сведения по икономическото състояние на България. С., 1888, с. 4.

¹⁴ Според един красноречив пример от 1937 г. (т.е. шест десетилетия след Освобождението), „много стопани отричат машинната вършитба като „неикономична“, под предлог че икономисаното време няма в какво да се ангажира“ (В. Искра, бр. 312 от 31 август 1937 г.). Действително в такива случаи коментарът е излишен.

¹⁵ Иречек, К. Княжество България. т. I, С., 1899, с. 200.

¹⁶ В. Земледелец, бр. 4 от 1 март 1883 г.

това е тази, дето населението в тези две околии е много гъсто и селата им са много на често едно до друго с по 100-200-300-400 къщи всяко¹⁷. Така цената на парцелите значително надвишава средната за страната и се превръща в поредното явление, затормозяващо развитието на земеделието в района.

Липсата на евтин и леснодостъпен кредит¹⁸ представлява по-голямо зло за българския земеделски стопанин, дори от сравнително високите и често променяни данъци. Неотрадно е представеното положение, че „нашият земеделец се кредитира от съселанина си лихвар-кръчмар, зеленичар и пр. и пр., понякога от селския учител и по-често от селския свещеник, спестовните акционерни дружества и земеделските каси“¹⁹. Като логичен резултат „една от многото злини, на която е изложен селянинът, е лихварството. Лихварството е жило, забодено в неговото тяло, което го смуче непрестанно – денем и нощем – откато стане човек дори до в гроба. С него той се ражда и с него умира“²⁰.

Наличните ресурси не се оползотворяват пълноценно: „Всичките села в Казанлъшко и Карловско не могат да извлекат ползите от богатството на пасищата, те държат твърде малко добитък, който лете добре охранен по Балкана, зиме гладува като си поддържа живота с една само слама и на пролет кога да го изкарват изново на Балкана, често се случва, че добитъкът от мършавина не може да излезе нагоре“²¹. За съжаление това важи не само за животновъдството: „И в овоцията от всякакъв вид тези две околии изобилстват. Всяко село е потънало в гора от орехи, сливи, ябълки, круши, череши, вишни, дюли, зарзали и праскови. Ако се направят малки някои фабрики, могат се произведе най-хубавите ликьори, които да заместят всички други онези фалшиви европейски ликьори, които освен болести и изправане на кесиите друго не ни помагат“²². В огромния брой от случаите предлаганите идеи не достигат даже до ниво опит за реализация.

Дори и малкото инициативи, които по-предприемчиви люде се стараят да направят като подобрене в земеделието, се осъществяват трудно. През 1882 г. например директорът на земеделието на Източна Румелия предлага да се закупят от Русия „добри житни семена“, но окръжната ко-

¹⁷ В. Земледелец, бр. 3 от 20 февруари 1883 г.

¹⁸ Проблемът с високата лихва на кредитите остава постоянен. Дори някои от спестовните дружества предоставят пари „под лихва на частни лица, която в никой случай не може да бъде по-голяма от 12% годишно“. Вж. напр. Устав на Спестовното дружество „Средна гора“ в с. Турия. Стара Загора, 1899 (ИМ „Искра“, ф. НИБ, инв. № 3783).

¹⁹ Стоянов, З. Земледелческият ни кредит и земеделческите каси. – СпБИД, 1899, кн. 7, с. 296.

²⁰ В. Селски глас, бр. 4 от 5 ноември 1894 г.

²¹ В. Земледелец, бр. 4 от 1 март 1883 г.

²² В. Земледелец, бр. 4 от 1 март 1883 г.

мисия възразява.²³ През 1885 г. в с. Хасът (дн. гр. Крън) основават земеделско дружество „Орало“ с цел да „поддържа и подкрепя земеделците в селото, както в нравствено, тъй и в материално отношение“.²⁴ Доколкото е известно обаче практически успехи дружеството не регистрира.

Съмнителна утеха е, че в съседните региони положението не дава повече поводи за оптимизъм, напротив. Според доклад на Дирекцията на земеделието, търговията и общите сгради през 1884 г. в Старозагорския департамент функционират 38 жетварки от системите „Валтер Вуд“ („Walter Wood“ респ. „Уолтър Ууд“), „Джонстън“, „Самюелсън“, „с които се жънат 11 028 уврата и една косачка от неизвестна система, с които се покосяват 110 уврата ливади“.²⁵ За сравнение по същото време в Пловдивски департамент са регистрирани 17 жътварки, в Хасковски – 6 жътварки и 1 вършачка, в Сливенски – 8 жътварки, и в Бургаски департамент – 13 жътварки.

Броят на машините очевидно е недостатъчен.²⁶ През 1883 г. напимер поради добрата реколта в Старозагорски департамент надниците на жътварите се повишават, след засиленото търсене на техния труд.²⁷

По стопанския си облик типичен случай на село в Казанлъшка околия представлява Мъглиж. Към 1882 г. „селото Мъглиж се състои от около 560 къщи с 2500 жители, от които 1/60 турци, а останалата част чисти българи православни, които се занимават със земеделие, лозарство, дърводелство, с трендафил и няколко души въртят добра търговия“.²⁸ Разбира се, посочената матрица служи за най-общ модел, но може да бъде възприемана като „представителна извадка“.

Малко по-късно при пътуванията си из Южна България етнографът

²³ В. Марица, бр. 381 от 24 септември 1882 г.

²⁴ В. Марица, бр. 692 от 2 април 1885 г.

²⁵ В. Марица, бр. 700 от 22 март 1885 г. Уврат – мярка за площ, равняваща се на ок. 2 дка.

²⁶ За любопитното (и противоречиво, но разбираемо) съчетание между традиция и бавно навлизане на машините в земеделските производства свидетелства рекламната обява на агронома Г. Георгов: „Препоръчвам на г-да земеделците склада ми от разнообразни земеделски машини в София, Бая Баши... плугове за впрягане с един чифт волове, плугове с 2 и 3 палешника...; железни леки брани за ниви и ливади; копачки за лозя... копачки за кукуруз, фасул, картофи, бостан, тютюн и др...; сеялки; косилки и жътварки от ковано желязо...; обиращки за сено и класове подир жътвата...; триери за пресяване и разделяне житото, ръжта и ечемика на 3 качества...; вършилки ръчни, парни и с конски преводи, веялки; сламорезки; менгемета (преси) за винарството; сушалки за сливи; локомотиви; французки воденичарски камъни; машини за пародвижни и вододвижни воденици американска система; помпи за двор и градини; пожарогасни помпи“. В. Марица, бр. 708 от 23 април 1885 г.

²⁷ В. Народний глас, бр. 401 от 8 юни 1883 г.

²⁸ В. Народний глас, бр. 354 от 25 декември 1882 г. Според К. Иречек Мъглиж има „3005 жители, освен 154 турци, всички българи“. Иречек, К. Княжество България, т. 1, С., 1899, с. 204. Това не променя картината по същество.

Васил Кънчов описва един случай на устройство на рибник за планинска пъстърва в околността на с. Габарево от предприемчив младеж, който организира за целта и акционерно дружество с хора от селото.²⁹ Но и този случай е по-скоро изключение от правилото. И солидните ресурси за рибарство не се оползотворяват задоволително.

По-различно е положението с „розовата култура“³⁰. Промисленото отглеждане на маслодайната роза³¹ в България е обусловено от климатичните условия и почвените характеристики на Розовата долина, както и от стопанските особености на казанлъшката роза, получила име, признание и широка популярност в света още в първата половина на XIX в.³² Поселищните проучвания сочат, че почти във всяко село на района има местности, където маслодайната роза расте добре и дава висококачествено масло. Това са проветриви, леко наклонени и разположени на припек места.³³

Производството на розово масло³⁴ представлява „една типична индустрия, която заема особено място сред другите клонове на народното наше стопанство. Освен че съставлява значителен поминък на част от населението в тия места на страната, гдето другите земеделски про-

²⁹ Кънчов, В. Из Южна България. – В: Мисъл, № 10, 1901, с. 646.

³⁰ Производството и събирането на етеричномаслени и лечебни растения е традиционно за България от векове. Лидер на световния пазар (поради уникалните си качества) е българското розово масло. Маслодайната роза е най-значимата етеричномаслена култура в национален мащаб. Отглежда се у нас повече от три века. От нея се получават розово масло, розов конкрет, розово абсолю и други производни продукти.

³¹ *Rosa damascena* Mill като ароматна култура е известна преди 2000 г. в Близкия изток. В българските земи е пренесена от Иран. У нас е известна и като Казанлъшка роза (*Rosa kazanlika* V. Top). Атанасова, М., Н. Недков, Етеричномаслени и лекарствени култури. Съвременни технологии за отглеждане, конкурентоспособност, финансиране. С., 2004, с. 51-52.

³² Първите общи сведения за розопроизводството намираме в трудовете и докладите на чужди пътешественици, пребивавали и посетили нашите земи преди Освобождението: Хаджи Калфа, Хелмут фон Молтке, Феликс Каниц, Хенрих Барт, Ами Буе, Хохщегер, Константин Иречек и др. Полезни данни за отглеждането на маслодайната роза дават и българските възрожденски писатели и изследователи поп Константин, Васил Априлов, Г. С. Раковски, Константин Фотинов, Найдено Геров, Иван Богоров, Любен Каравелов, Тодор Икономов, Илия Блъсков, Марин Дринов, Цани Гинчев и др. Зарев, К. История на българското розопроизводство. Пловдив, 1996, с. 7-8, 26-27.

³³ Пенчев, П. Казанлъшкият край през Възраждането. С., 2005, с. 28.

³⁴ Освен прочутото розово масло производителите в Розовата долина дестилират (макар и в значително по-малък мащаб) и други продукти – розов конкрет и розово абсолю. Розовият конкрет е червено-оранжева, восъчноподобна маса с аромат на роза. В него се съдържа 60% абсолю. То е червеникава течност с аромат на роза. Конкретът и абсолюто се получават чрез екстракция. Екстракцията се извършва с пречистен бензин без странична миризма в съответни инсталации. Чрез дестилация на вакуум се получава розовият конкрет, а след обработката му с алкохол и след филтриране – розово абсолю.

изводства не особено добре виреят и гдето цветущите някога занаяти и ръчна домашна промишленост вече са почти видоизменени и заглъхнали, важноста и значението на тая индустрия се простира много по-нататък. Розопроизводството е една от тия народни индустрии, която още в твърде ранни времена е поставила нашата страна в преки търговски връзки и сношения с най-отдалечените европейски и американски културни народи“.³⁵ Значението на маслодайната роза е още по-съществено предвид обстоятелството, че в някои райони култивирането ѝ е не само преобладаващо, но и почти единствен поминък.³⁶

Българското розово масло, справедливо най-популярен продукт на розопроизводството, е артикул на лукса и намира място във висшата парфюмерия, козметиката, сладкарството³⁷ и дори в тютюнопроизводството. На практика до Балканските войни 1912-1913 г. почти цялото количество розово масло, произвеждано от българските стопани, се изнася на външния пазар. Конюнктурата е благоприятна: „Цената, по която се заплащаше тогава маслото, и цената, по която се купуваше розовият цвят, бяха задоволителни и рентираща добре вложения капитал и труд. От никоя друга култура не можеше да се изкара повече доход, отколкото от културата на розата“.³⁸

Според изчисленията на съвременник-агроном „при около 150-200 лв. разноски за учредяване и 20 лв. за поддържане един декар с рози дава до 300 кг цвят или 30 мускала масло, най-долната цена на което по 2 лв. дава един бруто приход 60 лв. и остава една чиста печалба от 40 лв. за декар“.³⁹ Дори с уговорката за известно завишаване на предложените стойности, доходността на розопроизводството не подлежи на съмнение.³⁹ Розовата култура се оказва „бялата лястовица“ в стопанската схема на района. Средното производство на розов цвят от хектар се движи между 1500 и 1600 кг. Един мускал⁴⁰ розово масло се получава от 12-14 кг цвят. Рандеманът зависи от ред фактори, като важно обстоя-

³⁵ Първа конференция върху розовата индустрия. Пловдив, 1906, с. 8.

³⁶ В селата Текия, Клисуря, Горно Кисилери, Богаз (Карловска околия) розовите градини заемат съответно 31%, 25%, 24% и 17% от цялата обработваема земя в селските землища. Подобни примери могат да се приведат и за общини в Казанлъшка и други околии (Първа конференция върху розовата индустрия. Пловдив, 1906, с. 9).

³⁷ С превъзходни вкусови качества е сладкото от розов цвят. Според особено любопитна по съдържанието си дописка „от Казанлък пишат на вестник „Южна България“, че някой си Хр. Ив. Велиев се назначил за инспектор, защото бил проводил три гърнета трендафилово сладко на г. Бобчев. „Пущината, пак че се ядва! Особено, след като се изкъпеш, да си земиш две лъжички, да му пийнеш една студена вода... Балсам!“ В. Борба, бр. 2 от 7 август 1885 г.

³⁸ Карапетров, Ал. Уреждане на производството и търговията с розово масло (Реч, произнесена в Народното събрание на 22 май 1940 г.). С., 1940, с. 4.

³⁹ Първа конференция върху розовата индустрия. Пловдив, 1906, с. 9.

⁴⁰ Мускал (от арабски език) – мярка за тежест, равна приблизително на 4,9 грама.

телство е продължителността на розобера в зависимост от климатичните условия. Средната продължителност на розобера е 50-55 дни.⁴¹

Тенденциите в развитието на розопроизводството през първите две следосвобожденски десетилетия са нееднозначни. Картината се усложнява и от факта, че редовна статистика за състоянието на розовите градини започва да се води едва след 1887 г.⁴² В случая с казанлъшкото село Енина например през 1878 г. розовите градини са около 500 дка, до 1883 г. те нарастват на 690 дка, до 1890 г. на 1390 дка, до 1899 г. на 1512 дка, а през 1905 г. на 2405 дка. До голяма степен това се отнася и за други села в Казанлъшка, Карловска и Новозагорска околия.⁴³

Може да се приеме аксиомата, че „розовата култура в България, целяща екстрахирането на розовото масло, не е само най-старата и най-привлекателната индустрия в нашата страна, но също съвсем изключително наша собствена такава“.⁴⁴ Подкрепяме констатацията, че „и тук ние трябва да отбележим като една голяма придобивка, като един голям успех за нашата държава и за нашето стопанство, че благодарение на дейността от българските търговци и намесата на държавата, розовото масло, което до неотдавна бе известно на чуждия пазар като „розово масло от Ориента“, получи същинското си име: „българско розово масло“.⁴⁵

Другите браншове нямат съдбата на розопроизводството. Пряк участник в обществения живот на Източна Румелия представя огорчението си от несбъднатите надежди за стопански прогрес със следните думи: „...Скръбно ни е да забележим, че от основаването на Българската банка сир. от времето на Освобождението ни, твърде малък напредък е направила нашата търговия, толкова малък наистина, щото никаква паралелна черта не може да се тегли измежду него и развитието на другите клонове от обществения ни организъм...“⁴⁶

„Естественният подбор“ (при цялата си метафоричност определение типично не само за сферата на биологичните науки) разделя занаятите

⁴¹ Първа конференция върху розовата индустрия. Пловдив, 1906, с. 11.

⁴² Palarait, M., Primary Production in a Market for Luxury the Rose-Oil Trade of Bulgaria 1771 – 1941. – In: The Journal of European Economic History, Rome, 2000, p. 559. Според М. Паларе българите са един от най-динамичните в икономическо отношение етноси в Османската империя. Palarait, M., The Balkan Economies 1800 – 1914: Evolution without Development. Cambridge, 1997, ch. 2 and 3. Всъщност статистически данни за износа на розова вода и масло се водят от 1882 г. Проблемът е, че през 1882-1885 г. експортираната розова вода е групирана заедно с розовото масло. Вж: Първа конференция върху розовата индустрия. Пловдив, 1906, с. 12.

⁴³ Зарев, К. История на българското розопроизводство. Пловдив, 1996, с. 43.

⁴⁴ ТД-ДА – Стара Загора, ф. 43 К, оп. 1, а.е. 2, с. 13.

⁴⁵ Карапетров, Ал. Уреждане на производството и търговията с розово масло (Реч, произнесена в Народното събрание на 22 май 1940 г.). С., 1940, с. 4.

⁴⁶ В. Народний глас, бр. 158 от 27 януари 1881 г.

на три големи нееднородни групи: 1) западачи („загиващи“), 2) запазвачи положението си и 3) модернизиращи се производства.⁴⁷

В първата група попадат мутафчийството (изработване на въжета, чували, чулове и др. подобни), сапунарството и свещарството, халачеството, грънчарството, абаджийството, маказчийството, златарството (куюмджийството), бояджийството, папукчийството, кожарството, калайджийството и др.⁴⁸ Средносрочната равностметка за Казанлък сочи следното:

Занаяти	Дюкяни и работници към 1877 г.	Също през „румелийско време“ 1879-1885 г.	Също към 1892 г.
Мутафчийство	5 дюкяна и 80 работници	5 и 8	3 дюкяна и 6 работници (заедно с майсторите)
Сапунарство	20 и 3	5 и 2	5 и 1
Халачество	27 и 80	7 и 5	4 и 4 (остават само майстори)
Грънчарство	20 и 4 (работници във всяка работилница)	16 и 4	10 и 2
Абаджийство	44 и 80	12 и 25	8 и 6
Ножарство	20 и 40	2 и 4	2 и 4
Златарство	17 и 20 (всичко работници и майстори)	18 и 18	6 и 6
Бояджийство	18 и 2-3 (средно работници във всеки дюкян)	12 и 1	8 и 1
Папукчийство	50 и 3 (средно работници във всеки дюкян)	20 и 3	15 и 2
Кожарство	27 и 80	23 и 55	19 и 40
Калайджийство	11 и 30	11 и 30	11 и 25

⁴⁷ За перспективите в общобългарски план вж: Та Ван Лонг. Еволюция на пропадациите занаяти в България (от края на XIX в. до 1910 г.). – В: ИП, 1990, кн.5. Присъединявам се към изводите на автора, че „посочените процеси в развитието на разгледаните занаяти показват, че те не са били във всеотрастен упадък. Затова, ако може да се говори за пропадане, то това трябва да се разбира само в смисъл на спадане и стесняване на производството, показано главно от абсолютната численост на активното население, а не от пропадането на занаятите във всичките им аспекти“ (с. 42).

⁴⁸ Данните в следващите таблици са по Павлов, Ал. Цит. съч., с. 430–439.

Занаятите, които, най-общо казано, запазват позициите си, формират втора (макар и до значителна степен – условна по съществото си) група:

Занаяти	Дюкяни и работници преди Освобождението	Също през „румелийско време“	Също към 1892 г.
Коларство	2 дюкяна и 8 работници	7 и 20	14 и 35
Столарство	1 и 1	4 и 1 (работници във всеки дюкян)	6 и 1
Железарство	6 и 1	5 и 1	7 и 1
Обущарство	30 и 1	60 и 2 (средно работници в един дюкян)	40 и 3
Шивачество	3 и 1-2	7 и 2 (средно работници в един дюкян)	12 и 2

Солидни са традициите на казанлъшките производители в текстилните браншове. Вълнотекстилната индустрия има дълбоки корени в миналото. Градовете от двете страни на Стара планина (Габрово, Казанлък, Карлово и др.) „от незапомнени времена“ се занимават с тъкане на аби и шаяци, а също така с плетене на шнурове и гайтани от ръчно предена вълнена прежда, с която абаджиите украсяват мъжкото горно облекло. Всички народности, населяващи тогава Османската империя – турци, българи, гърци, албанци и др., обшиват дрехите си с гайтани.⁴⁹ През 1882-1884 г. търговци от с. Шипка снабдяват пазара в Одрин с гайтан, пистил, различни видове ножарски и свиркарски изделия.⁵⁰

През източнорумелийския период с промяна вкусовете на клиентите гайтаните, изплетени от груба ръчно предена прежда, бързо губят пазарни позиции. Казанлъшките производители, подобно на габровци, решават да изградят свои фабрики за машинно изработване на прежди, вместо да внасят европейска продукция. През 1889 г. се създава „Ро-

⁴⁹ Стайнов, Г. 1848–1948. 100 години вълнотекстилна индустрия в Казанлък. С., 1963, с. 3. Най-често гайтаните са черни, по-рядко – сини, а понякога – в други цветове, включително и пъстро плетени. Изработват се ръчно почти до края на XVIII в., след което се въвеждат дървени (а от началото на XIX в.) и железни чаркове. Според някои автори гайтанови чаркове започват да се произвеждат в Германия (гр. Бармен) и Австро-Унгария (Виена) след 1872 г., което означава, че българският железен чарк е самобитно изобретение на българските майстори-железари (Казанлък в миналото и днес, кн. 3, с. 544).

⁵⁰ Архив на читалище „Светлина“ – гр. Шипка (Боян Ш. Чомаков. Търговия, стопанство и цени в Шипка), а.е. 1, л. 3–4.

зова долина“ АД по подобие на габровската фабрика „Александър“.⁵¹ Машините са доставени от английската фабрика „Принц Смит & Зои“ през 1890 г., когато от Англия пристига и Смит – „пръв монтьор и майстор“. Фабриката разполага отначало с около 600 камгарни вретена.

През 1880 г. източнорумелийското правителство „отваря“ склад за морска сол в Казанлък, но две години по-късно Областното събрание решава (от 1 март 1883 г.) да се закрият всички складове и да остане само Анхиалския (дн. гр. Поморие), откъдето „търговци да купуват солта и да я разнасят из областта, а не това да върши правителството“⁵². Уреждането на склад за сол в Казанлък, въпреки несполуката, е косвено доказателство за традиционното развитие на овцевъдството в района.⁵³

Според сведения от 1857 г. Казанлъшкият панаир⁵⁴ е утвърден и продължава 15 дни през ноември.⁵⁵ През „румелийско време“ панаирът продължава три дни непосредствено след Гергьовден (6 май) и на него предлагат едър добитък.⁵⁶ Значението му остава регионално. Все пак Казанлъшкият панаир се утвърждава като традиционен и редовното му провеждане продължава и през следващите десетилетия.

В началото на 1879 г. в Казанлък се оформя мнение за необходимостта от преместването на пазарния ден от вторник в събота. Мотивът е, че идващите в Казанлък от по-отдалечени села в околията губят по два дни в седмицата (вторник и сряда) за връщане. К. Бозвелиев предлага друго обяснение за истинската причина на това решение. С преместването на пазарния ден в събота казанлъчани изолират до голяма степен завърналите се евреи от пазарната търговия. Решението за съботен пазарен ден се приема на окръжен съвет с председател Никола Самев на 3 май 1879 г., потвърдено е на 9 септември 1881 г. и в крайна сметка събота

⁵¹ Дружеството разполагало със 120 акции по 1816 лв. златни на обща стойност 217 920 лв. Поради недостиг на капитали казанлъшките гайтанджии Т. Киров, Н. Касев, Ст. Стайнов и др. се обръщат за помощ към търговеца на розово масло Димитър (Димитро) Папазов, който в резултат получава повече от половината от акциите на фабриката. Вж.: Стайнов, Г. 1848 – 1948. Сто години вълнотекстилна индустрия в Казанлък. С., 1963, с. 20. Според други данни фабриката е създадена през 1890 г. Т. Б. и М. Ст. Индустрията в Казанлък. – В: Сб. Казанлък в миналото и днес, кн. III, С., 1928, с. 540.

⁵² *СнБИКД*, кн. 2 и 3, 1900 г., с. 78. Морската сол се продава първо и второ качество.

⁵³ Пенчев, П. Казанлъшкият край през Възраждането. С., 2005, с. 20.

⁵⁴ Пенчев, П. Казанлъшкият край през Възраждането. С., 2005, с. 41–42.

⁵⁵ Иванова, Е. Панаири в Старозагорско – материални и духовни измерения (края на 19-и – първата половина на 20-и век). – В: Панаири, пазари, тържища в българските земи, Търговище, 2004, с. 421.

⁵⁶ В. Марица, бр. 702 от 2 април 1885 г. Според информацията във вестника „Казанлъшкото градско кметство има чест да обяви, че както всяка година, тъй и сега, подир Гергьовден, в петък се отваря тридневен панаир за едър добитък (Сър панаир) в Казанлък“.

се оказва пазарен ден в продължение на около три години и половина.

Сложността на положението не следва да се абсолютизира. В плетеницата от тези перманентни проблеми се крие зародишът за успеха на българската модернизация, колкото и относителен да се оказва той: „Силната западноевропейска фабрична конкуренция, която убиваше нашето занаятчийство, слабо развитата ни търговия, примитивното ни земеделие и в резултат силно чувстващата се стопанска криза налагаха на българското стопанство да усъвършенства формите на народното производство, да го засили и да го направи конкурентоспособно, поне на вътрешния пазар“.⁵⁷

Стопанската модернизация на Казанлъшкия район се определя най-вече от тенденциите в розопроизводството, особено в търговията с розово масло, където посредническият статут е решително надскочен. Като цяло, аналогично с процесите в общобългарски мащаб, периодът е на подготовка и натрупвания на национални производителни сили за възходящото стопанско развитие в началото на ХХ в.

⁵⁷ Стоянов, Н. Списание на Българското икономическо дружество завърши своята 40-годишнина. – СпБИД, 1942, кн. 1, с. 3-4.

СЪЕДИНЕНИЕТО: ПОГЛЕД ОТВЪН

ИЗТОЧНОРУМЕЛИЙСКАТА АВТОНОМИЯ В РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ОПИТ ОТ XIX ВЕК

Симеон Кацаров

Автономията е характерна част от европейската държавност през XIX век с нарастващо значение и с разнообразни форми и широки проявления. Тази част от държавността често е много по-добре формулирана като държавно право, отколкото централното подобно. Показателен пример в тази посока е Източна Румелия, чиято автономност се базира на Органически устав от 15 глави, 495 члена и 13 притурки, докато на централно ниво, в Османската империя, не съществува дори конституция, която е отменена през 1878 г.¹ Всъщност основната характеристика на всяка една автономия е съществуването на собствен закон, чрез който тя се еманципира спрямо централната власт. Във „Века на национализма“ тя е средство или за потушаване, или за насърчаване на националните страсти, като много често това не зависи от създателите на автономността. До края на 70-те години европейската държавност вече има значителен опит, който дава силно отражение и върху Източнорумелийската автономия, особено като се има предвид начинът на нейното създаване. Но при приложението си в българските условия тази форма на автономност дава нови интересни нюанси.

В европейския опит, до появата на Източна Румелия, се открояват няколко много ярки примера за автономност, в които може да се търсят както преки взаимозависимости, така и традиция, в която се откриват логични връзки. Това са Полската конституционна автономия в рамките на Руската империя от 1815 г., Кралство Хърватия и Словения в Австро-Унгария (1868 г.), автономията на провинция Галиция от 1861 г. и статута на остров Крит, получен от Фермана през 1868 г.

В началото на XIX век на политическата карта на Европа се появя-

¹ Интересен поглед върху конституционното развитие на империята дават: **Findley, Carter.** *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922.* Princeton University Press, 1980. **Devereux, Robert.** *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament.* Johns Hopkins University Press, 1963. **Davison, Roderic.** *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876.* Gordian Press, 1973.

ва интересна форма на автономността – *Кралство Полша*² (Królestwo Polskie). Това формиране се появява на базата на новия европейски ред, който е определен на Виенския конгрес, и обобщава в най-пълна степен желанието на Руската империя не само да навлезе дълбоко в континентална Европа, но и да направи опит да се докосне до оформящата се след Френската революция конституционно-либерална система. Ведещият фактор за тези „европейски щения“ е император Александър I, който проявява особен интерес към въвеждането на полската автономна система. Благоразположението на Александър I е видно и от новата титла, която си добавя, „Цар полски“ (Царь Польский)³, но най-важният знак е получаването на доста широка и либерална, за времето си, автономия в земите на бившето Варшавско херцогство. Статутът на Кралство Полша се основава на Конституционната харта, обнародвана на 20 май и подписана от императора на 27 ноември. Въпреки значителния принос на княз Адам Чарториски (Adam Jerzy Czartoryski), последната редакция на текста е на Александър I и неговите съветници, по-този начин Хартата е класически пример за октроирана (дарена) конституция.

Според новия си статут Кралство Полша се превръща в наследствена монархия, която „завинаги е свързана с Руската империя“^(чл. 1), руският владетел назначава Наместник (Namiestnik), който, ако не е от членовете на Императорския дом, задължително трябва да е роден в Кралството или да има права на гражданин в него^(чл. 7). „Римокатолическата религия, изповядвана от мнозинството от жителите“, става обект на специално внимание от страна на управлението, но това не трябва да компрометира свободата на другите вероизповедания^(чл. 11). Специален член е отделен и за свободата на печата, макар че веднага се определя, че трябва да се вземат мерки и за ограничаване на злоупотребите с тази свобода^(чл. 16). Продължава да се гарантира свободата на индивида въз основа на стария полски закон „neminem captivari permittemus nisi jure victum“⁴, но този път правото се разпростира върху „всички съсловия“^(чл. 18). Полският е обявен за език на администрацията, съда и армията^(чл. 28), като държавните граждански и военни позиции трябва да се заемат изключително от

² Други популярни названия са Полско царство (Царство Польское), наричано така от руската администрация, и Конгресна Полша (Królestwo Kongresowe, конгрессовая Польша).

³ Приемането на титлата „цар“ не означава някакво приравняване на руското царско достойнство с това на поляците, това е стар похват, приеман от руската титулатура още от времето на Иван IV Грозни, който с разширяването на границите си добавя и „царь Казанский, царь Астраханский, царь Сибирский“, този похват се запазва до края на съществуването на империята.

⁴ Този принцип е въведен още от крал Владислав III (Władysław III Warneńczyk) с актовете през 1430 и 1433 г., според него не трябва да се арестува и наказва никой, без съответната присъда. Първоначално тази привилегия се прилага само към шляхтата, но в последствие тя разширява своето приложение и към част от градските жители и полските евреи (1791 г.).

поляци (чл. 29). Един от ключовите моменти от Хартата гарантира, че „Полският народ ще има за вечни време народно представителство“, това ще бъде Сеймът, състоящ се от монарха и две палати – Сенат и Палата на депутатите (чл. 31).

Изпълнителната власт е изцяло базирана в ръцете на Царя, като всички негови наследници трябва да бъдат коронясвани във Варшава и да се заклеват да опазват конституцията.⁵ Царските заповеди и постановления се преподписват от министър, носещ отговорност за всичко, което в тези документи може да бъде в противоречие с Хартата и законите (Титул III, Глава I). Конституцията учредява и Държавен съвет, без който Наместникът не може да предприеме никакво важно решение (Титул III,

Глава III). Създават се пет „комисии“, които се управляват от министри: на вероизповеданията и народното просвещение, на правосъдието, на вътрешните дела и полицията, на войната и на държавните доходи и имущество (Титул III, Глава IV).

Законодателната власт (Титул IV) принадлежи на монарха и на двете камари. Сеймът се свиква на всеки две години, в продължение на тринадесет дни, като Царят има право да го разпуска, да разсрочва неговите заседания и да го свиква извънредно. Членовете на парламента се ползват с имунитет по време на сесиите. Законодателната инициатива е само на владетеля, но представителите в двете камари имат възможност чрез Държавния съвет да направят различни предложения, за добруването на своите съграждани. Бюджетът се одобрява от Сейма за не повече от четири години. Всички приети закони трябва да получат санкцията на Царя, ако се откаже одобрение, проектът пропада (чл. 105).

Сенатът се състои от членове на императорското семейство, епископи, воеводи и каштеляни⁶, които се назначават от монарха до живот (Титул IV, Глава II). Палатата на депутатите (Izba Poselska) се състои от 77 представители, избрани от шляхските сеймове (sejmik), по един от всеки повят (powiat), т.е. окръг, и 51 депутати от гминовете (gmina), т.е. общините. Мандатът на представителите и депутатите е шестгодишен, а избирателният ценз се определя от размера на преките данъци, които не трябва да са по-малко от сто злоти. Ако Царят разпусне „Избата“, то той е длъжен в рамките на два месеца да насрочи нови избори (Титул IV, Глава III).

В Конституционната харта на Полското кралство съжителстват две тенденции, едната е свързана със съхраняването на части от предишното държавно-политическо устройство на Жечпосполита, съществувало преди 1795 г. Другата тенденция е въвеждането на либералната поли-

⁵ Клетвата буквално гласи: „Обещавам и се заклевам пред Бога и Евангелието, че ще пазя и ще изисквам съблюдаването на Конституционната Харта с всичката си Моя власт“ (чл. 45).

⁶ Kasztelan – длъжност, появила се в средновековна Полша в XIII век, като първоначално се свързва с управлението на замъците и има ограничени съдебни функции, но през XIX век тя е по-скоро почетна титла.

тическа теория на епохата, с много общи черти с Френската конституция от 1791 г. и Конституционната харта на Франция от 1814 г. 165-те конституционни члена регламентират по един значително либерален начин отношенията между централната власт и полските земи, като и широките прерогативи на автономността, гарантират почти независимо съществуване. Влиянието на Петербург е сведено до личността на владетеля и няколко висши чиновници. Фиксираните либерални ценности, народното представителство, независимостта на съдебната система и т.н. са в контрапункт на съществуващата в империята държавно-правна система, в която дори несъществува и конституционна регламентация.

Продължителността на приложението на полската конституционна автономия не е дълга. Между император Александър I и Кралство Полша първоначално съществува хармония в отношенията, като за това голяма роля изиграват либералните настроения на монарха. Със засилването на консерватизма в двора хармонията започва да се нарушава, от своя страна поляците също проявяват все по-големи тежнения за възстановяване на полската държавност в старите ѝ граници. Много показателен е примерът, че въпреки конституционната регламентация, Сеймът е свикан само 4 пъти (1818, 1820, 1825 и 1830 г.). В крайна сметка тези противоречия избухват в мащабното Полско въстание от 1830-1831 г. След неговото потушаване император Николай I въвежда в конгресна Полша Органически статут (14 февруари 1832 г.), който замества конституционната Харта от 1815 г. Според него Кралството се обявява за неразделна част от руската държава. Премахнати са съществуващите по-рано елементи на полската автономна държавност (Сейм, отделна полска армия и т.н.), ограничени са правата на запазените автономни учреждения, като Наместничество, Държавния съвет и Съвета за управление (министерствата). След Януарското въстание от 1863 г. териториите на Кралство Полша започват да губят и малкото си автономни права, в края на 70-те години от тях е останал само спомен, а териториите на бившата автономия започват да се обозначават само като „Привислински край“.⁷

Друг много сходен пример за автономен статут, който е на границата със самостоятелната държавност, и е много по-близо, и хронологически, и геополитически, до българските земи е създаденото през 1868 г. *Кралство Хърватия и Славония*⁸, в състава на унгарската част на Ав-

⁷ Привислински край, Kraj Nadwiślański – за първи път това название се появява през 1883 г., макар по-честото му използване да става след 1888 г.

⁸ В названието на кралството съществува известно разминаване, хърватите го наричат „Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija“, но за унгарската администрация е Horvát-Szlavónorság. Това се дължи на факта, че de jure Далмация е част от триединното Хърватско кралство и като такава част принадлежи на Унгарското кралство, но de facto Далмация се администрира от Австрия. Унгарското правителство повдига въпроса за връщането на Далмация, но немного често и без голяма настойчивост, тъй като се опасява от засилване на позициите на автономна Хърватия.

стро-Унгария. Политическият статут на Кралството се урежда с Хърватско-унгарското споразумение (Hrvatsko-ugarska nagodba), утвърдено на 12 ноември от император Франц-Йосиф. За разлика от Полската Харта, споразумението е създадено от съвместен комитет, в който участват унгарски и хърватски представители, след дълги дискусии между април и юли 1868 г. В самите хърватски провинции има една немалка част от населението, отнасяща се с недоверие към новата унгарска власт.

Споразумението изхожда от принципа за неделимостта на апостолическо кралство Унгария и заедно с Хърватия образуват „държавна общност“ (§ 1), унгарският крал е и крал на Кралство Хърватия и Славония (§ 2). Признак на „общността“ е присъствието на представители на автономното кралство в долната палата на унгарския парламент, когато в него се обсъждат дела, касаещи земите му (§ 32), а в Палата на магнатите има гарантирани 2 места (§ 36). От тези представители Парламентът включва 5-има депутати в състава на Унгарска квота-делегация (§ 40-41), която периодически разглежда общоимперските проблеми, но те участват в работата на делегацията само когато се разглеждат въпроси, свързани с Хърватия. Създава се длъжността на министър за Хърватия и Славония, който е част от унгарското правителство. Предвижда се съществуването на съвместни дела (§ 5), като отбраната (§ 6-7), определяне на финансовите и паричните въпроси, данъчната система, морските и търговските дела, гражданството и натурализацията, полицейския надзор и т.н. (§ 8-10).

Всички привилегии и прерогативи, които не са посочени в Споразумението като попадащи под юрисдикцията на централния парламент и власт, автоматично се определят в границите на автономното вътрешно управление (§ 47), това е местната изпълнителна власт, законодателството, образованието, религията и съдебната система. Главният орган на хърватската автономна власт е Съборът (Sabor), който се състои от 88 избрани и 25 назначени представители. Той е законодателят на областта, от неговия състав се избират и хърватските депутати, които влизат в състава на унгарския парламент. Управител на областта, ръководител на хърватското правителство (Zemaljska vlada) и председател на парламента е банът (Ban), който се назначава от унгарския крал по предложение на централното правителство и формално е отговорен пред Събора (§ 50-51). Автономното правителство е съставено от три Отдела (Odjela): на вътрешните работи, на религията и образованието и на съдебната власт.⁹ Официалният език в границите на Кралството е хърватският (§ 57).

Въз основа на разпоредбите на Споразумението от 1868 г. на Кралство Хърватия и Славония се определя правен статут, който не притежава никоя провинция в рамките не само на Австро-Унгария, но и сред останалите многонационални държави в Европа. Автономността на тези

⁹ През 1914 г. се формира и четвърти Отдел на националната икономика.

територии е почти равна на самостоятелно развиваща се държавност, Франц-Йосиф ще се коронова за крал на Хърватия и Славония, като с тази привилегия е удостоена само унгарската корона и никой друг субект в империята. Хърватите получават признанието на „политическа нация“, което ги поставя сред народите, имащи право на влияние върху политическата сцена в империята. Получената автономия обаче не дава на Хърватия и Славония самостоятелна държавност, тъй като нейното (на автономията) съществуване става само и единствено чрез общите ѝ отношения с Унгария, дори спрямо Австрия Кралството не присъства като индивидуален субект. Хърватия и Славония са неразделна част от Унгария, а не от Австро-Унгария. Този специфичен момент е обусловен още при създаването и подписването на самото Споразумение от 1868 г. По замисъл и при оформяне Унгарско-хърватското споразумение трябва да прилича на австро-унгарското Изравняване¹⁰ от 1867 г., но между тях съществуват големи разлики. Ако при второто съществуват двама равноправни партньори, като са ограничени от всякакви възможности за намеса във вътрешните работи, то при Споразумението ясно е посочен силният субект (Унгария), който има всички функции на централната власт, докато за Хърватия е оставена ролята на обект, на когото се разрешава да съхрани своята автономия, макар и в доста обширни рамки.

Въпреки твърдите гаранции за запазване на широката автономия, които са регламентирани в Споразумението, обезпечени са от името на владетеля и са осигурени от централното правителство в Пеща, се наблюдават редица случайни или не пукнатини в законодателството, които Унгария фактически може по всяко време да се намеси във вътрешните работи на автономното кралство. Като типични примери могат да се посочат назначението на Бана, което става от монарха, но по предложение на унгарския министър-председател; отговорността на министъра за Хърватия и Славония не е към Събора в Загреб, а пред централния парламент; въпреки че официалният език в автономното кралство е хърватският, при уреждане на общите въпроси се използват и двата езика (хърватски и унгарски), което по-късно е използвано, за да се прилага този принцип и във вътрешните дела и т.н. Проблемите на общото съжителство с унгарците предизвикват доста вътрешно-политически кризи и конфликти с централната власт (Раковицкото въстание от 1871 г., размириците от 1883 г. и други), които довеждат до формирането на все по-голямо недоверие към автономията и търсене на други алтернативи в политическо, идеологическо и националистическо естество. Действието на Споразумението продължава до 1918 г., когато

¹⁰ Дори при терминология се търсят тези сходства, австрийците го наричат *Kroatisch-Ungarischer Ausgleich*, а унгарците *Horvát-Magyar Kiegyezés*, които са идентични с названията на австро-унгарското споразумение от 1867 г. – *Österreichisch-Ungarischer Ausgleich* и *Osztrák-Magyar Kiegyezés*.

хърватският Събор взема решение за неговото прекратяване, излизане на Хърватия от кралство Унгария и присъединяването ѝ към Кралството на сърбите, хърватите и словенците.

Примерите с Полша и Хърватия са емблематични за състоянието на европейския опит в посока създаване на много широка автономия, граничеща със самостоятелност, но съществуват и други примери, за типичните по статут автономни области, които не претендират за толкова значимо място в държавническата структура. Такъв пример, който започва с ограничена автономност и след това непрекъснато се разширява, е автономията на Галиция¹¹, най-източната част от австрийските владения на Франц-Йосиф. Ако се хвърли дори един бегъл поглед към картата на Австро-Унгария, ще се види, че след отделянето на Унгария само чрез Галиция Австрийската империя си запазва старата „привилегия“ да осъществява пряк контакт със своя стар партньор и противник – Русия. Заедно с Далмация, която също е запазена от австрийците, двете провинции са своеобразни „врати на Изток“ за Виена, едната (Галиция) към Русия, а другата (Далмация) към Османската империя. Отдалечеността от центъра на Галиция ѝ осигурява и по-особен статут. Франц-Йосиф показва насоката на своята политика към разширяване самоуправлението на Галиция още през 1849 г., когато назначава за свой представител полския граф Агенор Голуховски (Agenor Romuald Gołuchowski)¹², който ще се превърне в архитект на структурата на провинциалната автономия.

Галиция получава административна автономия през 1860 г., когато в резултат на външни неуспехи и вътрешна криза в Австрийската империя започва възстановяване на конституционните норми (Октомврийски диплом/ Oktoberdiplom), чрез създаването на общодържавен парламент и формирането на провинциални законодателни органи. В неунгарските територии такива привилегии получават общо 17 провинции¹³, т.е. Галиция все още не се отличава по своя статут от всички тях. През февруари 1861 г. се приема нова конституционна уредба в империята, известна като Февруарския патент (Februarpatent), който предоставя на провинциите и техните парламенти още по-широки правомощия. Правните основания за административната автономия на Галиция са урегулирани в Приложение

¹¹ Официалното название на провинцията е Кралство Галиция и Лодомерия с Великото княжество Краков, княжества Освиенцим и Затоп (Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogtum Krakau und den Herzogtümern Auschwitz und Zator).

¹² Голуховски е влиятелна политически фамилия, от нея е и бъдещият министър на външните работи на Австро-Унгария от 1895 до 1905 г. Агенор Голуховски (Agenor Maria Gołuchowski).

¹³ Кралство Бохемия, кралство Далмация, кралство Галиция, ерцхерцогство Долна Австрия, ерцхерцогство Горна Австрия, херцогство Залцбург, херцогство Щирия, херцогство Каринтия, херцогство Крайна, херцогство Горна и Долна Силезия, графство Тирол, маркграфство Моравия, маркграфство Истрия, графство Горица, „графство с ранг на княжество“ Буковина, земите на Форарлберг, град Триест и околностите му.

нията на Патента ^(Beilage II „O“). Според този регламент населението на провинцията е представено в местен парламент (Sejm Krajowy, Galizischer Landtag) ^(§ 1), който е съставен от 150 членове, от които 141 се избират, а 9 са по право – двамата ректори на университетите и седем католически и униатски архиепископи и епископи ^(§ 3). Парламентът трябва да свиква поне веднъж годишно в столицата на областта – Лемберг (Лвов) ^(§ 8), той може да бъде разпуснат от Императора, след което е необходимо насрочването на нови избори ^(§ 10). Императорът назначава председател (Landmarschall) на Сейма и неговите заместници ^(§ 4).

Местните въпроси се решават от парламента и от провинциалния комитет (Landesausschuß/ Wydział Krajowy) ^(§ 2). Той е съставен от 6 членове, избрани от Сейма, и има подготвителни и изпълнителски функции – организира дейността на парламента, има право на законодателна инициатива, предоставя парламентарните решения за одобрения от императора, управлява провинциалното имущество и ресурси, контролира дейността на окръжните и областните съвети ^(§ 26-32). Той се председателства от маршала на Сейма, като седми член, но не участва в гласуванията.

Начело на областта застава губернатор (Statthalter/ Namiestnik), който се назначава и освобождава лично от императора и е изразител на неговата воля. Под негово управление са Местният училищен съвет (занимаващ се с учредяването на нови училища, поддръжка на старите, назначенията на учителите, избор на учебници и учебни програми и т.н.), Местният санитарен съвет и Местната финансова управа. Той има право да присъства на заседанията на парламента и да се намесва, когато пожелае ^(§ 40). Под контрола на губернатора е и местната администрация, като назначава окръжните началници в 74-те окръга, под тяхно управление са градската полиция и селската жандармерия. Фактически губернаторът носи отговорност само пред Императора.

Ако се сравнят позициите на Комитета и Губернатора в конституционния закон от 1861 г., ще се констатира, че на Комитета е определена по-високо стояща позиция от тази на Губернатора, дори последния се споменава само 4 пъти в закона. Тази липса на точна регламентация на правата на провинциалния управител се дължи на факта, че владетелят, който е господар и на трите власти, си запазва правото да определя реда и начина на упражняване на своето влияние чрез наместниците си. Губернаторът се смята за олицетворение на най-висшата държавна власт и същевременно, като длъжност, е сведен до държавен чиновник, който е изцяло зависим от волята и намеренията на владетеля. Това ще се превърне в „ключ“ към разширяване на автономията на Галиция, особено след като властта попада в ръцете на един от най-опитните политици в империята – Агенор Голуховски.

През 1867 г. в резултат на Споразумението с унгарците и настъпилия „Либерален период“ (до 1879 г.), започва разширяване провинциални-

те привилегии, от което се възползват и източните части на империята. През септември 1868 г. се приема т.нар. „Галицийска резолюция“ (Galizische Resolution), за чиято основа служи конституционното положение на Хърватия, която увеличава законодателната власт на местния парламент, формира се отделен за областта Върховен съд, разширяват се правомощията на администрацията в областта на сигурността и просветата, въвежда се отговорност на Губернатора пред парламента.¹⁴ Въпреки че част от полските искания не се приемат от централната власт, през следващите години в Галиция все повече се разширяват границите на автономията. Областта получава и свой постоянен представител в централното правителство (1871 г.). От 1873 г. Галиция започва да се ползва с най-широките автономни привилегии в империята, като все повече полският елемент става водещ, за сметка на останалите и най-вече на украинския.

Османската империя също не остава на страна от създаването на разнообразните форми на автономността и еманципиране от центъра, като в тази посока могат да се посочат статутът на остров *Крит* и сепаратизмът на Египет. Ще спра своето внимание към първия от посочените примери, тъй като към втория могат да се отправят доста тълкования относно това дали положението на Египет не е на границата между автономната власт и феодалния сепаратизъм. Освен това статутът на Крит е много по-добре конкретизиран в държавно-правни норми, отколкото този на Египет.¹⁵ И не на последно място близостта и като време, и като място на гръцкия остров и бъдещата Източна Румелия не е за пренебрегване. Все пак между двете автономистки политически системи съществува и частична зависимост.

Наченките на критската автономия могат да се открият още при управлението на острова от Мохамед Али¹⁶, който, за да спечели благоразположението на европейските държави, предприема поредица от мерки към гарантиране равнопоставеността между мюсюлмани и християни. След връщането на Крит към османската централна власт през 1840 г. се запазва участието на християните в администрацията. След подписването на Парижкия договор от 1856 г., обявяването на Хатихумаюна и поредното недоволство сред местното християнско

¹⁴ The Cambridge History of Poland. Cambridge University Press, 1971. p. 446.

¹⁵ За положението и развитието на египетския сепаратизъм вж също: **Bertsch, Daniel.** Anton Prokesch von Osten (1795-1876): ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte. Oldenbourg Verlag, 2005. **Dodwell, Henry.** The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad 'Ali. Cambridge University Press, 2011. **Fahmy, Khaled.** All The Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army And The Making Of Modern Egypt. American Univ in Cairo Press, 2002. **Sayyid-Marsot, Afaf.** Egypt in the Reign of Muhammad Ali. Cambridge University Press, 1984. **Schlicht, Alfred.** Die Araber und Europa: 2000 Jahre gemeinsamer Geschichte. W. Kohlhammer Verlag, 2008. **Vatikiotis, Panayiotis.** The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak. Johns Hopkins University Press, 1991.

¹⁶ Според Лондонския протокол от 1830 г. Египет на Мохамед Али получава о. Крит за неговите заслуги по време на войната за независимост на гръците.

население със специален султански ферман (1858 г.) на критяните се гарантират религиозни, съдебни и данъчни привилегии. При все това недоволството непрекъснато нараства и през май 1866 г. християнското население се обръща към султана за провеждане на редица реформи, като намаляване на данъците, по-голяма свобода на религиите, отваряне на училища и болници, гарантиране на личните свободи, допускане на гръцкия език в съдилищата, амнистия и други.¹⁷ След като петициите остават без отговор, на 21 август 1866 г. на „Общо събрание на критяните“ (Γενική Συνέλευσις των Κρητών) се обявява отцепването на Крит от Османската империя и съединение с Гърция. Започва най-мощното гръцко въстание на Крит, което самите гърци наричат „Революция“ (Κρητική Επανάσταση). Затрудненото положение, в което изпада Османската империя, я принуждава да започне реформи, насочени към по-широка автономия на острова. На 27 септември 1867 г. Великият везир Али паша пристига в Крит и заявява, че е готов да разгледа всякаква форма на управление, при условие че въстаниците сложат оръжие и се откажат от съюза с Гърция. Предложението е отхвърлено и военните действия продължават. Въпреки това Али паша решава да започне реформите, насрочва провеждането на избори, които да избират събрание, съставено от трийсет мюсюлмани и двама християни, от които мнозина приемат под натиск или корупция, от тях нито един не получава признание от гръцкото население за негов представител.¹⁸ През октомври Великият везир обявява амнистия, свиква представителите на мюсюлманската и християнската общност и им предлага нов проект, състоящ се от четиринайсет точки за финансови и икономически реформи и нов административен ред на Крит. Тези мерки влизат в Султанския ферман от 15 януари 1868 г., наречен Органически устав (Οργανικός Νόμος), с който островът получава автономен статут. При все това последните въоръжени действия са прекратени чак през пролетта на 1869 г.¹⁹

Критският органически устав, както потвърждава старите привилегии, така и ги разширява. Той отговаря положително на повечето от исканията на гърците отпреди началото на въстанието, но след толкова продължителен конфликт вече не задоволява нарасналите амбиции на въстаниците и населението.

Според Органическият устав общата администрация на острова е поверена на валия (Vali), а имперските войски и крепости на Крит ще бъдат ръководени от главнокомандващ. Двете висши длъжности се назначават от султана и трябва да бъдат независими една от друга (чл. 1-2). Валията

¹⁷ **Kitromilides, Paschalis.** Eleftherios Venizelos. The trials of Statesmanship. Edinburgh University Press, 2006. p. 18.

¹⁸ **Détorakis, Theocharis.** A history of Crete. Heraklion, 1994. p. 342.

¹⁹ **Kitromilides, P.** Op. cit., p. 21.

трябва да бъде подпомаган от двама съветници, един мюсюлманин и един християнин, назначени отново от султана ^(чл. 3). Към Валията се създава Съвет на директорите, в който ще се включат ръководителя на съдебните дела (mufet-tichi-hukkian), гръцки митрополит, финансовия директор (defterdar) и директорът по кореспонденцията, освен тях ще има и още други шестима членове, трима мюсюлмани и трима християни, избрани от съответните общности ^(чл. 7). Подобни съвети се създават и в санджаците, и в каазите, като в чисто християнските общини в съветите ще влизат само християни ^(чл. 8).

Създава се Генерален съвет, законодателният орган на автономията, избран от населението, като всяка кааза ще изпраща по двама представители. Заседанията ще се провеждат поне веднъж годишно. Компетенциите на Съвета се разпростират върху въпросите, свързани с благоустройството, насърчаване на стопанството и търговията, просвещението и други дела, засягащи острова. Високата порта си запазва монопола върху формирането на бюджета, но пък Събранието има контролни функции при неговото приложение ^(чл. 12).

Островът се разделя на санджаци (sancak), управителите на тези области също трябва да бъдат и мюсюлмани, и християни, поделени по равно, а техните заместници ще бъдат от противоположната религия ^(чл. 4). Автономията гарантира равнопоставеност на гръцкия и турския език ^(чл. 7), изборност на органите на местната власт ^(чл. 8), смесени съдилища ^(чл. 9-11), данъчни и аграрни реформи ^(чл. 13-14) и т.н.

Автономията на Крит е основният резултат от най-мащабното въстание на острова. Въпреки своята ограниченост, този статут създава един модел за въвеждане на реформи в Османската империя в полза на християнските поданици на султана. Ефектът от тези мерки е много краткотраен, като причините за това могат да се потърсят в няколко посоки. Тригодишният конфликт създава между местните гърци и османските власти непреодолимо недоверие, което се разпалва още повече от критската емиграция в Гърция. От друга страна, автономията на острова е много ограничена и податлива на нарушаване. Всяко решение на местния парламент трябва да бъде санкционирано от османското правителство. Събранието работи бавно и без особени резултати. Османската администрация, участвайки в избирането на неговите членове, се опитва всячески да подпомогне мюсюлманския елемент, по този начин християните, които са около две трети от населението, имат крехко мнозинство в местния парламент. Много рядко гръцките предложения успяват да бъдат прокарани. Валията на острова, който de facto е председател на Събранието, си позволява доста авторитарен начин на влияние и често не се колебае да разпусне парламента, преди да се приемат някакви по-радикални предложения.²⁰ Същността на несигурната автономия на

²⁰ Kitromilides, P. Op. cit., p. 22.

Крит се крие в липсата на по-ясна и конкретна регламентация на статута му в Органическия устав. Съставен само от 14 членове, всъщност този устав е на линията между конституционен закон и административен акт. На практика основният закон не се прилага изцяло и поради съпротивата на мюсюлманското население и администрация, които се стремят към неговото ограничаване и дори премахване. А за да поддържа реда, областният управител разчита предимно на военните и мюсюлманския елемент, което ограничава средата, която би била податлива на реформи. Не са редки случаите на хвърлени в затвора и избягали в изгнание представители на гърците, които протестират срещу нарушаването на Закона от 1868 г.²¹

Развитието на Критската автономия не спира до 1868 и в периода на Източната криза от 1876-1878 г. островът отново е неспокоен, което повдига наново въпроса за неговия статут. Берлинският договор принуждава Високата порта да приложи Органическия устав от 1868 г. и да направи справедливи изменения в него (чл. 23). Промяната става факт на 12 октомври 1878 г. и остава като „Пактът от Халепа“. Този Пакт дава още по-широка автономия на Крит, като му гарантира редица специални привилегии. Избира се християнин за поста генерал-губернатор, като той ще има за помощник (валия) представител от мюсюлманското вероизповедание (чл. 8). Парламентът, който е съставен от 49 християни и 31 мюсюлмани (чл. 3), вече има по-широки правомощия, като изготвянето на закони от гражданското и наказателното производство и дори отхвърляне вето на султана (чл. 4). Разширява се употребата на гръцки език, имащ вече статут на официален в съдилищата и Общото събрание (чл. 9). Създава се и самостоятелна критска жандармерия, в която се допускат и християни, а командващият ще се назначава от централната власт (чл. 12). Разрешава се създаването на сдружения за подпомагане на образованието и отпечатването на вестници (чл. 15). За да се насърчи мирното развитие на острова, е обявена обща амнистия и се предвижда временно освобождаване от някои данъци (§ А, от „Временните разпоредби“).

Пактът от Халепа е положителна стъпка в посока на формиране на самостоятелно управление. Показателен е фактът, че сред привилегиите е и невъзможността той да бъде променен едностранно от законите на Високата порта. Въпреки всички тези гаранции и много по-широката автономия, добрите отношения между централната власт и местното население не продължават дълго. Победата на критските либерали на изборите от 1888 г. и конфликтите между отделните партии стават повод на острова да пристигне войска и да се ограничат привилегиите, дадени от Пакта (1889 г.). Отменя се споразумението, което става повод за сблъсъци и ново мащабно въстание през 1897-1898 г. Събитията водят до намеса на Великите сили и до създаването на Критска държава, коя-

²¹ Détorakis, T. Op. cit., p. 347.

то формално остава под сюзеренната власт на султана. Това се оказва прелюдия към окончателното присъединяване на острова към Кралство Гърция, което de facto настъпва през 1908 г., а de jure – през 1913 г.

Целият този натрупан опит в структурирането и регламентирането на автономните статuti в Европа няма начин да не допринесе и за формирането на първата за българските земи автономистка система. Източна Румелия получава своята правно-юридическа легитимност от Великите сили чрез Берлинския договор. Този подход не е непознат за европейската практика, Кралство Полша също получава своята нова форма на съществуване чрез Виенския договор, освен това в същия договор от 1879 г. на Крит се потвърждава и разширява автономията му. Разликата е в това, че докато при Полша и Крит съществуват историческа или национална логика, то Източна Румелия е изцяло плод на дипломатическите ходове на европейските сили. Друго различие от останалите примери е, че статутът на провинцията е доста по-конкретно изложен в рамките на един международен договор. Вътрешното устройство на Полша например, ако изключим териториални клаузи, е описано много лаконично и то с доста общи фрази. За Източна Румелия са ясно фиксирани административна автономия, която е под пряката политическа и военна власт на султана (чл. 13),²³⁾ управлявана от генерал-губернатор християнин, назначен от Високата порта със съгласието на Великите сили (чл. 17), правото и ограниченията на султана при отбраната на областта и охраната на вътрешния ред (чл. 15-16), бъдещото определяне правата на генерал-губернатора и административното, съдебното и финансовото управление на провинцията от Европейска комисия (чл. 18). Въпреки това, както и при всяка друга автономия, международната санкция е само крачка към конкретизирането на нейния статут, който се определя от по-изчерпателни държавно-правни документи. Оттук е и голямата значимост на Европейската комисия, именно тази комисия гарантира появата на истинската автономна област и приложението в нея на натрупания вече европейски опит. Тук е достатъчно само да споменем несъстоялите се реформи в европейските провинции на империята (чл. 23) и положението на автономията на остров Крит след 1889 г. Разбира се, дипломатите на конференцията в Берлин влагат съвсем различен смисъл в съществуването на Комисията, като всяка държава има ясни намерения да защитава интересите си чрез нея. Но Комисията постига много добри резултати при учредяването на източнорумелийската автономия и създава един от най-емблематичните примери за автономна система, макар и приложена за кратко. Европейската комисия разработва един от най-описателните конституционни документи, засягащ автономен статут.

Без да се спирам в подробности за работата на Комисията, ще обърна внимание на няколко важни идейни аспекта, свързани с работата ѝ, и последиците от тях. Съставът на комисията е определен от основни-

те европейски сили и представители на съюзерена на Източна Румелия. Този състав е странна смесица между парламентаристи, дипломати и обикновени администратори, всеки воден от задачите, поставени от неговото си правителство.²² Основната част от предложенията за Органическият устав са разработката на двама от членовете на Комисията²³ – Бениамин Калай (Béni Kállay de Nagy-Kálló / Benjamin von Kállay) и Максимилиан дьо Ринг (Maximilien-Napoléon-Théodore baron de Ring). Немалка част от тези предложения се преработват по време на осъжда-нията, но никак не е случайно, че точно на тях се пада основната работа по проекта.

Калай е добър познавач на балканските проблеми и талантлив дипло-мат, освен това като част от унгарския политически елит е много добре запознат със съществуващата в Австро-Унгария разнообразна структу-ра от автономни статuti. Преследвайки задачите, с които е натоварен, Калай прилага голяма част от този австро-унгарски опит. Много симп-томатична е неговата позиция за държавния език в администрацията и въвеждането на „триезичната форма“. Възприемайки позиция срещу руските интереси, без излишни емоции, той автоматично счита, че на-сърчаването на българския елемент ще подпомогне Русия и ще ощети Австро-Унгария.²⁴ Поради тази причина той предприема мерки срещу установяването на българския език като основен в областта, тъй като Калай взема под внимание два характерни примера в Хабсбургската империя. В Галиция с неутрализирането на немския, като административен, все повече се налага като водещ полският етнос, а чрез унгарския език централните власти в Пеща много често подкопават хърватската автономия. Освен това, преди да потегли към Османската империя Б. Калай смята, че ще трябва да осигури административно устройство на областта в духа на европейските разбирания и дори отбелязва, че това ще стане „по подобие на английските мандатни територии в Канада и Австралия, а не по подобие на руските губернии“²⁵, като и тук целта му е да стопира руското влияние.

Барон дьо Ринг, другият основен „автор“ на голяма част от докумен-талната основа на Органическият устав, също е опитен представител не

²² Комисията е съставена от представителите на Османската империя – Асим паша (сена-тор) и Абро ефенди (чиновник); Австро-Унгария – Бениамин Калай (дипломат и член на унгарския парламент); Великобритания – Хенри Дръмонд-Уолф (английски парламента-рист) и лорд Донъгмър; Германия – А. Брауншвайг (вицеконсул в Букурещ); Италия – Ш. Вернони (от италианското посолство в Цариград); Русия – Александър Шепелев (бивш губернатор на Пловдив) и Алексей Церетелев (консул в Пловдив); Франция – Максими-лиан дьо Ринг (дипломат) и Гюстав дьо Кутули (консул).

²³ Стателова, Е. Източна Румелия (1879–1885). Икономика, политика, култура. С., 1983., с. 38.

²⁴ Каменов, П. Българският въпрос и унгарските правителства в края на XIX век. С., 2002, с. 58–59.

²⁵ Пак там, с. 57.

само на дипломатията, но като доктор по право и офицер на Почетния легион е отличен познавач на държавно-правните и либералните норми на модерна Европа. Няма случайност във факта, че именно той е авторът на една от най-либералните глави в Устава – глава II „Право на гражданите“. Не трябва да се пропуска и фактът, че баронът дълги години е дипломат в Централна Европа, включително и във Виена²⁶, където също се е докоснал до политическия ѝ опит по-посока на автономията в провинциите.

„Заслугите“ на двамата дипломати са отбелязани още от Константин Иречек, който пише във вестник „Марица“ през 1882 г., че Калай и Дьо Ринг са работели над проектите с помощта на огромна библиотека от европейски законници.²⁷ Именно на базата на тези „законници“, на познанията и опита на членовете на комисията, и в частност на двата, на налагането и преплитането на различните интереси на Великите сили се раждат два важни идейни аспекта в автономна структура на Източна Румелия – силно изразената форма на автономност и приложението на европейските норми на либерализма.

Първият аспект е ясно проследима нишка в целия Органически устав, като трябва да се има предвид, че този аспект е търсен и налаган от две различни логики в Комисията. От една страна, руските представители искат чрез тази автономност да покажат по-голямата самостоятелност на Източна Румелия спрямо Османската империя и да насърчат и подпомогнат българския ѝ характер. От друга страна, представители на противоположния лагер (Австро-Унгария, Великобритания, Франция) се стремят да покажат различността на субектите от двете страни на Балкана, ясно да се обособи едната държавност (Княжеството), от другата автономност (Румелия), да се създаде различна политическа култура, различни институционални центрове, които дори да се конкурират помежду си, като това трябва да стане още една пречка към обединяването на българите.

Вторият аспект, приложението на либерализма, е и необходим, и търсен в Устава на областта. Тук са въведени всички вече установени либерални права и привилегии, част от които все още липсват в някои части на европейски континент, като гарантирано равенство на всички пред закона, свобода на словото, печата, събранията и сдруженията, свободно вероизповедание, неприкосновеност на личността и имуществото, привилегии на религиозните общини, достъп до образование на всички етноси и т.н. Либералните норми се прилагат както под формата на групови права, като етнически и религиозни, така и

²⁶ Vele, Ana-Maria. *Reprezentarea Diplomatică a Franței în România (1866-1914)*, p. 147 – *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț“ din Cluj-Napoca: Series historica, Vol. 47*. Editura Academiei Române, 2008.

²⁷ Стателова, Е. Цит. съч., с. 38.

като индивидуални. По тези въпроси има най-малко търкания при заседанията на Комисията, като всеки от лагерите отново се води от своите собствени цели, но това показва и духа на времето, в което либерализмът е вече неизбежна норма от конституционната регламентация.

На базата на споменатото по-горе се вижда, че Източна Румелия се вписва плътно в опита на европейската държавност до този момент, но това е още по-ясно различимо, когато се направи сравнение между статута на областта с описаните по-горе автономни системи в Полша, Хърватия, Галиция и Крит.

От особена важност за всяка една автономна власт е функциите, прерогативите и волята на върховната власт или нивото на нейното присъствие в структурите. Във всеки един от посочените примери се гарантира сюзеренната власт на монарха, така е и с Източна Румелия, която според член 13 на Берлинския договор остава под „непосредствената политическа и военна власт“ на султана. Гарантирането властта на владетеля е подразбиращ се от само себе си принцип и една от основните характеристики на всяка автономия е именно липсата на самостоятелна върховна структура. Много по-важното е под каква форма се упражнява това сюзеренно управление. Във всички примери съществува институцията на представителя на монарха – Наместник, Бан, Генерал-губернатор, Валия, Главен управител. В Полша Наместникът фигура като изцяло зависеща от императора и фактически е неконтролиран от някоя институция; при хърватския Бан зависимостта не е толкова от владетеля, колкото от унгарското правителство, което го предлага и може да го отстрани, но върху него има съществен надзор от страна на местния парламент. Главният управител на Източна Румелия се отличава от всички по своя статут, избор и власт. Първо, той се назначава от султана, но след съгласието на Великите сили, което веднага го поставя в друга категория, различна от тази на „обикновен османски чиновник“, такова ограничение не е наложено никъде, включително и в Крит след 1878 г. Втора съществена разлика е в правомощията на румелийския управител – назначава съдиите и другите административни длъжности, областната милиция и жандармерията са под негово ръководство, той издава актове, които се обнародват под формата на заповеди и декрети, има законодателна инициатива и т.н. ^(глава II). Огромната част от тези си правомощия той осъществява без санкцията на сюзерена, а като прибавим и практиката на минимално участие на султана в живота на областта, това го прави почти неконтролируем. В Органическият е предвидено Областното събрание да има контролни функции спрямо Главния управител, но те са трудно приложими, така най-голямото ограничение за неговата власт е петгодишният му мандат.²⁸ Такава подобна власт

²⁸ Боянов, Ст. Законодателна инициатива в Източна Румелия. Архивен преглед, 2010, кн. 1-2, с. 107.

получават и генерал-губернаторите на Галиция, но тя не е до такава степен официално регламентирана, а по-скоро е резултатът на спечелено влияние.

Друга много обща черта на автономното управление е представителният орган. Още в най-ранната, полската автономия, на парламента се определя една от най-важните функции. Чрез него се постига до известна степен легитимация на режима, както на правото на централната власт да контролира, така и местното население да управлява. Присъствието на специални (назначени и/или по право) членове (Сената в Полша, 25 представители в Събора на Хърватия, 10 по право и 10 назначени в Източна Румелия) дава гаранции за умереността на автономната власт и позволява центърът да упражнява своето влияние. В случая на Румелия чрез тях се търси някакво етническо и политическо равновесие и особено спрямо турския и гръцкия етнос, за което откровено признава барон Дьо Ринг²⁹. От друга страна, изборността на представителите в парламента също е широко застъпена. Във всички автономни примери се гарантира на част от населението да изпраща свои представители чрез избори, както и във всички съществуват различни ограничителни избирателни цензове. Хърватските избиратели, според закона от 1881 г., са мъже над 24 години, плащащи данък най-малко 15 гулдена. В Румелия също се въвежда избирателен ценз, като избирателно право получават жителите на областта, които са над 21 години, притежаващи недвижимо имущество, но това не се изисква за духовниците, учителите и съдиите, както и за завършилите висше образование. Това може да се квалифицира като „антидемократичност“³⁰, но от днешна гледна точка, в тогавашна Европа всеобщото избирателно право не се практикува на много места.³¹

От съществено значение за отличаване на автономната територия от централната власт е административният (официалният) език, така е с полския в Кралство Полша, хърватския и гръцкия в Крит. В Източна Румелия българският не получава „признанието“, като се въвежда триезичната норма на равноправие на българския, гръцкия и турския език. Тази формула не е уникална, в Галиция също има триезичие, тук изравнени права получават немският, полският и украинският. Но както и в Румелия, така и в Галиция чрез различни похвати езикът на мнозинството си спечелва неофициалната легитимация от населението и от администрацията. Ако за българския този процес протича почти безпроблемно, в Галиция положението е много по-сложно,

²⁹ Стателова, Е. Цит. съч., с. 30.

³⁰ Боянов, Ст. Цит. съч., с. 104; Стателова, Е. Цит. съч., с. 41.

³¹ В Германия това право за мъжете се въвежда през 1871 г., в Австрийската половина на Австро-Унгария през 1896 г., Италия – 1912 г., Нидерландия – 1917 г. ...

най-вече поради крехкото мнозинство на поляците. Губернаторът на областта граф Голуховски започва бавна полонизация, която в повечето случаи е насочена срещу украинците, с изваждането на интелигенцията им от Львовския университет, намеса в униатската църква (в състава на която влизат почти само украинци), заместването на немските чиновници с полски (което разширява употребата на полски език, а също и полското влияние) и т.н., за да се достигне през 1914 г. до 96 полски и само 6 украински училища.³²

Много други общи черти, както и разнообразни специфики, могат да се открият например в контрола над местните въоръжени сили; народното просвещение, което е един от първите прерогативи на автономните институции; приложението на принципа за разделение на властите; нивото на икономическа самостоятелност; свободата на вероизповеданията и т.н. Това са само отделни примери, които доказват пъстротата на конфигурациите, обогатяващи историята на държавността с различни изключения и същевременно формират една обща характерна картина на принципите на европейската автономност. Източна Румелия потвърждава основните параметри на тази картина, но същевременно прибавя толкова разнообразни елементи към нея, че се превръща в специфичен модел, който е едновременно и на подражание, и на новаторство.

³² Die Habsburger monarchie 1848-1918. Bd. III. Wien, 1980. p. 536-539, 573-577. При 4,67 млн. поляци и 3,20 млн. украинци (1910 г.).

ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И ОСМАНСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ НА БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС

Валери Колев

Берлинският конгрес от 1 юни – 1 юли 1878 г. като решение на Източната криза и една от върховите прояви на „концерта на Силите“ е сред най-добре проучените въпроси в историята на международните отношения през XIX век. Българската историческа наука не прави изключение от тази европейска тенденция. Съвсем естествено, няма общо изложение, което обстойно да не се спира върху него, отчитайки ключовото му значение при възстановяването на българската държавност.¹ На него са посветени и специализирани монографии за мястото на България в балканската политика на Великите сили, които имат преобладаващо влияние в Югоизточна Европа², а и на някои от останалите, както е подчертан и приносът на отделни видни европейски държавници.³ На този фон особено отчетливо личи отсъствието на изследвания, посветени на османската външна политика, на нейните стратегии и тактики по Българския въпрос в последния етап от развитието на Източната криза, когато нейното окончателно решение отново преминава в правомощията на дипломатическите шабове на участниците.

Този липсващ интерес се дължи поне на два фактора. От една страна, това е вкорененото убеждение, че Високата порта отдавна се е превърнала във второстепенен и дори третостепенен политически и военен фактор в развитието на Източния въпрос, въпреки че ходът на Руско-турската освободителна война в голяма степен опровергава

¹ История на България, т. 6, Българско възраждане, 1856–1878, БАН, С., 1987, с. 471–476; Александров, Е. Българската княжеска дипломатическа система (1878–1908) – В: История на българите, т. 4, Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003, с. 223–225.

² Мишев, Р. Австро-Унгария и България, 1879–1894. Политически отношения. С., 1988, 27–30; Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария, 1878–1903, С., 1993, с. 49–71; Каменов, П. Граф Андраши и Балканите, 1867–1890. С., 2001, с. 99–135; Козменко, И. Руската дипломация и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982, с. 59–73.

³ Дамянов, С. България във Френската политика, 1878–1918. С., 1985, с. 43–62; Косев, К. Бисмарк, Източният въпрос и българското Освобождение, 1856–1878. С., 1978, с. 399–466.

подобни възгледи. На второ място идва недостъпността на автентичен османски архивен материал. Затова ролята на Империята на султаните е неизбежно пренебрегвана и обикновено се свежда до най-обща постановка, облежани повече на логиката и на чуждите, отколкото на собствено османските извори.

При все това съществува изключително сериозен, голям по обем оригинален документ, който хвърля светлина върху османската позиция по време на Берлинския конгрес и в частност по въпросите, отнасящи се до Източна Румелия. Това е тайният доклад на първия османски делегат на конгреса Александър Каратеодори паша до Великия везир Сафет паша, който е и външен министър на Портата. Документът е съставен след края на конгреса, когато авторът му заминава за Виена, за да преговаря по конкретните проблеми, произтичащи от новоустановеното австро-унгарско управление в Босна и Херцеговина и военното присъствие на Дунавската монархия в Новопазарския санджак. Съставен е между 16 юли и началото на октомври 1878 г., когато пашата за кратко е изпратен като валия на автономния Крит. По мнението на използвалите го изследователи, докладът е напълно автентичен и се отличава от съвременните му османски дипломатически документи по своя жив стил и демонстрация на личното отношение на автора по различни въпроси, както и по известна критика на общото поведение на османската дипломация по време на конгреса.⁴

За първи път тайният доклад е публикуван около опита за преврат срещу младотурската власт през пролетта на 1909 г. от турския хронист Махмуд Джелиледдин в съчинението му „Огледало на делата“ в превод на турски и в съкратен вариант, доколкото оригиналът е написан на официалния канцеларски език на Външното министерство на империята – френския.⁵ След края на Първата световна война, по време на Парижката мирна конференция през 1919 г., той е обнародван в отделно книжно тяло на оригиналния френски език от видния парижки журналист Бертран Барей.⁶ Тук е използвана публикацията на оригиналния френски език.

Каратеодори паша е твърдо убеден, че както конгресът, така и Берлинският договор са дело на Бисмарковата дипломация и подчертават господстващата роля на „Железния канцлер“ в европейската политика. Руският делегат граф Пьотр Шувалов коригира известната фраза, еманация на френския абсолютизъм „Конгресът, това

⁴ R. Davison, *The Secret Report on the Congress of Berlin*, Tarih Dergisi, 32, Mart 1979, Istanbul 1979, p. 639-652.

⁵ Mirat-1 Hakikat, 3, Istanbul 1909, p. 171-229.

⁶ B. Barreille. *Le Raport secret sur le Congres de Berlin adresse à la S. Porte par Karatheodory Pacha, premier plenipotentiaire ottoman*, Paris, Editions Bossard, 1919, 197 p.

съм аз!“ В разговора си с османската делегация след пристигането ѝ, германският канцлер набляга, че конгресът се провежда не заради Високата порта, а заради европейските сили и за да коригира някои постановки от Санстефанския предварителен договор от 19 февруари 1878 г. Непостигането на резултат според него би довело до нова война, от която някои от европейските държави могат да спечелят, но в нея Османската империя не само ще загуби повече, а най-вероятно ще се достигне до пълното ѝ разпадане. Според него османската външна политика е примитивна и елементарна и се води от принципа, че неприятелите на неприятелите на Портата са нейни приятели, което почти винаги е погрешно. Каратеодори е убеден, че всички въпроси са предрешени от пряко заинтересуваните Велики сили и като победена държава, империята на султана е поставена пред свършен факт и просто трябва да се съгласи с решенията. Османските делегати са напълно изолирани и без никакъв съюзник. Затова единственият възможен подход е османската делегация да се придържа към подготвеното от Великите сили и да търси дребни корекции на постигнатите измежду тях договорености. Основната цел на конгреса той вижда в намаляване на руското преимущество, създадено от войната, и преразпределение на част от придобивките за останалите европейски държави.⁷

Началните инструкции на Великия везир пред делегацията са Портата да има право на контрол и отбрана по старопланинските проходи, да задържи Варна, да не допусне сериозно разширяване на териториите на Черна гора и Сърбия за сметка на албанските земи, да запази Батуми и да се освободи от военните контрибуции, наложени с предварителния мирен договор. За постигането на тези цели трябва да се разчита на британската подкрепа. Затова още на 4 юни 1878 г., веднага след пристигането си в Берлин, османската делегация подписва т.нар. „Кипърска конвенция“, в която срещу британската защита на османските интереси в Мала Азия, Лондон получава остров Кипър.⁸

Според османските делегати българският въпрос, като най-сложен и конфликтен, трябва да бъде решаван в последните заседания на конгреса, но това предложение е отхвърлено от останалите участници. Едновременно с това е прието проблемите да бъдат обсъждани в частни заседания на пряко заинтересуваните държави и постигнатите споразумения да бъдат база за вземаните общи решения. За отбелязване е, че османските делегати не са поканени да участват в нито едно от тези заседания. Техните протести и несъгласия не са отбелязвани в

⁷ В. Barreille. *Le Rapport secret...*, p. 65f; К. Косев, цит. съч., с. 399–466; М. Маринкович. Тајни мемоар Александра Каратеодори-Паше са Берлинског конгреса. – *Историјски часопис*, № 58 (2009), с. 249–260.

⁸ Стефанова, С. *Международни актове и договори, 1648–1918*. С., 1958, с. 141–142.

протоколите на конгреса, а самите протоколи не са четени и приемани официално от пленума, съгласно тогавашната дипломатическа практика. Когато са установени разминавания между изразени позиции и дори взети решения с протоколите, те никога не са поправяни.

Според Каратеодори паша съществуват поредица тайни двустранни споразумения между държавите от Съюза на тримата императори и между тях и Великобритания и те до голяма степен поставят останалите участници пред свършен факт.

В центъра на вниманието на първите три общи заседания на конгреса е поставен проблемът за правото на Гърция като независима и пряко засегната от решаването на Източния въпрос държава на представителството на конгреса. Едновременно с това в поредица частни неофициални заседания Русия, Великобритания и Австро-Унгария окончателно се договарят по българския въпрос. Известният резултат е тайното англо-австрийско споразумение от 6 юни 1878 г., което повтаря в общи линии споразумението Солсбъри – Шувалов, постигнато седмица по-рано. Без двете да са известни на първия османски делегат, само по поведението на руската, британската и австро-унгарската делегация той прави точни заключения за разположението на силите на конгреса. В самото четвърто заседание на 22 юни той е изненадан от категоричното искане на граф Шувалов, обсъждането на въпросите за бъдещото Българско княжество да започнат само след постигане на споразумение за Южна България, за което османците отново не са поканени.⁹

Именно на 22 юни 1878 г., следобед, се ражда официално Източна Румелия. Това става, като Солсбъри изчита текста на Лондонското споразумение, което представя като окончателно споразумение. Въпреки възприетите обичайни практики, предложението не е връчено на останалите делегати предварително и те са принудени да вземат решение веднага и на място от председателя на конгреса. В териториално отношение е прието долините на Места и Струма да бъдат върнати на Портата, срещу което Варна и Софийският санджак да бъдат присъединени към Княжеството. Тази теза е веднага подкрепена с формални изказвания от граф Андраши и граф Шувалов. Самият Бисмарк я представя в частна среща с османската делегация като извоювана от него отстъпка срещу оттегляне на руската армия от околностите на Цариград, въпреки че преди това е застъпвал становището за запазване на Варна под властта на султана.¹⁰

Официалното британско предложение поразява османските делегати, но те правят доста плах опит да се противопоставят, за да не нарушат

⁹ V. Barreille. Le Rapport secret..., p. 93–94.

¹⁰ Ibid. p. 95–96.

нормалния ход на конгреса и усещайки липсата на солидна подкрепа от останалите делегации. Опитът на Каратеодори паша да направи общо възражение и да дискутира отделните подробности по-късно среща остро противопоставяне от страна на Бисмарк. В емоционална реч той заявява, че не очаква никакви възражения, особено от османска страна, поне по две причини. От една страна, Портата вече се е съгласила със Санстефанския мир, в който е отстъпила много повече, и сега е недопустимо да пречи на Европа да ѝ помогне да възстанови част от изгубеното. Едновременно с това той прави обща критика на османското управление с общата теза за постоянните проблеми, които създава съжителството на османската администрация с българското население, довело до настоящата Източна криза. Тази реч поставя задълго османската делегация в изолация и създава недоверие към всеки неин опит за намеса в хода на обсъжданията. Въпреки нея, делегатите на султана успяват да установят добри отношения с френския първи делегат Уадингтън, а по отделни конкретни въпроси и с италианските представители. Според Каратеодори паша прекалено остра реч на „железния“ канцлер претърпява странна метаморфоза в официалните протоколи на конгреса. В проектопротокола половината реч е премахната, а останалата част е силно променена и смекчена. На възраженията в неофициална обстановка на османската делегация, лорд Бикносфилд се оправдава, че не разбира достатъчно добре френски, а Солсбъри обяснява, че временно се разсеял. Делегатите на Франция и Италия са съгласни с османската теза и това налага поправка на протокола, която обаче допълнително изменя записва в съвсем различна от очакваната посока.¹¹

Тук ясно се очертават двата различни подхода за мястото на Берлинския конгрес и на Санстефанския предварителен договор, които съществуват по това време в европейската дипломация. Според единия от тях, подкрепян от османците, всички проблеми, породени от Източната криза и Руско-турската война, ще бъдат решени в Берлин „начисто“, без Санстефанския договор да има някаква юридическа сила. Според другия възглед, към който се придържат руската и някои дипломации, Берлинският конгрес само ще измени някои особено неприемливи постановки от 19 февруари. Осъзнавайки по-слабата позиция на своята теза, след 22 юни османските представители обмислят дори вариант за демонстративно оттегляне от конгреса. Те подготвят изложение за позициите на Високата порта при решаването на Източната криза, но в крайна сметка се отказват да го внесат в Секретариата на конгреса и продължават участието си в него.

След общото съгласие за появата на Източна Румелия, османската делегация насочва усилията си към конкретните детайли, които биха

¹¹ Ibid., p. 98-100.

запазили по-големи права на султана върху новата област. От османска гледна точка става дума за създаване на нов привилегирован вилает, при което в договора трябва да бъдат отбелязани само точните привилегии, които той получава. И те се съсредоточават върху четири основни пункта: правото на защита на старопланинската граница, създаване на гарнизонни градове, учредяване на областна милиция и религията на генерал-губернатора. Още повече тази тактика съответства на схващането на председателя граф Бисмарк: „Ако искахме да изгладим всички трудности, щяхме да продължим сто години“.¹² В провеждането на тази линия като основен съюзник отново се схваща британската дипломация. Докладът нееднократно подчертава, че при всяко гласуване британските и османските делегати са заедно.

По въпроса за защита на старопланинските граници и охраната на проходите османските представители и особено военният специалист Мехмед Али паша успяват да прокарат няколко поправки на предварително договорената граница на север от билото на Стара планина, които дават известни минимални предимства при отбраната на границите на Източна Румелия и в ущърб на княжеството. За сметка на това те са принудени да приемат, че Портата няма да има контролирана от нея постоянна гранична стража, а това ще бъде поверено на автономната област. Въпросът е тясно обвързан с отказа от създаването на постоянни османски гарнизони в провинцията. Проектът, изработен от френския представител Уадингтън, предвижда поне три подобни гарнизонни центъра, но позовавайки се на чл. 5 от Лондонското споразумение, където те не са уговорени:

„Чл. 5 Руският император придава особено голямо значение на оттеглянето на турската армия от Южна България. Негово Величество не вижда никаква сигурност, нито гаранции за бъдещето на българското население, ако турските войски останат там.

Лорд Солсбъри приема оттеглянето на турските войски от Южна България, но Русия няма да възрази, ако Конгресът се произнесе за начина и случаите, в които би било разрешено на турските войски да влизат в южната провинция, за да окажат съпротива при избухване или опасност от въстание или нападение.

Същевременно Англия си запазва правото да настоява пред Конгреса относно правото на султана да разполага войски по границите на Южна България.

Представителят на Русия си запазва правото на пълна свобода при обсъждането от Конгреса на това предложение на лорд Солсбъри.“

На тази основа граф Шувалов успява да убеди Солсбъри, а с неговата

¹² Ibid., p. 101.

и австрийската подкрепа те да бъдат премахнати.¹³ Очевидно идеята е взаимствана от подобните гарнизони в новосформираното сръбско княжество половин век по-рано.

Подобна е съдбата и на проблема с източнорумелийската милиция. Османската делегация не вижда смисъл от създаването на подобна институция, при положение че армията на султана има право да влиза в автономната област. Тя настоява да бъде учредена единствено областна жандармерия за поддържане на вътрешния ред. Тази теза е защитавана в специализираната военна комисия от втория делегат Мехмед Али паша, който успява да привлече на своя страна някои от европейските представители. Като се позовават отново на чл. 6 от споразумението между Солзбъри и Шувалов, където е казано, че: „Британското правителство настоява висшето ръководство на милицията в Южна България да бъде назначавано от Портата със съгласието на Европа“, руският и британският представител успяват да отстоят съществуването на областната милиция и като компромис допускат създаването и на жандармерия. Така, вместо само с една, Източна Румелия се оказва и с двете военни институции, за да бъде постигнато общо удовлетворение и да бъде запазен балансът на Силите на конгреса.¹⁴

Османската делегация предизвиква сериозно обсъждане и по въпроса за генерал-губернатора, което се концентрира главно върху проблема за неговата религия. Англо-руският проект предвижда изричното изискване главният управител на Източна Румелия да бъде християнин, каквато е обичайната практика в привилегированите вилаети с преобладаващо християнско население, учредявани под контрола на Великите сили. Каратеодори паша се противопоставя на това условие и настоява то да бъде премахнато от текста на договора под претекста, че противоречи на принципа за свобода и равнопоставеност на всички религии. В частен разговор с него, лорд Биконсфилд го подкрепя и то дори успява да получи одобрението на редакционната комисия. Под натиска на руската делегация обаче Солзбъри се противопоставя, като отново се позовава на Лондонското споразумение, където изискването е записано. Така за пореден път Великобритания и Русия успяват да се наложат с подкрепата на австрийската дипломатия и съгласяващия се с тях Бисмарк.¹⁵

По мнението на Каратеодори паша споразумението Солзбъри – Шувалов изиграва своята основна роля именно по отношение на

¹³ Ibid., p. 104–106; Стателова, Е. Източна Румелия (1879–1885), икономика, политика, култура. С., 1983, с. 13–17.

¹⁴ V. Barreille. Le Rapport secret..., p. 107-108.

¹⁵ Ibid., p. 108–109.

Източна Румелия със своята постановка, че тя трябва да напомня британските колонии, в които има широко местно самоуправление. Дори постановления, които изглеждат в полза на Високата порта, могат да бъдат обърнати в нейна вреда. Така първият османски делегат се противопоставя на текстовете, че търговските споразумения, подписани от Цариград, остават в сила за областта и че в нея ще се спазват религиозните свободи. От една страна, те създават впечатлението, че в Османската империя не съществува прокламирането на принципа на религиозна равнопоставеност, а от друга страна – създават внушението, че по всичко друго областта би могла да законодателства самостоятелно и постепенно да създаде свои отделни и отдалечаващи се от империята принципи на държавно устройство и обществена организация.¹⁶

Османската делегация се противопоставя и на вмъкването на допълнителна и конкретна забрана за съществуването в Източна Румелия на башибозуци и черкези. Доколкото те са включени в по-общия термин на „нередовни войски“, редакционната поправка действително не е необходима, но е агресивно защитавана от британския представител лорд Одо Ръсел, който я превръща във въпрос на личен престиж и успява да я прокара въпреки османското недоволство. Впоследствие тя ще се окаже особено важна не толкова във военно, колкото в демографско отношение и ще бъде предткта за цялостно изселване на черкезките колонисти от териториите на княжеството и автономната област.¹⁷

В един по-общ анализ на отношенията между Великите сили и Османската империя, Каратеодори паша се опитва да обоснове логически позицията на всяка една от тях, да изтъкне техните заслуги по решаването на „румелийския“ проблем, но не успява да прикрие горчивината от почти пълната изолация на Портата в резултат от нейната дотогавашна политика по време на Източната криза 1875-1878 г. и на Руско-турската война. Той осъзнава предварителната обреченост на всяка една от неговите инициативи да внесе дори минимални промени в предварителните тайни споразумения между тях. В много отношения се създава впечатлението, че те целят повече да оправдаят делегацията за общия ѝ неуспех да отстои имперските интереси. Това, което се набива на очи, е, че при всичкото си старание, първият османски делегат не успява да намери повод да каже дори една добра дума за руската политика по отношение на Източна Румелия. Той изрично подчертава, че руските представители са основните защитници на българските интереси в територията на юг от Стара

¹⁶ Ibid., p. 110.

¹⁷ Ibid., p. 110–11.

планина. Като кулминация на тази руска линия е спомената и идеята на граф Шувалов за създаване на нова автономна област – Западна Румелия, в земите на Македония.¹⁸

Едновременно с това тайният доклад дава много сведения за личните отношения между водещите фигури на европейската дипломация след Кримската война, като централно място в тях заема „железният“ канцлер и неговата лична неприязън към руския му колега княз Горчаков. На фона на този личен конфликт, фигурата на британския премиер Дизраели изглежда бледа и пасивна. Очевидно, Берлинският конгрес показва постепенната смяна на поколенията в европейската дипломация, когато се очертават и новите доминиращи фигури на Солзбъри и Шувалов. Също както Бисмарк и Горчаков, те успяват да стигнат до временни тактически споразумения при големи международни кризи въпреки противоположните политики, провеждани от техните държави.

Тайният доклад на първия османски делегат на Берлинския конгрес Александър Каратеодори паша създава съвсем различна от установената в българската историография представа за отношенията между Великите сили по време на Източната криза. Тя категорично не потвърждава схемата за противопоставяне между единен блок на европейските държави, подкрепящи Високата порта, срещу дипломатически изолирана Русия.¹⁹ Тайните споразумения между Великобритания, Русия, Османската империя и Австро-Унгария ясно показват взаимните усилия за предотвратяване на нова война и изход от кризата. Едновременно с това е ясно, че настъпва нов етап в нейното развитие, когато Великобритания, играейки ролята на посредник между воюващите, поема инициативата и в много отношения ако не налага пряко волята си, то създава една по-обща рамка, в която ще се търси ново временно решение на Източния въпрос. Възползвайки се от войната, тя успява не само да анексира остров Кипър и да подсигури комуникациите си през Средиземно море към Суецкия канал, но и да подготви завземането на Египет, като възпре агресивния руски натиск към Проливите. Част от това възпиране става и появата на Източна Румелия. Без да представлява нова държава в истинския смисъл на думата, тя получава много черти на държавност и възможността за относително самостоятелно развитие в рамките на Османската империя. Опитвайки се да защити очевидния неуспех на османската

¹⁸ Ibid., p. 118.

¹⁹ Ср. напр. Тодоров, Г. Временното руско управление в България, 1877–1879 г., С., 1958, с. 52–65; Дамянов, С. Цит. съч., с. 43–62; Козменко, И. Цит. съч., с. 56–59; Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. С., 1973, с. 5–14; Манолова, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976, с. 11–35.

делегация на Берлинския конгрес по отношение на автономната област, нейният ръководител Александър Каратеодори паша заключава:

„Добре да отбележим, че общо взето решенията, взети в Берлин, правят положението на Портата, по отношение на България, несравнимо по-добро от това в договора от Сан Стефано. Вместо едно голямо българско княжество, включващо три четвърти от Европейска Турция, разделящо Империята на две, разпростиращо се от вратите на Константинопол до Босна и отнемащо от Турция почти цялото ѝ крайбрежие на Черно, както и на Егейско море; вместо една България, която оставя малкото, останало от Европейска Турция без естествени граници, без възможна защита, без възможна комуникация, оставена в ръцете на българите, почти поканени да завземат в кратки срокове самата столица и проливите, вече има само една България, ограничена на север от Балкана.

Империята си възвръща една естествена защитна линия, една голяма част от крайбрежната ивица на Черно море и цялото Егейско крайбрежие, влиза в директно владение на цяла Македония, т.е. на частта, която географски и административно съставлява сърцето на Европейска Турция, тя възстановява целостта на територията си и възвръща цялата провинция Източна Румелия, при условия, които не позволяват да се каже, че тази провинция е под абсолютната власт на султана, но които в крайна сметка никак не пречат властта на суверена там да се възстанови по реален и стабилен начин.²⁰

²⁰ Ibid., p. 127–128.

ОСМАНСКИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО

Алека Стрезова

Съединението е един от най-пълно изследваните въпроси в новата българска история. Многобройните проучвания по темата се основават на богата колекция документи, в това число и дипломатическа кореспонденция, разменена между Великите сили, пряко ангажирани в събитията на Балканите. Тъй като актът от 6 септември веднага става европейски проблем, нормално е такова голямо внимание да е отделено на европейските разисквания. В пъстрата картина на международното общуване, една съвсем малка, но не незначителна част, е останала недостатъчно добре осветена. А това е комуникацията между османското външно министерство и неговите дипломатически представители във васалната държава, нарушила грубо постановленията на Берлинския договор. Настоящият текст представя възприемането на събитията около Съединението от османските дипломати в Княжество България и техните донесения до външното ведомство.

Представените документи са публикувани в серията „Османски дипломатически документи за Източния въпрос“ в два тематични тома, посветени на българския въпрос: „Българският въпрос: От Пловдивския преврат до избирането на княз Фердинанд (1885-1887)“, издадени през 2012 г. от *The Isis Press*, Истанбул.

Основните действащи лица в изложението са Нихад паша, османски комисар по вакъфите в София, и Теодосиадес Ефенди, османски търговски агент в Русе. Неслучайно изборът пада върху донесенията от двата големи и значими по това време града за Княжеството – столицата и европейския град на река Дунав – като места, където се случват и се разбират най-важните за страната събития.

Разглежданите документи са телеграми и депеша и са на френски език.

Преди началото на същинското изложение вероятно няма да е излишно да се кажат няколко думи за самите дипломати. Беглите лични характеристики ще покажат на какви хора Портата разчита, за да бъде информирана във васалното ѝ Княжество и също така биха обяснили някои особености на техните рапорти.

Садедин Нихад Билински паша е от полски произход. Той се озовава в Османската империя след революцията от 1848 г. и се присъединява

към армията на султана, където се издига до ранг генерал. Назначен е за комисар по вакъфите в София, където служи от 1880 до 1886 година.

Теодосиадес Ефенди е роден през 1836 г. в Истанбул. Неговият баща е личен лекар на султан Махмуд II. Завършва Великата народна школа в Куручешме и после се присъединява към дипломатическата служба, първоначално като преводач и политически агент, впоследствие като консул и търговски агент в Гюргево (1879), Керч (1880-1882), Русе (1885-1887) и др.¹

Първите донесения на Нихад паша от София идват в самия ден на Съединението на 18 септември 1885 г. (6 септември ст.ст.), когато стегнато, но подробно информира своето правителство за събитията. От донесенията му става ясно, че в Пловдив, в Източна Румелия, е избухнала революцията, че е прокламирано Съединението с Княжество България под егидата на княз Александър I и че главният управител е арестуван; български офицер е номиниран за началник на милицията, която е въоръжена и изпратена към българо-турската граница. Князът приема делото, назначава временно правителство в Румелия начело с д-р Георги Странски, като през цялото време не отрича васалитета си към султана. Същевременно в София се провеждат шумни митинги, на които се развяват знамена, изобразяващи лъва, настъпил с лапата си полумесеца.² Пощенските и телеграфни съобщения с Цариград са прекъснати по заповед на княжеското правителство, затова османският комисар започва да търси други пътища да информира своето правителство.³ Сведенията му обаче не престават – той съвестно отразява номинирането на новия български военен министър Никифоров на мястото на отзования руски, както и съобщава за обявеното военно положение, за свикване на Народното събрание на 12 септември (ст.ст.), гласуването на военен кредит от 5 милиона франка и дислоцирането на български войски от Княжеството към Източна Румелия. За пръв път комисарят споделя личното си мнение, като съветва, че всяко забавяне на евентуално действие срещу вероломното престъпление окуражава бунта, който вече увлича 3 милиона души.⁴

¹ Благодаря на колегата Синан Кунералп, турски специалист по дипломатическа история, издател и създател на The Isis Press Istanbul, за любезно предоставените ми сведения по въпроса.

² Ottoman diplomatic documents on “The Eastern Question”. The Bulgarian Issue: From the Philippopoli Coup to Prince Ferdinand’s Election (1885-1887). First part, ed. Sinan Kunalp. The Isis Press Istanbul 2012 (further ODD), 31-33: Нихад паша до Асим паша, 18 и 19 септември 1885 г. [№ 2, 3, 8]

³ Ibid., p. 47 [№ 32].

⁴ ODD, 56-57: Нихад паша до Арифи паша и Асим паша, 23 септември [№ 48, 49, 50].

Новини пристигат и от другия голям град на Княжеството, Русе. Теодосиадес ефенди образно описва реакцията на населението: гражданите правят илюминации и „според навика си се напиха и до сутринта обикаляха главните улици на града, свирейки музика и викайки френтично“. Българите говорят, че голяма България от Сан Стефано ще бъде постигната и скоро ще бъдат съвсем независими. Много скоро след първоначалните тържества, хората утихват, защото, по сведенията на Теодосиадес, е получена телеграма, че армията на султана е влязла в Източна Румелия.⁵ Още на следващия ден обаче в Русе с положителност се твърди, че князът е получил телеграма от руския император да отиде директно във Филипопол, където ще бъде обявен за княз на цяла България.⁶

Междувременно обезпокоителни вести пристигат от Нихад паша от София: след като информира за работата на Народното събрание в София, османският комисар разкрива, че княжеското министерство на външните работи и изповеданията е отправило циркуляр до агентите в София. В него е изложено притеснението на жителите на Източна Румелия от формиращите се ислямски банди срещу редовната армия и искането за разоръжаването на мюсюлманите. Като следствие Н. В. Князът моли Великите сили да настояват при султана за положителен или отрицателен отговор относно съединението, тъй като той не би могъл да отлага мярката за разоръжаването повече от два дена, а в случай на прилагането ѝ, тя би довела до много тежки последици.⁷ Допълнителен натиск българското външно министерство оказва със съобщението, че въпреки новините, че османските имперски войски са окупирали без съпротива с. Катбелар, Князът, верен на своето обещание, ще продължава да гарантира реда и неговите войски няма да дадат първия изстрел.⁸

По-интересното сведение обаче касае телеграмата на руския посланик в Цариград до агента в София, който твърди, че би могъл да добие съгласието на султана да не праща войски в Румелия, ако се отмени и маршът на княжеските войски. Въпреки желанието на руския посланик да се информира българското правителство по въпроса, кабинетът запазва в тайна телеграмата от Народното събрание и в противоречие с текста изпраща Първи пехотен полк в Пловдив.⁹

⁵ Ibid., 33-34: Теодосиадес ефенди до Асим паша, 19 септември [№ 9].

⁶ Ibid., р. 39: Теодосиадес до Асим паша, 20 септември [№ 17].

⁷ Ibid., 59-60: Нихад паша до Асим паша, 24 септември [№ 57, 58].

⁸ ODD, р. 63: – Нихад паша до Ариф паша, 24 септември [№ 61]. Ариф паша отрича, че османски войски са преминали демаркационната линия на Източна Румелия. Според него най-вероятно става дума за недоразумение, свързано със с. Гайблер, чието население е предимно мюсюлманско и не приема съединението. Местен жител тромпетист започнал да свири на тромпета си при приближаването на българите, които, смятайки селото за окупирано, се оттеглили: Ариф паша до османските представители при Великите сили, Цариград, 7 октомври [№ 210].

⁹ Ibid., р. 66: Нихад паша до Ариф паша, 25 септември [№ 69].

Потвърждение за движение на военни части идва и от Русе. Теодосиадес ефенди съобщава, че въпреки оставката на руските военни, той има сигурна информация, че от Русия са пристигнали петима офицери, които заминали директно за вътрешността на България, уверявайки, че техните колеги в оставка ще получат заповедта да се върнат на служба, ако се стигне до военни действия. Според сведенията на османския търговски агент от Русе тръгва 4-хилядна армия, съставена най-вече от резервисти, командвани от 25 български офицери. Според разпространените слухове, стигнали до Теодосиадес, се говори, че българската армия, резервисти и доброволци, съединени с румелийските части, ще достигне до 80-100 хил. души, които ще бъдат разделени на две части: едната, веднъж концентрирана в Източна Румелия, ще опита да атакува османската армия и ще сложи начало на военните действия; другата ще бъде отправена към Македония, за да я завладее.¹⁰

От София Нихад паша съобщава, че английският агент Франк Ласелс получава заповед да замине за Пловдив, за да бъде директна връзка между княза и своето правителство. Опасенията му са, че това заминаване може да бъде експлоатирано като доказателство за подкрепата, дадена от Англия на княз Александър I.¹¹

Едва на 4 октомври (22 септември ст.ст.) Нихад паша успява да изпрати своя подробен анализ за Съединението до външното министерство. Според неговото изложение събитията в Източна Румелия не са възникнали спонтанно, а са плод на дълга и обмислена подготовка. Той припомня, че по негови сведения в края на 1884 г. Австро-Унгария явно възприема идеята за Съединение, тъй като тогава граф Калноки заявява на английския посланик във Виена, че ако обединението стане стремеж на целия народ, то Австрия не вижда в това нищо лошо. Според османския комисар княз Александър не само че не е изненадан от случилото се, ами той е участник в приготовленията. Нихад паша смята, че княжеското участие е подсигурано предварително от министър-председателя Петко Каравелов, за да може да се получи и така необходимата помощ от военните сили на Княжеството.¹²

В началото на октомври в Цариград пристигат двама български делегати, натоварени с някаква мисия, която остава неясна за османския външен министър. На въпросите му Нихад паша отговаря, че мисията на д-р Стоян Чомаков и г. Йованчо (отнася се за Иван Хаджипетров – А.С.) вероятно ще се състои в това да помолят, от името на населението на Източна Румелия, Н. В. Султана да признае Съединението; изглежда, че

¹⁰ Ibid., 88–89: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 29 септември [№ 120]. Сведенията за руските офицери са опровергани в следващия рапорт от 3 октомври [№ 177].

¹¹ Ibid., р. 100: Нихад паша до Арифи паша, 1 октомври [№ 149].

¹² ODD, 115–116: Нихад паша до Арифи паша, 4 октомври [№ 187].

други пратеници ще заминат за Цариград от името на княза, снабдени с писма до владетеля и великия везир.¹³

На 11 октомври Теодосиадес свидетелства от Русе за дълбокото обезкуражаване и деморализация сред българите. Според него една от основните причини за това е, че делото е извършено без одобрението на тяхната закрилница Русия. Теодосиадес смята, че армията е много зле въоръжена и снабдена, няма адекватно медицинско обслужване, но най-важното е, че няма дисциплина заради липсата на опитни военачалници.¹⁴ До Русе достигат сведения, че Силите ще поддържат статуквото анте и Турция ще накара княза да се оттегли с войските си. Очаква се обаче князът да не се подчини, което изостря отношенията му с министър-председателя Каравелов. В това писмо, още по-твърдо, Теодосиадес изказва своето мнение, че българите не само че никога няма да могат да бъдат откъснати от Русия, но съвсем скоро отново ще станат най-верният и сляп съюзник на Петербург.¹⁵

Междувременно в София Нихад се среща с княз Александър, който го уверява, че Съединението е подготвено без негово знание и когато е бил поставен пред свършения факт, е трябвало или да го приеме, или да абдикира. Владетелят заявява, че е готов да докаже своите лоялни чувства към суверена, като замине за Цариград, дори срещу мнението на своите министри, и ако абдикацията му е в интерес на правителството на султана, той ще се подчини. Князът добавя, че Високата порта не би трябвало да признае Съединението, преди да пристъпи към анкета, която специално назначен за целта комисар ще проведе, при условия, които Портата предложи. Князът настоява за съвременна реакция на османските управляващи, особено след като знае, че кабинетът във Виена няма да може да спре военната акция на Сърбия – той смята, че Белград ще тръгне срещу София и в такъв случай той ще трябва да защитава целостта на Империята.¹⁶ А опасността от сръбите е неизбежна: опитът на княза да преговаря с крал Милан, изпращайки в Белград бившия министър Димитър Греков, среща категоричния отпор на сръбския монарх – обстоятелства, рапортирани съвременно от Нихад паша в Цариград.¹⁷

Във връзка със сръбската опасност Теодосиадес ефенди съобщава от Русчук, че българските власти пускат слуха за сръбско нашествие на българска територия, за да дадат достоверен мотив за изтеглянето на българските военни части от Източна Румелия. Теодосиадес осъжда лицемерните чувства на ярност на българите към Империята и ги отдава на разпространената новина, че Силите ще дадат мандат на султана да

¹³ Ibid., p. 124, 130–131: Нихад паша до Ариф паша, 6 и 8 октомври [№ 207, 227].

¹⁴ Ibid., 140–141: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 11 октомври [№ 249].

¹⁵ Ibid., 159–160: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 17 октомври [№ 287].

¹⁶ ODD, 158–159: Нихад паша до Саид паша, 17 октомври [№ 285, 286].

¹⁷ Ibid., p. 169: Нихад паша до Саид паша, 19 октомври [№ 304].

окупира с армията не само привилегированата провинция, но и самото васално Княжество. В разговор със своя колега, английския консул в Русе, османският търговски агент изказва съмненията си, че българите някога ще бъдат откъснати от руското влияние, и изказва недоумението си защо Англия проявява такъв интерес към тях. Неговият колега обяснява просто, че британското правителство има търговски планове, свързани с България, а именно за времето, което те ще заместят Русия, ще построят железопътна линия от Бургас до Ямбол и по този начин, през Бургаското пристанище, ще внасят продуктите си, правейки конкуренция на Австро-Унгария и Германия.¹⁸

Междувременно княз Александър заминава за Пловдив, за да демонстрира с присъствието си своята подкрепа за Съединението; владетелят е придружен от английския агент.¹⁹

Безизходицата и неизвестността тежат върху българското население. Поради опасността от сръбска страна правителството струпва всички подкрепления по западната граница. Теодосиадес свидетелства за военните реквизиции, от които според него най-потърпевши са българските мюсюлмани: писмото му е пълно със статистика за реквизираните хранителни продукти, предмети и животни, като за конете агентът твърди, че на мюсюлманите не са дадени разписки.²⁰ Нихад от София също потвърждава, че обезкуражаването от ден на ден става по-силно и че селяните, върху които пада най-голямата тежест на реквизициите, не крият вече своите оплаквания и твърдят, че по време на последната война, под властта на правителството на султана, не са имали подобни задължения. Новината, че княз Александър е бил зачеркнат от списъците на руската армия, произвежда голяма сензация и е интерпретирана като демонстрация на царското неодобрение към протекционистката линия, която Англия следва към владетеля.²¹

В първите дни на ноември османското правителство отправя запитване до своя комисар в София за движението на българските войски в Румелия. Нихад паша няма подробни сведения по въпроса, само скицира общото разположение на военните части в привилегированата провинция. По негово мнение редовните части на Княжеството достигат 34 хил., 19 хиляди от които са в Румелия, подкрепени от 9 хиляди румелийски части и доброволци.²² На следващия ден Нихад съобщава в Цариград за началото на Сръбско-българската война.²³ По сведенията на комисаря сръбите маршируват към Сливница и ако румелийските

¹⁸ Ibid., 191–192: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 24 октомври [№ 345].

¹⁹ ODD, p. 199: Нихад паша до Саид паша, 27 октомври [№ 360].

²⁰ Ibid., 208–209: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 31 октомври [№ 384].

²¹ Ibid., 223–224: Нихад паша до Саид паша, 9 ноември [№ 413].

²² Ibid., p. 230: Нихад паша до Саид паша, 13 ноември [№ 428].

²³ Ibid., p. 233: Нихад паша до Саид паша, 14 и 15 ноември [№ 436, 444].

войски не пристигнат навреме, Сърбия след три дни ще бъде в София. Поради тази причина Българската банка е транспортирана още същия ден в Плевен. Българите са понесли тежки загуби при Драгоман и князът заминава на бойното поле.²⁴

Теодосиадес от Русе също коментира началото на войната. Според неговото мнение българите в града смятат, че ако правителството на султана не им дойде на помощ, то те ще бъдат победени от сърбите, заради липсата им на подготвени офицери. Търговският агент коментира, че голямо количество военни мунициии са натоварени на два шлепа и че цялата българска флотилия се подготвя да тръгне за Видин. Говори се, че флотата ще бомбардира сръбските градове на брега на Дунав, но Теодосиадес иронично пита кои офицери ще застанат начело на тази операция. „Горките българи, те започнаха с детска наивност, но сега мислят, че ще свършат зле“, завършва депешата си агентът.²⁵

Само три дена по-късно съмненията на Теодосиадес са опровергани. Нихад рапортира от София за обрата на военните действия и оттеглянето на сърбите от Драгоман, скоро следват и нови български победи²⁶. Теодосиадес от Русе обаче омаловажава победата при Сливница, която според негови сведения „не е нещо особено“ и не може да компенсира загубите и несполуките на българите. Местната власт решава да уважи доброволното желание на мюсюлманите в града да бъдат записани като доброволци да се бият срещу сърбите и опитва да създаде въоръжен корпус, съставен от турци, но Теодосиадес се намесва и внушава на влиятелните мюсюлмани в града, че формирането на подобна част може да бъде погрешно интерпретирана в момент, когато правителството на султана оставя своите революционери да премерят сами силите си със Сърбия.²⁷

Още докато траят военните действия, османският външен министър Саид паша съобщава на Нихад паша, че правителството на султана, в съзвучие с посланическата конференция, взима решение да изпрати в Източна Румелия върховен османски комисар, натоварен да поеме управлението на провинцията, докато бъде избран валия, който ще възстанови реда и подпомаган от смесена комисия, ще прецени дали има нужда да се промени Органическият статут на областта. Преди да изпратят своя комисар, управляващите в Цариград искат румелийското население да бъде сигурно в бащинските грижи на султана и да знае, че връщането към послушанието ще им донесе снизхождението на легитимния суверен, както и добронамереността на Великите сили. Саид паша предлага на Нихад да бъде носителят на това послание в Пловдив, както и да спечели верността и подчинението на част от румелийското население,

²⁴ Ibid., p. 245: Нихад паша до Саид паша, 13 ноември [№ 457].

²⁵ ODD, 240–241: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 15 ноември [№ 448].

²⁶ Ibid., 250–251: Нихад паша до Саид паша, 18 и 22 ноември [№ 471, 500].

²⁷ Ibid., 26–261: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 21 ноември [№ 498].

като се опира на влиятелни поддръжници и чужди представители в града.²⁸ Нихад паша съзнава трудностите, произтичащи от посланическата конференция, за правителството в Цариград, а именно да се върне статуквото ante чрез убеждение, без да се използват принудителни мерки. Той е наясно, че именно тези съображения мотивират принципала да го натовари с подобна мисия. Комисарят има своите съмнения, че това би било изгодно за правителството, също така има своите резерви – ако бъде изпратен на официално призната мисия като предвестник комисар на високопоставен чиновник, това би забавило изпълнението на решенията на конференцията. Ако пък мисията му би имала таен характер в страна, която той нито познава, нито има връзки, той би могъл да бъде възпрепятстван дори със сила – тогава, вместо да прокара пътя за върховния имперски комисар, той би компрометирал престижа на правителството на султана. Макар изпълнението на решенията на конференцията да е спешно, Нихад знае, че княз Александър ще поиска отсрочка, докато свърши войната със сърбите. Въпреки че е изтеглил войските си от Румелия, българският владетел междувременно установява в Румелия българска администрация и досиетата на различните департаменти на провинцията са изпращани в София. Всичко това доказва очевидно, че княз Александър няма да се подчини на решенията на конференцията и затова е необходимо именно в настоящия момент да се изпрати върховен комисар в Пловдив.²⁹

Междувременно войната отива към своя край. Теодосиадес от Русе съобщава, че българите празнуват победата срещу сърбите и вземането на Пирот, езикът им става все по-дързък: те не само са убедени в утвърденото обединение на двете Българи, но и заявяват, че за тях няма турски суверен, а князът сам като независим владетел ще подпише мира с победения враг. Агентът свидетелства, че английският представител в града Далзиел също поддържа тези идеи.³⁰

След българската победа Теодосиадес ефенди уверява своето правителство, че българите повече отвсякога са уверени, че днешното тяхно Съединение е станало свършен факт благодарение на промяната на руската политика в тяхна полза, и той критикува абсурдната и пълна с утопии политика на лорд Солсбъри, която улеснява проектите на Петербург. Според мнението на агента изолирането на Батенберг е само въпрос на време и високопоставени българи не се притесняват да твърдят, че е напълно възможно да жертват своя княз, когато става дума да получат независимостта си. В подкрепа на своето съобщение, Теодосиадес рапортира, че в Русе пристига руска медицинска помощ, съставена от 40 човека, сред които по сведенията, които е получил, има петнадесетина офицери,

²⁸ Ibid., 257–258: Саид паша до Нихад паша, 21 ноември [№ 491].

²⁹ ODD, 262–263: Нихад паша до Саид паша, 23 ноември [№ 502].

³⁰ Ibid., 271–272: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 28 ноември [№ 523].

облечени цивилно; носят известно количество сандъци с тежест 7000 кг и съдържащи различни предмети за ранените. Според агента българите гледат на помощта, изпратена от Русия, като на пълно помирение с патрона.³¹

Българската победа прави възстановяването на статуквото невъзможно, започват преговори за примирие, в Княжеството и Румелия пристигат османски делегати със специални мисии: Маджид паша е пълномощник на султана при подписването на мирния договор със Сърбия, а Гадбан и Лебиб ефенди са изпратени като делегати в Пловдив. Започват преговори за легитимирането на новото положение. Старият османски комисар в София Нихад паша е сменен от провалилия се в Пловдив Гадбан ефенди. Теодосиадес продължава да информира своето правителство и по време на българската криза през 1886-1887 г.

Представените накратко рапорти на османските дипломати в София и Русе дават подробна информация на османското правителство в Цариград. Нихад паша и Теодосиадес Ефенди старателно и подробно представят цялата палитра събития, случваща се в града им и последваща Съединението. Беглите наблюдения върху донесенията на дипломатите обаче показват определени особености на тяхното изложение и намекват за характера на представителите на султана. Докато сведенията на Нихад паша са обективни, стегнати и информативни, то писанията на Теодосиадес често са излишно дълги, тенденциозни и заблуждаващи, отразяващи негативното мнение на агента към българите.

Интересно би било бъдещите изследвания да покажат как са възприемани рапортите на двамата в Цариград, доколко са смятани за достоверни и до каква степен са повлияли на взимането на решения от Високата порта.

³¹ ODD, 310–311; р. 323: Теодосиадес ефенди до Саид паша, 13 и 20 декември [№ 598, 629].

СЪЕДИНЕНИЕТО И ОБРЕЧЕНИЯТ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ „ШПАГАТ“ НА ГЕРМАНИЯ

Владимир Златарски

„Международната политика – пише в спомените си германският държавник Ото фон Бисмарк – е течен елемент, който може би временно става твърд, но при промяна на атмосферата се връща в първоначалното си агрегатно състояние.“¹ Воден от това разбиране, в продължение на почти три десетилетия той определя с голям успех пруската и германска външна политика. А стартовата позиция е крайно трудна. Когато в началото на 1871 г. в завзетия от германските войски дворец във Версай е прокламирано създаването на обединена Германия, на европейската сцена се появява нов ключов играч. С 41 млн. население, над 500 000 кв. км територия, с огромен икономически, технологичен и военен потенциал германската държава се превръща с един замах в нова Велика сила. Това поражда неприязънта и мнителността на утвърдените големи играчи в Европа, които не желаят да приемат нов член в своето семейство. Така още с появата на Германския Райх е посято и зрънцето на неговия крах.² В трудната ситуация комбинативната политическа виртуозност на канцлера Бисмарк с неговата сложна система от съюзи и умело използване на противоречията между другите държави прави възможно мирното развитие на страната в центъра на Стария континент.

Седем години след германската е възстановена и българската държава, на която обаче е отказано пълното обединение „по рождение“. А след още седем години българското Съединение втвърдява състоянието на международната политика, поставя вече поизносената Бисмаркова съюзна система пред трудности и допринася за нейния скорошен край.

Когато на 6 септември 1885 г. е провъзгласено Съединението на Княжество България с Източна Румелия, Германия се озовава в неприятна позиция. Нямаща сама все още особени интереси на Балканите, тя трябва да играе за пореден път неблагоприятната роля на посредник между двете съперничаещи си в региона сили – Австро-Унгария и Русия – с които Берлин поддържа специални отношения. От 1881 г. трите страни са свързани в Съюза на тримата императори: един несигурен, подлежащ на тригодишно подновяване консултативен орган между владете-

¹ Бисмарк, О. фон. Спомени и размисли. Т. 2. С., 1994, с. 140

² Schöllgen, G. Deutsche Außenpolitik. Von 1815 bis 1945. München, 2013, S. 35

лите с цел съвместно решаване на международни кризи и запазване на монархическото начало в Европа. Върху този съюз, както и върху сключения две години по-рано отбранителен германо-австрийски договор, се крепи конструкцията на Бисмарковата дипломатия.³ Нейният принцип – най-общо казано – е да се избегне едновременна заплаха за Германия от Изток и Запад, като се поддържат тесни връзки с Австро-Унгария и Русия, приятелство с Англия и изолация на Франция. Враждебно-реваншисткото поведение на последната се приема като неотменима реалност, особено след падането от власт на правителството на Жул Фери през март 1885 г. Затова акцентът е поставен върху отношенията с Русия, която обаче е в перманентен конфликт със съюзната Австро-Унгария. Опасностите, смята Железният канцлер, могат да се избегнат, „ако наистина здраво държим на вярност към Австрия, но и на това пътят от Берлин до Петербург да остава открит.“⁴ Да помирява непримиримите Петербург и Виена с цел да запази Съюза на тримата императори – това е „невъзможният шпагат“, който Бисмарк опитва след Съединението, но въпреки всички условности не успява да направи.

За да се разбере германската политика около съединителния акт, е необходимо да погледнем какви са интересите на тези две Велики сили, които са в основата на Бисмарковата стратегия. Според неформалните договорки на Берлинския конгрес (1878 г.), на Русия се признава сфера на интереси в източната част на Балканите, т.е. в България, а на Австро-Унгария – в западната част, т.е. в Сърбия и Босна. През 80-те години на XIX век обаче между двете велики сили се развива силна конкуренция в региона, която влошава бързо двустранните отношения. Проблемните точки са различни: турско-черногорските отношения, църковните и династически въпроси в Сърбия, както и по българския въпрос. В Петербург се трупва раздразнение срещу, по думите на един руски дипломат, „традиционно подлата австрийска политика“.⁵ В края на 1884 г. руският външен министър Николай Карлович Гирс признава пред германския дипломат и бъдещ канцлер Бернхард фон Бюло, че „между Русия и Австро-Унгария съществува дълбок антагонизъм“.⁶ Бисмарк опитва да противодейства на тази крайно проблематична за германската политика тенденция, като често предлага прокарването на твърда демаркационна линия за зони на влияние на Балканите между двете сили.⁷

Нито Виена, нито Петербург са съгласни с подобно решение. При-

³ Angelow, J. *Kalkül und Prestige: der Zweibund am Vorabend des Ersten Weltkrieges*. Köln [u.a.], 2000, S. 25 ff.; Тейлър, А. Дж. П. Бисмарк. Човекът и държавникът. С., с. 219–221

⁴ Бисмарк, О. фон. *Спомени...*, с. 132

⁵ Золотухин, М. *Россия, западно-европейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885-1888)*. М., 1993, с. 88

⁶ *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914* (по-нататък цит. GP). Bd. 3, Berlin 1926, Dok. 647, S. 374

⁷ *Ebd.*, Bd. 3, Dok. 636, S. 345-347; Dok. 639, S. 352-356

чината е, че и двете държави опитват да разширяват своята сфера. В първите години от съществуването на Княжество България Австро-Унгария гледа на него като на естествен съюзник на Русия, поради което пречи на развитието му навсякъде, където може. Освен това империята е твърд защитник на изгодното за нея статукво на Берлинския конгрес, което пък е неприемливо за България и обуславя хладните отношения. Но когато през първата половина на 80-те години българският княз Александър I Батенберг опитва да се освободи от бързо компрометиращата се в страната руска опека, отношението бавно започва да се променя.⁸ Дунавската монархия заема водещото място в българската вносна търговия, започват да се развиват стратегически железопътни проекти. Австрийски капитали, подкрепени и от германски банки, се инвестират по изграждане на българската част от линията Виена – Белград – София – Цариград, която влиза в тежка конкуренция с фаворизираната от Русия линия север – юг.⁹ Трябва да се отбележи, че стопанското оживление се случва все още поради естествените географски, търговски и транспортни условия, а не като израз на засилвано политическо присъствие.¹⁰ Все пак обаче през този период във Виена могат с изчаквателно задоволство да наблюдават как в България се потвърждават думите на Бисмарк, че освободените народи не са признателни, а претенциозни.¹¹

Мисълта е изказана по повод Русия, за която България е в основата на балканската политика поради близостта си до Проливите – заветна цел на руските стремежи.¹² През първата половина на 80-те години българо-руските отношения започват да се влошават в резултат най-вече на действията на руски чиновници и офицери, чието демонстративно поведение на превъзходство и стремежът да имат думата при решаването

⁸ Подробно за промяната в австро-унгарската политика и за балканската ѝ линия вж. *Rauscher, W. Die fragile Großmacht. Die Donaumonarchie und die europäische Staatenwelt 1866-1914.* Frankfurt am Main [u.a.], 2014, S. 360 ff.

⁹ Американският историк Джордж Халгартен нарича историята на линията от Виена до Цариград низ от „хитрост, насилие, грабеж и измама“ – *Hallgarten, G.W.F. Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Außenpolitik europäischer Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg.* München, 1963, Bd. 2, S. 228. Според него събитията в България през първата половина на 80-те години на XIX в. се развиват главно на базата на австро-руската надпревара по железопътните проекти и произтичащите от тях стратегически предимства – вж. подробно ebd., S. 227–246.

¹⁰ Лалков, М. Австро-унгарската дипломация и Сръбско-българската война 1885 година. – Във: Военноисторически сборник, 1985, кн. 4, с. 132.

¹¹ Höbelt, L. „Kranke Männer“ unter sich? Die Donaumonarchie zwischen Berlin und Istanbul. -In: Schmidt, R. (Ed.) *Deutschland und Europa. Außenpolitischen Grundlinien zwischen Reichgründung und Erstem Weltkrieg.* Stuttgart, 2004, S. 127

¹² За руската политика след Освобождението вж. Косик, В. И. *Русская политика в Болгарии 1879–1886.* М., 1991; около Съединението Куцаров, П. *Воссоединение Болгарии в 1885 году и Российская империя.* Дис. М., 2002, с. 42 и сл.

на важните държавни въпроси дразнят българите, а спират и кариерното им развитие. Като се прибави и подчертано лошото лично отношение на руския цар Александър III към българския княз Александър I, се стига до резултата само седем години след Освобождението двустранните отношения да са в най-ниска точка.¹³ „Във времена когато Русия, Европа и по-голямата част от местното население предполагаха, че ние управляваме България – Русия всъщност имаше тук съвсем малко значение и всичко се вършеше покрай или въпреки нейната воля“, пише през октомври 1885 г. руският дипломатически агент в София Александър Кояндер до Петербург.¹⁴

Пряко свързан с отношенията между тримата императори и съответно с германската политика е и българският владетел Александър I. Заради широко известната ненавист на руския цар към княза Бисмарк вижда в него смутител на отношенията с Петербург. Преди Съединението българският владетел се сгодява с втората дъщеря на германския престолонаследник – принцеса Виктория, която е и внучка на английската кралица.¹⁵ През май 1884 г. Батенберг предприема пътуване до Берлин както заради личния си въпрос, така и в търсене на германска подкрепа в спора си с руския цар. Времето обаче е неблагоприятно подбрано, тъй като съвсем скоро Бисмарк е приключил с успех трудното подновяване на договора между тримата императори и отношенията с Русия са добри. Канцлерът не желае да внася напрежение в тях, още повече че смята руските претенции спрямо България за съвсем оправдани.¹⁶ Макар в семейството на бъдещия кайзер Фридрих III Александър да е добре приет, от страна на действащия кайзер Вилхелм I той получава тежки лични упреци и чува студеното обяснение, че заради България няма намерение да жертва отношенията си с Русия.¹⁷ Бис-

¹³ Стателова, Е., А. Пантев. Съединението на Княжество България с Източна Румелия. С., 1995, 90-92; Палангурски, М. Нова история на България. I. Княжеството 1879–1911. С., 2013, с. 133–135

¹⁴ Косик, В. И. Из „Семейной хроники славянства“ (Болгария в международных отношениях 1879–1896 гг.) – в: В „пороховом погребѣ Европы“. 1878–1914 гг. М., 2003, с. 203.

¹⁵ Принцеса Виктория фон Пройсен (1866–1929) се бори доколкото може за връзката си с Александър, когото обича. През 1889 г. обаче „по държавни“ причини годежът е официално развален. Впоследствие Виктория се жени за германски принц и втори път – за руски авантюрист. За живота ѝ вж. нейните спомени: *Zoubkoff, Viktoria. Was mir das Leben gab* – und nahm. Bonn 2005

¹⁶ Engelberg, E. Sturm über Europa..., S. 725–726

¹⁷ България в австро-унгарските дипломатически документи 1879–1885. Т. 1. С., 1993, док. 320, с. 432; Corti, E. Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck. Wien, 1920, S. 163–165. Чувствайки се прескочен при сключването на годежа, кайзерът не засяга темата с княза, но го упреква за груб тон в писмата до Александър III и за дългове. Впоследствие Вилхелм I е често сърдит на Александър, смятайки, че само се чака смъртта му, за да се направи сватбата.

марк е още по-директен, че „Германия не се интересува от България, нашият интерес е: мир с Русия“ и обявява, че кайзерът е против брака. Канцлерът дори внушава на Александър да се откаже от престола, като в такъв случай бракът би бил възможен, или да се „предаде на милостта или немилостта на Русия“ и да заеме антигерманска позиция, ако иска да остане владетел.¹⁸ След тази среща, разкрила раздразнението на германския канцлер от българските опити за независимост, както и, по думите на княза, „руския въздух“ в Берлин, отношенията между двамата са хладни, а Бисмарк продължава да вижда в българския владетел пречка на отношенията си с Русия, нарича го „политическа опасност“ и не вярва в неговото бъдеще като владетел.¹⁹ Малко преди Съединението, през май 1885 г., очевидно по желание на Бисмарк кайзерът пише на княз Александър, че бракът е невъзможен по династически и политически причини, но предлага да посредничи за сдобряване с руския цар в случай че годежът се отмени. Князът се съгласява, но ясно заявява, че няма да приеме да бъде мним владетел, докато управляват други.²⁰ Скоро събитията се развиват в друга насока.

Актът на Съединението едва ли изненадва в Берлин, Виена и Санкт Петербург – все пак в допълнителния протокол към договора между тримата императори от юни 1881 г. възможността то да се случи се допуска и е преповтаряна в следващите години.²¹ По-скоро изненадват моментът и начинът на прокламирането, които са неподходящи за най-заинтересованите сили: Русия е в процес на загуба влияние в България и враждува с княза, а Австро-Унгария няма готовност да извърши гарантираната ѝ от договора между тримата императори в случай на българско съединение анексия на Босна и Херцеговина. В монархията се страхуват и от националистично надигане сред южните славяни и румънците в нейните граници. Не по-малко опасна е и възможността от разширение на българското обединение и към Македония, където тя има дълготрайни амбиции за излизане на море при Солун през удобната за транспорт Вардарска долина. Затова и най-първата реакция на Балхаусплац (централата на австро-унгарското външно министерство)

¹⁸ Ebd., S. 166-167. На срещата, от която Батенберг си води записки, Бисмарк му дава и други съвети как би трябвало да се държи и да управлява: „Ще ви посъветвам да се ожените за православна милионерка, това ще закрепни положението Ви в България, защото в Ориента да управляваш значи да подкупваш, а парите са свързани с това“. – ebd.

¹⁹ GP, Bd. 3, Dok. 636, S. 345–346

²⁰ Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 181–185. По време на кризата френският дипломатически агент в София Флеш опитва да прави интрига от годежа, внушавайки на Париж, че под английски и френски натиск кайзер Вилхелм се бил съгласил „да помогне на бъдещия зет на своя син да си подготви едно малко царство на Балканския полуостров за сметка на Русия“ – Дипломатически документи..., док. 178, с. 176 и сл.

²¹ Вж. текста на договора в: Pribram, A. F. The secret treaties of Austria-Hungary 1879–1914. Vol. 1. London, 1920, pp. 43–44

на новината за Съединението е да настоява да се пресече всяка възможност вълненията да се пренесат в Македония, което българското правителство и без това възнамерява да направи.²² Проблематична за Виена се оказва и реакцията на съюзната ѝ (от юни 1881 г.) Сърбия, която предявява претенции за териториална компенсация за българска сметка. По този ключов въпрос психологията на австро-унгарската мотивация за действие е съвсем точно доловена от изпратения там със специална мисия български дипломат Григор Начович: „Австрия като знае, че приятелството на Сърбия към нея е олицетворено единствено от краля Милана и че изчезването на краля от сръбския престол ще хвърли Сърбия в руските обятия, се бои от всяка грешка“, която би помогнала той да бъде свален.²³ Поради тази причина сръбските искания срещат разбирането, а и финансирането на официална Виена.

В развитието на възникналата международна криза основната задача за Германия е формулирана от Херберт фон Бисмарк, син на канцлера и заместник държавен секретар на външното министерство: „В целия въпрос трябва да внимаваме само за едно: предотвратяване на конфликт между Русия и Австрия. Всеки друг резултат за нас е приемлив.“²⁴ В тази връзка първото, което Бисмарк прави, е да препоръча и на двете страни взаимни консултации за разбирателство на основата на съществуващия договор. На 8 септември пред управляващия руската легация в Берлин граф Муравъов канцлерът прави две предложения: руският цар да възстанови чрез султана статуквото отпреди акта или да го признае след договорка с Австро-Унгария. За Русия признаване на Съединението на базата на този договор обаче би означавало да се съгласи с предвиденото в него анексиране на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, което за нея е неизгодно с оглед намалялото влияние в България.²⁵

В същото време Бисмарк опитва да отклони евентуална ескалация между двете сили с „отваряне на винтил“ на по-ниско ниво, а именно чрез очертаващия се сръбско-български конфликт. Макар първоначално канцлерът да е против стълкновение, което би могло да доведе до

²² Мишев, Р. Австро-Унгария и България 1879-1894. Политически отношения. С., 1988, с. 111; Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1., С., 1990, с. 549–550. Същото притеснение и съответно активно действие относно Македония имат и останалите Велики сили – Стателова, Е. Дипломатията на Княжество България 1879–1886. С., 1979, с. 169.

²³ Външната политика на България. Документи и материали. Том 1: 1879–1886. С., 1978, док. 330, 15/27.10.1885, с. 625–627

²⁴ *Canis, K. Bismarck und Walderssee: die außenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882 bis 1890.* Berlin, 1980, S. 146

²⁵ Съединението на Северна и Южна България и сръбско-българската война. Дипломатически документи 1885–1886 г. С., 1989 (по-нататък цит. като Дипломатически документи), док. 66 и 105; Золотухин, М. Ю. Болгарский кризис 1885–1886 гг. и крах австро-руско-германского союза. – в: Вопросы истории. 1984, №4, с. 47.

непредвидими усложнения, впоследствие той решава да използва ситуацията, създавана от австро-унгарската подкрепа за сръбския крал Милан. Според него една очаквана сръбска победа би способствала за решаване на кризата. От една страна, Сърбия би получила малка териториална компенсация, като това трябва да стане от Османската империя, тъй като в Берлин се обявяват против присвояване на българска територия. По този начин би се обслужило желанието на Виена. От друга страна, ще се създадат условия да се приеме свършеният факт на Съединението чрез персонална уния според идеята на английския премиер Солсбъри, тоест българският княз да се нарича и губернатор на Източна Румелия, назначен от султана. Така формално няма да се наруши Берлинският договор. И от трета страна, Русия ще може да реставрира влиянието си в Княжеството.²⁶

Имайки план, при който страните да са доволни и конфликтът да се разреши бързо, Бисмарк се заема да го прокара в Петербург и Виена. Следвайки мнението на Александър III за пълно възстановяване на статуквото, лично пред канцлера Гирс не приема нито идеята за персоналната уния, нито възможността за война с аргумента, че България може да я спечели, което би заздравило още повече позицията на княза.²⁷ Пред австро-унгарския посланик Емерих Шечени Бисмарк заявява обаче, че в никакъв случай не трябва да се подтиква Сърбия към война и че ако Виена направи това и по този начин провокира австро-руски конфликт, то няма да получи германска помощ. Но в същото време той предлага и алтернативата: ако сърбите все пак, по тяхна инициатива и въпреки категоричния отказ на Австро-Унгария, започнат война, то последната ще може да я локализира и да определи какъв да бъде мирът.²⁸ Заплахата на Бисмарк не остава без последици и сърбите чуват възпирани войната тонове от австрийския пълномощен министър в Белград граф Рудолф Кевенхюлер-Меч, който, по думите на германския му колега, „изглежда е намерил начини и средства, за да смекчи донякъде безотговорната възбуда през първите дни“²⁹.

Докато зад кулисите Германия се опитва да уреди въпроса, като подканя единия си партньор с евентуално съгласие на другия и обратно, и се обявява, че германците биха приели „всякакво австрийско-руско

²⁶ Canis, K. *Bismarcks Außenpolitik 1870–1890. Aufstieg und Gefährdung*. Paderborn [u.a.], 2008, S. 237

²⁷ Външната политика на България..., док. 304, 30.09, бел. 1, с. 595; Canis, K. *Bismarcks Außenpolitik...*, S. 235

²⁸ Ebd, S. 236; Corti, E. *Alexander von Battenberg...*, S. 204–205

²⁹ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)*, R 4632, 30.09.1885; Радев, С. *Строителите...*, с. 562; Palotás, E. *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878-1895*. Budapest, 1995, S. 246–249

споразумение³⁰, на международната сцена трите сили излизат с общ призив за свикване на конференция на Великите сили. Макар при откриването ѝ в Цариград на 24 октомври речите на участниците да декларираят като цел възстановяване на статуквото отпреди Съединението, на практика тя не постига никакъв резултат, тъй като заседанията са умело саботирани от английска и българска страна.³¹ В същото време показаната в заседанията непримиримост на руската страна срещу княз Александър и съответно срещу Съединението дава основание на австро-унгарския външен министър граф Калноки правилно да допусне, че за Русия сръбско-българска война би била приемлива. Нещо повече – след внимателно обмисляне и преценяване на интересите, рисковете и ползите, във Виена стигат до заключението, че една сръбска акция няма да породи големи усложнения сред Великите сили изобщо, а в същото време ще позволи да се продължат собствените усилия за изтласкване на руското влияние от България.³² С оглед развитието на ситуацията и в Берлин се съгласяват, че евентуална война няма да усложни отношенията в съюза на тримата императори.³³ С това дипломатическите пречки пред традиционно мегаломанските сръбски амбиции, вплътени този път в образа на крал Милан, отпадат.

Започнатата подло сръбско-българска война обаче не протича според очакванията. С поредица от победи българската армия, водена след тенденциозното изтегляне на руските офицери от млади български капитани, отблъсква сръбския агресор и сама преминава в настъпление³⁴. Това обърква всички в Съюза на тримата императори. Надеждата на Бисмарк за бързо уреждане на кризата пропада. В Русия виждат как влиянието им в България е на път съвсем да се стопи. Във Виена пък са изправени пред катастрофата сръбският крал Милан да бъде свален. Това кара трите страни да действат бързо. На 13 ноември дипломатическите представители на Русия, Австро-Унгария и Германия в София връчват нота с искане българското правителство да спре „враждебните действия“, т.е. войната. Външният министър Илия Цанов обаче опитва да печели време и отговаря, че княза го няма и че ще му предаде, след

³⁰ PAAA, R4567, 12.10.1885

³¹ Пак там, с. 577–582; Генов, Г. П. Политическа и дипломатическа история на България. Том VIII: Съединението на Северна и Южна България. С., 2010, с. 227 и сл.

³² Подробно за процеса на формиране на австро-унгарската позиция вж. Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903. С., 1993, с. 278 и сл.

³³ PAAA, R 4634, 19.10.1885; GP, Bd. 5, Dok. 962 vom 10.11.1885, S. 20-21.

³⁴ За високата мотивация да не се допуснат никакви териториални отстъпки говори и външният министър Илия Цанов в писмо до Иван Ев. Гешов: ако Великите сили искат да дават компенсации, то те да не са от „етнографическите предели на България“. За Видин и окръга и за Македония „България е готова да жертва и последния гражданин, и последния сантим“ – Външната политика на България. Документи и материали..., док. 308, 3.10.1885, с. 598.

което напуска София, за да не се налага да се среща с дипломатите. Само три дни по-късно, след ясен инструктаж от Калноки, австро-унгарският пълномощен министър в Белград граф Кевенхюлер се явява лично при княз Александър в българската главна квартира в превзетия Пирот и заявява, че ако българите не спрат настъплението си в Сърбия, ще срещнат войски на Двойната монархия, което би провокирало руска окупация на България и сваляне на княза. София използва общата нота и откровената заплаха, за да обяви, че спира „вражеските действия“.³⁵

Ултиматумът, зад който несъмнено стои външният министър Калноки, предизвиква бурна реакция. Макар да е знаел, че предстои такава акция, Бисмарк нарича действията на Кевенхюлер „прекалено груби“, а австрийската политика в България изобщо „неразбираемо лоша“.³⁶ В Русия е голямо общественото и политическо възмущение от едноличните австро-унгарски действия, които са в пълен разрез с договореностите между тримата императори. Заплахата с руска окупация на България обаче надхвърля всичко. Гирс вижда в станалото краха на съюза и обмисля оставка. Очакванията са, че Сърбия ще използва примирieto за прегрупиране и за отправяне на нови искания и в случай че Австро-Унгария ги подкрепи, то войната с Русия става напълно възможна.³⁷ Напрежението ескалира: Петербург иска да сваля княза, но не може да допусне проникване на австрийско влияние. В Двойната монархия пък се повдига отново дебатът за същността на нейната балканска политика. Кръгове около престолонаследника Рудолф, както и около унгарския премиер Тиса и бившия външен министър Андраши се обявяват за нов курс на излизане от Съюза на тримата императори, за активна балканска политика и при нужда – за война с Русия.³⁸

Австро-руските отношения за пореден път се изострят и Бисмарк пак е принуден да прави своя обречен шпагат. Когато след българо-сръбското примирие от Виена идват информации, че ако българите отново преминат в настъпление, Австро-Унгария ще навлезе в Сърбия, канцлерът застава на руска страна и преповтаря пред Виена, че няма

³⁵ Пак там, док. 345, 14/26.11.1885, 654–655; док. 346, 16/28.11.1885, 655–656; Дипломатически документи..., док. 338–343; Радев, С. Строителите..., 674–677. Германски дипломати, а и руски, са били предварително известени за акцията – РААА, Р 4633, 25.11.2015; Нойков. Ст., С. Жечева. Съединението и сръбско-българската война 1885 г. през погледа на баварската дипломация. – в: Известия на държавните архиви, 89, 2005, док. 34–36.

³⁶ Sosnosky, Th. von. Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. Bd. 2. Stuttgart u. Berlin, 1914, S. 80.

³⁷ GP, Bd. 5, Dok. 967 vom 30.11.1885, S. 25; Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 230–231; Золотухин, М. Ю. Болгарский кризис..., с. 50.

³⁸ Лалков, М. България в балканската политика..., 292–295; Мишев, Р. Австро-Унгария и България..., 154–159; Каменов, П. Граф Андраши и Балканите 1867–1890. С., 2001, 188–189; Palotás, E. Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen..., S. 266–267.

да я подкрепи в случай на война с Русия заради Балканите. Бисмарк не вижда интересите на Монархията застрашени дори и българската армия да стигне до Белград, тъй като крайните решения ще се вземат от Великите сили.³⁹ Той остро критикува политиката на граф Калноки и отново поставя на преден план идеята си за демаркационна линия, която да осигурява спокойствие в региона за десетилетия. Но и този път австро-унгарският външен министър отхвърля предложението, тъй като не вярва в спазването на линията от руска страна, но най-вече поради нежелание да остави България в сферата на Петербург.⁴⁰

Все пак благодарение на твърдия тон на Бисмарк и последвалите австро-унгарски разяснения в Петербург кризата утихва. За да е сигурен, че българо-сръбското примирие няма да бъде нарушено, германският канцлер натоварва новия посланик в Лондон Паул фон Хатцфелд с деликатната мисия. По ненатрапчив начин той трябва да сондира английския премиер Солсбъри дали ще окаже въздействие върху княз Александър, като му препоръча „мъдро самообладание“ сред постигнатия военен успех. Според аргументацията на Берлин положението на княза е стабилизирано, но си остава застрашено от Русия, поради което и в български интерес е да се сключи по-скоро мир. Бисмарк допълва, че дори и Александър I да бъде отстранен от руснаците, това няма да бъде проблем за Германия, която няма да противодейства.⁴¹ В Лондон обаче са внимателни с германските инициативи и Солсбъри се задоволява да каже, че не вижда да се задава опасност, а чрез дипломатическия си агент в София насърчава княза да не приема „каквито и да било условия на Русия, предполагащи унижение или раболепие“.⁴²

След този епизод, в началото на 1886 г. германската дипломация заема изчаквателна позиция. Вниманието ѝ отново е привлечено от влошаването на отношенията с Франция. Освен това Бисмарк вече трябва да се съобразява и с обстоятелството, че след победата княз Александър и обединена България се радват на широка обществена популярност и симпатии в самата Германия.⁴³ Ето защо той не приема разработения от граф Калноки в началото на годината специален меморандум. В него министърът предлага поредица инициативи в случай, че силите не се разберат за Съединението, като главната цел е да се намали общото

³⁹ GP, Bd. 5, Dok. 969 vom 06.12.1885, S. 26-30.

⁴⁰ Canis, K. Bismarcks Außenpolitik..., S. 241; Rutkowski, E. „Kálnoky von Köröspatak, Gustav Graf“. -in: Neue Deutsche Biographie, Bd. 11 (1977), S. 70-71. За германо-австрийската дискусия по демаркационна линия - GP, Bd. 5, Dok. 969, 970, 972; Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 244-247.

⁴¹ PAAA, R 4584, 04.12.1885.

⁴² Дипломатически документи..., док. 391, 416.

⁴³ Canis, K. Bismarcks Außenpolitik..., S. 241.

напрежение.⁴⁴ Според Бисмарк обаче правилната политика е да не се показва активност и така да се отвори възможност за ескалация на англо-руския спор около личността на българския княз. В същото време най-добрият път за излизане от кризата, заключава Бисмарк, е Александър да влезе в директни преговори със султана.⁴⁵ „Изчакващото спокойствие – поучава държавнически Бисмарк Виена – е по-трудно от бързото решение, но и по-полезно.“⁴⁶ Съветите от Берлин отново оказват влияние върху решенията на Балхаусплац, където надделява линията на външното министерство срещу тази на престолонаследника и австро-руската враждебност остава в обичайните дипломатически рамки. На практика войната разрешава изхода от ситуацията и с подписания в Цариград от 24 март 1886 г. Топханенски акт е намерена формулата за признаване на Съединението.

В политиката на Бисмарк покрай кризата със Съединението регулирането на отношенията между Русия и Австро-Унгария е тясно свързано и с Англия. Берлин опитва да въввлече още повече англичаните в българския въпрос и по този начин да даде нов тласък в англо-руското съперничество. Този начин на действие, наред със системата от съюзи, отговаря на другата основна линия в дипломацията на германския канцлер: да използва противоречията между Великите сили в германски интерес. През 1885 г. Англия и Русия са на ръба на война заради Афганистан. По време на Съединението тази криза вече е преодоляна, но двустранните отношения продължават да са крайно напрегнати. Идеята на Бисмарк е да противопостави двете държави още по-силно на Балканите, като по този начин отслаби австро-руския конфликт. „Цялото положение трябва да бъде така направено, че Русия и Англия да се озоват в непосредствен твърд антагонизъм“, пише Херберт фон Бисмарк през октомври 1885 г.⁴⁷ Канцлерът ловко използва положителното английско отношение към Съединението и княз Александър I, за да извади умело пред руснаците призрака на една „английска“ България. С тази си политика той в крайна сметка придава на Австро-Унгария онази тежест, която да изравни везните срещу Русия на Балканите, където самата Германия не желае да се намесва директно. Бисмарк постига

⁴⁴ За меморандума вж. Todorowa, Z. Über die Politik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien (1878–1912). – In: F. Klein (Hrsg.) Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900–1918. Berlin, 1965, S. 207–210.

⁴⁵ Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 243–245. В същото време още в началото на 1886 г. Бисмарк е известен за желанието на Петербург за сваляне на княз Александър. Канцлерът предлага да се търси схема с откупуване на дълговете на владетеля към руската банкова къща „Гюнцбург“ срещу доброволен отказ от престола, но това се оказва невъзможно – Hallgarten, G.W.F. Imperialismus vor 1914..., S. 242–243.

⁴⁶ Engelberg, E. Sturm über Europa..., S. 729.

⁴⁷ Hildebrand, K. Das vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler 1871–1945. Berlin, 1999, S. 122.

начален успех, когато в началото на октомври 1885 г. Виена дава на Лондон ясно да разбере, че ще противодейства на всеки опит да бъде свален българският княз – позиция, напълно споделяна в английската столица.⁴⁸ С това отпадат опасенията на британския премиер Робърт Солсбъри, че може да се озове в изолация срещу Съюза на тримата императори, и английската линия на подкрепа на съединисткото дело е окончателно установена. По същото време в германското външно министерство се надяват да внушат на Виена да се покаже незаинтересована от руско завладяване на Проливите, което да сблъска трайно Русия и Англия в европейския Югоизток.⁴⁹ Все пак обаче Лондон не се оставя да бъде въвлечен на първа линия срещу Русия на Балканите, както иска Бисмарк, предпочитайки Австро-Унгария да се намира там. Впоследствие от Берлин съветват Виена за особена предпазливост в това отношение: според канцлерът предимно руско влияние в България не е в противоречие с интересите на Дунавската монархия, тъй като, както са показали събитията, това влияние не е стабилно.⁵⁰

Двойствената дипломатия на Бисмарк продължава по време на цялата криза: видимо той дава повече подкрепа за Русия, въздържа Австро-Унгария, но пък ѝ помага, опитвайки да въвлече още по-силно английските интереси срещу руските. Един връх в тази насока е предложението, което канцлерът прави на руския посланик в Берлин граф Шувалов в края на октомври 1885 г. То е за посредничество за постигане на разбирателство между Виена и Петербург за руска окупация на България, в случай че княз Александър не приеме решението на международната конференция, която върви по това време в Цариград. По този начин Бисмарк опитва да изостри до крайност руско-английските отношения, тъй като Лондон не би приел свалянето на българския княз от руски щикове. Александър III обаче не се поддава на провокацията и отхвърля предложението.⁵¹

Действията на Бисмарк по време на Съединението и сръбско-българската война се оказват в крайна сметка пагубни за Съюза на тримата императори, тази основа на германската политика през 80-те години на

⁴⁸ Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972, с. 101. Солсбъри отвърща на Виена, че Англия няма да жертва княза, дори и с цената на война с Русия, която и без друго в скоро време била „непредотвратима“ – Palotás, E. *Machtspolitik und Wirtschaftsinteressen...*, S. 252.

⁴⁹ Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. Göttingen, 1964, S. 329. В писаните след уволнението му спомени Бисмарк продължава да препоръчва за бъдещето Германия и Австрия да оставят Русия да завладее Проливите. По този начин централните империи ще имат свобода на действие, тъй като руско-английският сблъсък ще стане основополагащ – Бисмарк, О. фон. Спомени..., т. 2, 144–145.

⁵⁰ Corti, E. *Alexander von Battenberg...*, S. 215.

⁵¹ Стателова, Е., А. Пантев. *Съединението...*, с. 124.

XIX в. Макар и крайният резултат да отговаря на главната му цел – запазването на мира между Великите сили – Бисмарк няма големи заслуги това да се случи и не успява да запази отношенията вътре в съюза. Нито Русия, нито Австро-Унгария постигат целите си, като в същото време е видно и разочарованието им от германската политика, на която са разчитали. Отговорните фактори отдават неуспеха не на собствената си слабост, а на липсващата подкрепа от Берлин. И Петербург, и Виена вече не търсят общото решаване на въпросите в тройния си съюз, а всеки поотделно очаква помощ за себе си от Бисмарк.⁵² На практика той застава предимно на руска страна, но само дотолкова, доколкото да не навреди на австро-унгарския интерес, а в същото време с добрите отношения с Англия демонстрира нагледно на руснаците, че може да бъде достатъчно маневрен при нужда. Макар да не го показва на Виена, където дори често оказва дипломатически натиск, в основата на германската политика канцлерът вижда именно подкрепата за Монархията: Германия може да приеме „Австрия да загуби някоя битка, но не и да бъде унищожена, смъртно ранена или зависима от Русия. Руснаците не са достатъчно умерени, за да може да живеем само с тях и с французите на континента“.⁵³

Няма съмнения, че Бисмарк си дава добре сметка за неуспеха на шпатага си между Русия и Австро-Унгария по време на „Българската криза“. Вече над 70-годишен, притиснат от редица вътрешнополитически проблеми, той е опитал да бъде в активна международна позиция, но съюзът на тримата императори се разпада. Появяват се вътрешни съмнения в неговия външнополитически курс, най-вече в дипломатическата централа и Генералния щаб.⁵⁴ Въпреки действията на канцлера Балканите и специално България се оказват, както винаги е предупреждавал, ябълката на раздора между така важните за неговата система Австро-Унгария и Русия. Опитвайки да спаси каквото може от отношенията с Русия, канцлерът публично продължава да се разграничава от случващото се в региона. „Какво е за нас България?“, реторично пита в реч пред Райхстага Бисмарк: „за нас е напълно безразлично кой управлява в България и какво ще стане с България ... Целият Източен въпрос за нас не е въпрос за война. Няма да се оставим на никого да ни надене въжето около врата, за да се сблъскаме с Русия. Приятелството с Русия за нас е много по-важно от това с България и от това на всички нейни приятели, които имаме тук при

⁵² Canis, K. Bismarcks Außenpolitik..., S. 243.

⁵³ Hildebrand, K. Das vergangene Reich..., S. 123.

⁵⁴ По това време главни изразители на тенденцията за по-тясно обвързване с Австро-Унгария и Англия са влиятелният външнополитически съветник Фридрих фон Холщайн, наричан след 1890 г. „сивият кардинал“ на германската дипломация, и практическият началник на Генералния щаб граф Валдерзее – Engelberg, E. Sturm über Europa..., 733–736.

нас.⁵⁵ Въпреки разгорещения тон в парламентарната зала, практически тези остри слова трябва да опитат да прикрият това, че още преди Съединението основите на германо-руските отношения са силно разклатени.⁵⁶ Отчуждението между Берлин и Петербург расте отдавна на всички нива – политическо, икономическо, военно и обществено - и макар през 1887 г. да е подписан още един договор между двете страни, плод на последен компромис, геополитическото разместване на пластове в Европа вече е започнало.

Прието е да се смята, че Бисмарковата международна система пропада едва след като „Железният канцлер“ слиза от сцената през 1890 г. и наследниците му са се отклонили от неговата политика. Смята се и че това отклоняване е докарало двете световни войни, или новата европейска Тридесетгодишна война, както я определят някои изследователи. Не може да се отрече обаче, че още от средата на 80-те години на XIX в. дотогавашният баланс сред Великите сили е изчерпан, противоречията в интересите им минават на друга плоскост, която постепенно ще оформи новите блокове, сблъскали се фатално през 1914 г. Кризата около Съединението на Северна и Южна България под властта на княз Александър дава силен тласък в разпада на Съюза на тримата императори, а с това и на съществуващия дотогава европейски ред.

⁵⁵ Реч от 11 ян. 1887, цит. по Sosnosky, Th. von. Die Balkanpolitik ..., S. 83–84.

⁵⁶ Hildebrand, K. Das vergangene Reich..., S. 120.

МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ХИТРОВО ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ С КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Иван Стоянов

Съединението на Източна Румелия с Княжество България се приема с неодобрение от страна на официална Русия и лично от нейния самодържец император Александър III. На пръв поглед се получава някакъв необясним парадокс. След десетата по ред война с Османска Турция, завършила с възстановяването на българската държавност и с получаване на независимост от страна на Румъния, Сърбия и Черна гора, Русия, която начертава границите на Санстефанска България, се обявява категорично срещу съединението на българите, извършено на 6 септември 1885 г. Тази позиция на Петербург е обект на многобройни изследвания, коментари, анализи през изминалите 130 години. Твърде често, ако не и винаги, те са „оцветявани“ с политически привкус и мнението на „изследователите“ следва политическия курс на управляващите, което е всичко друго, но не и исторически подход.

Представеният доклад няма задача да разглежда цялостно отношението на Петербург към българското съединение, тъй като това е правено многократно, а и е познато до болка на всички интересуващи се от проблема. Освен това всички български изследователи са категорични по проблема, че това е един акт, който трябва да бъде оценяван единствено с положителен знак, докато Русия, независимо от конкретните си моментни съображения, допуска капитална грешка, която има тежки последици за руско-българските отношения. Основната цел на предложеното изложение е да се проследи отношението на един дипломат от кариерата, познаващ отлично българската действителност, перипетиите, през които преминават българо-руските отношения от Освобождението до септември 1885 г., и който първоначално изказва своето мнение по разисквания проблем, без да се съобразява с дипломатическия пост, който заема в този момент. Докладът е построен върху писма на Михаил Александрович Хитрово – посланик на Русия в Египет по това време, на Иван Сергеевич Аксаков – всепризнат идеолог на славянофилството не само в Русия, но и в целия славянски мир и защитник на идеята за единство на славянския свят, на Сергей Спиридонович Татищев – общественик, историк и известен познавач на руско-българските отношения, на император Александър III. По-голямата

част от тях са непознати за българската историческа наука по простата причина, че се съхраняват в Ръкописния отдел на Института за Руска литература (Пушкински дом) в Петербург. Причината за мястото на обозначеното съхранение е тази, че Михаил А. Хитрово е поет. В същото време Сергей Т. Аксаков, Константин С. Аксаков и Иван С. Аксаков – т.е. бащата и двамата му синове, са известни писатели и литератори, поради което имат специален архивен фонд под № 3 в ръкописния отдел на споменатия институт, който ще бъде цитиран в последващото изложение. В този и в другите фондове на обозначения институт обаче, наред с материалите, свързани с писателската, поетичната и литературната дейност на посочените по-горе личности, се съхраняват и много документи, свързани с политическата, дипломатическата, стопанската и военната история на руската империя, каквито са и тези, използвани за основа на предложеното изследване.

Кой всъщност е Михаил А. Хитрово? Той е роден на 1 февруари 1837 г. в Москва в семейството на потомствени дворяни. Получава военно образование и първоначално служи в армията. През 1859 г. преминава на работа в Министерството на външните работи. От началото на 60-те години на XIX век свързва дипломатическата си кариера с Балканите и от 1861 до 1864 година е генерален консул на Русия в Битоля. През 1871 г. е назначен за генерален консул на Петербург в Цариград, където изпълнява тази длъжност под ръководството на Николай П. Игнатиев до 1877 г. По време на войната е сътрудник в дипломатическата канцелария при главнокомандващия руската Дунавска армия Великия княз Николай Николаевич, ръководена от Александър Нелидов. След Берлинския конгрес и подписания мирен договор е назначен за генерален консул на Русия в Солун, на който пост остава до 1880 г. От 1881 година е дипломатически агент в Княжество България, като пристига в София непосредствено след събитията от 27 април 1881 г. Първоначално поддържа княз Александър Батенберг в действията му по суспендиране на Търновската конституция и налагането на режим на пълномощията. Всъщност дипломатическият агент се придържа към официалната политика на Петербург по този въпрос. Позицията му на крепител на наложения режим провокира отвореното писмо на Драган Цанков от 25 май 1881 г. към него с прочутата фраза, изказана от един мъдрец към „пчелата“ – „не ти ща нито меда, нито жилото“.¹ С течение на времето обаче отношенията между княза и руския дипломат охладняват и през есента на 1882 г. Хитрово се завръща в Петербург. В писмо от 24 ноември 1882 г. от руската столица до Иван С. Аксаков в Москва той отбелязва следното: „За мен засега не мога да ви кажа нищо определено. Аз оставам както преди да се числя към Дипломатическото Агентство

¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (по-нататък НБКМ-БИА), ф. 11 (Драган Цанков), а.е. 12, л. 5; Независимост, № 71, 30 май 1881.

в България, но очевидно съм обречен на безвъзвръщане в това впрочем и незавидно местопребиваване. Какво ново назначение ще получа, засега е неизвестно, но като Йонин в някоя си Бразилия няма да отида“.² По-нататък с нескрито задоволство продължава: „От София идват добре известия за дейността на Соболев. Той така съвършено върви по моя път и князът ще не ще ще трябва да го търпи; но дълго ли? Въпросът за българските железопътни линии отново се повдига. Тези дни се състоя ново заседание по този повод, в което участвах и аз, но за сега нищо не е решено“.³

Три месеца по-късно – на 18 февруари 1883 г., Михаил А. Хитрово съобщава на Аксаков, че е назначен за посланик на Русия в Египет. Със същото писмо изпраща на Аксаков секретна записка на Иван Зиновиев, като подчертава, че Аксаков може да публикува данните, съдържащи се в нея, без да указва източника, от който са получени. По отношение на българските събития заявява следното: „Изобщо в България, както и трябваше да се очаква, работите пак са се усложнили. Почвата под краката на генералите се подкошава, князът се занимава с интриги и т.н. Ще видим какво ще излезе“.⁴ На 9 август 1885 година – по-малко от месец преди Съединението на българските земи на север и юг от Балкана, Хитрово е в Петербург и уведомява Аксаков, че след няколко дни ще бъде в Москва, и настоява за среща: „Иска ми се да поговорим с Вас за много неща – и за Балканския полуостров, и за Египет, и за Абисиния“.⁵

На 6 септември се осъществява историческият акт на съединението на Източна Румелия с Княжество България. Тази българска акция има ефекта на гръм от ясно небе за руската дипломация и петербургското правителство. За това свидетелства писмото на Александър III до началника на Генералния щаб на руската армия ген. Обручев, в което се казва дословно: „Аз не одобрявам сегашното движение на българите, те не ни послушаха, действаха тихомълком, за съвети не се обръщаха към нас – нека сега сами да сърбат кашата, която са забъркали. По мое виждане, докато княз Александър се разпорежда със съдбата на българския народ, нашето вмешателство в работата на българите е напълно невъзможно и безполезно. Заради последното движение, което не одобрявам, и за нас е нежелателно в този момент да се караме с Турция, а може би и с Европа, би било непростимо и дори престъпно по отношение на Русия“.⁶ По-нататък руският самодържец заключава откровено, че основната цел на Русия на Балканския полуостров е завземането на Проливите. Всички други въпроси са второстепенни. „Достатъчно по-

² Институт Русской литературы (Пушкинский дом) – Рукописный отдел – Санкт Петербург /по-нататък ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб./, ф. 3 (Аксаковых, С. Т., К. С., И. С.), оп. 4, ед. хр. 657, л. 24.

³ Пак там.

⁴ Пак там, л. 25–26.

⁵ Пак там, л. 28.

пулярничехме в ущърб на интересите на Русия. Сега славяните трябва да служат на Русия, а не ние на тях. Ето моето мнение върху сегашните политически обстоятелства“.⁶ Всичко това е написано само шест дни след българското обединение – на 12 септември 1885 г.

И най-видните представители на руската общественост реагират разнопосочно на събитията в България, но техните мнения се оказват много по-адекватни на ситуацията, отколкото становището на императора. В писмо от 27 септември 1885 г. до Константин Петрович Победоносцев – член на Държавния съвет от 1872 г. и обер-прокурор на Св. Синод от 1880 г., един от най-приближените в обкръжението на Александър III, известен със своите консервативни възгледи, Иван С. Аксаков се възмушава от факта, че Министерството на вътрешните работи забранява да се споменава за каквото и да е празнуване или отбелязване на 25 години от отмяната на крепостното право, които се навършват на 19 февруари 1886 г. По въпроса за ставащото в България той заявява: „За българските работи не пиша. Надявам се, че Господарят, като вижда докъде достигна Русия, водена от политиката на Гирс, ще го прогони“.⁷ Тук става въпрос за Николай Карлович Гирс – министър на външните работи на Руската империя в този момент. Твърде любопитно и нелишено от логика е мнението на друг общественик – Сергей Спиридонович Татищев. В писмо до известния издател Константин А. Губастов той не скрива своята изненада от позицията на Петербург по българското съединение: „Трудно е да си представим нещо „по-мъдро“ от това, което става в сегашно време. Русия настоява за изпълняване решенията на Берлинския договор. Нима това е възможно? Филиполските събития са укор за Гирс“.⁸

Само четири дни след Пловдивската „революция“ в този хор се намесва и главният герой в предложения материал – Михаил А. Хитрово. В писмо от Петербург до Иван С. Аксаков с дата 10 септември 1885 г. той пише следното: „Стана това, което трябваше да стане, което предвиждах и предсказвах преди няколко години. Княз Александър придобива популярност и укрепва своето положение в ущърб на нас и на нашето влияние. Съединението на Румелия с България трябваше да стане, но трябваше да стане чрез нас, по наша инициатива. Сега се **подчертава** това, че то е станало край нас, **без наше знание**. Събитието беше за Министерството **напълно неочаквано** (подч. от М. А. Хитрово – б. а., И. С.). Братушките ни разиграха така, както никога нашите държавни мъже не са били разигравани в нито една игра, а те, струва ми се, в това са силни. Аз разбирам, че е възможно такова събитие в дадена минута да не се предвиди и съответно отстрани, но аз не разбирам

⁶ Красный архив. Т. 46, Москва, 1931, с. 180.

⁷ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб., ф. 18 (арх. П. И. Бергенева), ед. хр. 1, л. 38.

⁸ Пак там, ф. 463 (арх. К. А. Губастова), ед. хр. 38, л. 151.

това, че то изобщо не е могло да бъде предвидено, тъй като то трябва да е било подготвено“.⁹ По-нататък той продължава, че князът и Каравелов налагат на Русия своята воля и „на нас не ни остава нищо друго, освен да изпълняваме тази воля, независимо че става в твърде неудобно за нас време. Ето докъде достигнахме“. Посланикът на Русия в Египет обаче подчертава, че и други от „големите“ са изненадани от станалото и Русия не е единствената, която попада в тази конфузна ситуация. Що се отнася до това дали князът и българите са се консултирали с някого и дали са искали разрешение за извършения акт – на тези въпроси сега не можело да се отговори. Всички дипломатически представители в двете области се кълнели, че извършеното е пълна изненада за тях. На този етап те се стараели да задържат събитията на дипломатическа почва – т.е. да се признае Съединението и да се удържат турците от евентуална непремерена реакция. Гарантирането на успех на подобна тактика според Хитрово е проблематично. Достатъчно била една искра – сблъскване на турците с българите, кръвопролития по македонската граница или нещо друго – и всичко ще се изплъзне от ръцете на дипломатията, а резултатът ще бъде ново изостряне на Източния въпрос. Руският посланик подчертава, че от това можела да се възползва Австрия и да се насочи към Митровица. Заетата позиция от Русия на дезавуиране на българското съединение едва ли е най-правилната. В заключителната част на това послание до Аксаков Хитрово напълно основателно подчертава: „Ако това е станало несвоевременно за нас, то не е ли наша вината, че то е могло така да се случи? И кой ще ни повярва от руската и европейската публика, че това е могло да се случи без наше позволение? А между другото това изглежда и невъзможно“.¹⁰

Разсъжденията на руския дипломат са напълно основателни и те съдържат повече критична насоченост срещу дипломатическите и военните представители на Петербург в Княжество България и Източна Румелия, отколкото към действията на българите. Но изказаните мисли са показателни и за нещо друго, което българите знаят, но на което не вярват творците на Берлинския договор и правителствата на съседните Балкански страни – че Съединението, извършено на 6 септември 1885 г., е чисто българско дело, осъществено в разрез с постановленията на договора, подписан в германската столица. То изразява националните възжеления на всички българи от двете страни на Балкана. И не само на тях. Дори такъв опитен в дипломатическата дейност представител на Русия, който познава отлично настроенията в Княжеството и Източна Румелия, не може да повярва напълно в този неоспорим факт и го поставя, макар и виртуално, под съмнение.

⁹ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб., ф. 3, оп. 4, ед. хр. 657, л. 29.

¹⁰ Пак там.

На 14 септември – т.е. само два дни след коментираното по-горе послание до Аксаков, следва ново писмо от Петербург от същия адресант до същия адресат. Като изказва възхищението си от това, което видният славянофил е написал в своя вестник „Русь“ по въпроса за Съединението на българите, Хитрово подчертава, че в статията има дълбоко разбиране на проблема, докато в столицата все още не са в състояние да преценят трезво случилото си и да предприемат адекватни мерки. „Ще поискате ли да разберете как се действа тук – тези мъдrecи искат да **поучат** България с **помощта на турците** (подч. от Хитрово – б. а., И. С.) и да изгонят княз Александър. Това е глупост! Автор на всичко това е Сорокин. Той уверява, че такова настроение (съединистко – б. м., И. С.) в България отсъства, че всичко това е направено от княза и Каравелов импулсивно и че нищо не е било подготвено. И на него му вярват“.¹¹ По-нататък той пише, че едва ли може да бъде обвиняван в привързаност към българския княз, но в тази минута трябва да се мисли трезво. „Аз, както и вие, съм готов да вярвам, че той е подучен от англичаните или от някой друг. Но в дадения случай на нас не ни остава нищо друго, освен да го поддържаеме, тъй като той, в този момент, е знаме, против което ние не трябва да вървим, защото е свързан изцяло със станалото. Ако ние искаме да бъдем верни на своето историческо приятелство и на самите себе си, **ние сме длъжни** (подч. от Хитрово – б. а., И. С.) да вземем направеното в свои ръце и да застанем начело, макар то да е осъществено без наше съгласие. Но ето това тук не разбират. При създаденото положение не можем да очакваме от бъдещето нищо добро. Нас ни подведоха в Европа, подобно на това както ни подведоха в България и Румелия нашите агенти. Подробностите стигат до неподражаем комизъм. Как бих се посмлял от душа, ако това не се случваше с нас“¹² – завършва Хитрово.

И това писмо издава нотки на критичност спрямо отношението на официална Русия към Съединението на Източна Румелия с Княжество България. И още нещо – Михаил А. Хитрово предлага, макар че адресатът трябва да е друг, най-логичната линия на поведение за руската дипломация в този момент. А тя се изразява в пълна подкрепа на Съединението, на българското правителство и на княз Александър. Това изисква историческият момент, това изискват сложилите се отношения между руси и българи през периода на Българското възраждане, по време на Източната криза, по време на Руско-турската освободителна война, по времето на Временното руско управление и в първите години от изграждането на Княжество България и Източна Румелия. „Ако искаме да бъдем верни на своето историческо приятелство и на самите себе си“, заявява Хитрово, трябва да се направи точно това. Тези мисли и разсъждения издават по-скоро мисленето на руския човек, отколкото

¹¹ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб., ф. 3, оп. 4, ед. хр. 657, л. 31.

¹² Пак там.

на руския дипломат в този момент. Те, разбира се, са провокирани и от неудовлетвореността на автора им от възложената му в Египет дипломатическа мисия, а и от съперничеството с тези, които дирижират външната политика на империята в този момент. Независимо от всичко това обаче обективността в тях не може да не се признае. Тоест при трезвомислещи политици и дипломати в Петербург и при император от рода на Александър II, вместо властващия Александър III, отношенията между освободители и освободени дори в такъв момент биха могли да се развият в съвсем различна посока.

По-продължителното пребиваване в Петербург и двуседмичното пребиваване в руската дипломатическа мисия в Константинопол обаче променят доста рязко вижданията на Хитрово за същността на съединителния акт, за неговото значение и за позицията, която Русия трябва да поддържа спрямо него. Всичко това е отразено в писмото му от 18 октомври 1885 г. от борда на кораба „Царицин“, пътуващ към Александрия. Като отбелязва, че в османската столица той се среща с Нелидов, с българския Екзарх Йосиф и с много други влиятелни хора, Хитрово се спира на няколко основни проблема, свързани със Съединението.

На първо място посочва, че станалото в България е било подготвяно отдавна и твърдението на Княза и Каравелов, че осъщественият акт ги е сварил съвсем неподготвени е пълна лъжа. Първоначално се предвиждало обявяването на коментираното събитие да се осъществи на 30 август, но „делото можело да бъде компрометирано в очите на Европа, тъй като 30 август е тържествен ден за русите“ и това налага отлагането му с няколко дни.¹³ На второ място изказва своето задоволство от статиите, които публикува в своя вестник Иван Аксаков по българските работи, но оспорва мнението му, че Русия трябва на всяка цена да поддържа България. Вярно е, че за всичко са си виновни самите руси, но по-важното било не проспаното съединение, а последиците от това дело. „Да поддържахме извършения акт означава в същото време да поддържахме усилването в България на този режим, който видимо е против нас. 90-милионна Русия не може да допусне щото княз Александър и г. Каравелов да могат да я въвличат в най-опасни авантюри във всеки момент, в който поискат. По силата на историческите отношения, свързващи ни с освободената от нас България, до окончателното изпълнение на нашата програма ние не можем да допуснем в страната друго правителство, освен напълно зависимо от нас. Ние сами сме си виновни, че допуснахме друг ред в това отношение. Но сега не е време да се съжاليا за това. Нужно е преди всичко да се унищожи ненормалният факт и да се възстанови в България това, което е дължно да съществува там, **а именно наше пълно и изключително влияние** (подч. от Хитрово – б. а., И. С.).

¹³ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб., ф. 3, ед. хр. 657, л. 33.

Ще съумеем ли да направим това и дали е избран най-добрият начин на действие – това е друг въпрос. Аз мисля, че тези мерки са недостатъчни и че сегашното ни поведение е предизвикано от неочакваното за нас събитие. Сегашният момент е твърде важен, твърде големи интереси са заложи на карта; предвид на това е необходима пълна солидарност между нашите представители, нашето обществено мнение и нашата преса. А между впрочем в това ние не сме силни. Ето, това е страшното!¹⁴

На трето място Хитрово отбелязва, че е възможно временно връщане към *status quo ante*, но то да бъде при едно условие – за изключително кратко време. Само при това положение подобен ход би бил в полза на Русия „...за да може България веднага да разбере, че за нас се свети (подч. от Хитрово – б. а., И. С.) нейните народни интереси, но не и партийните интереси на г. Каравелов, на княз Александър и другите. България трябва веднага да разбере и на нея трябва да ѝ се втъпява, че нейното правителство, действащо покрай нас с цел да се избави от нашата опека, я е довело нея самата до ръба на пропастта. Но за това не е достатъчно да се ограничаваме само с официална дейност в международни конференции, необходимо е да се действа **непосредствено** (подч. от Хитрово – б. а., И. С.) върху народната маса в България“. Това според Хитрово не се правело, защото руската дипломация била застанала в Княжеството на някаква дипломатическа почва, все едно че се намира в Белгия или Швейцария и контактувала единствено с правителствените органи, а с народните маси отношенията са прекъснати. Те трябвало да се възстановят и това е задача на руските общественици и на руската преса, в това число лично и на Иван С. Аксаков.

Четвъртият момент в писмото разкрива позицията на българския Екзарх Йосиф по въпроса. Михаил А. Хитрово го окачествява като много умен и разсъдлив човек, но нямащ голямо влияние сред българите. „Той напълно допуска възможността за възстановяване на *status quo ante* и предполага дори, че това няма да бъде толкова непопулярно, разбира се, при условие да се осъществи фактическото съединение чрез преглеждане на двата органически устава и другите мероприятия – административни, финансови и икономически“. По-нататък Хитрово отбелязва, че Екзархът настоявал за провеждане на предвидените в Берлинския договор реформи в Македония, което би било посрещнато с голямо съчувствие от населението и би успокоило умовете в тази българска област. „По-нататък Блаженият Йосиф смята за необходимо преглеждане на българската конституция. Необходимо е там да се създадат консервативни постановки, а не консервативна партия. Такива консервативни елементи могат да бъдат правилното устройство на църквата. Днес духовенството е недисциплинирано, църквата няма достатъчно авторитет, селските и градските попове

¹⁴ Пак там, л. 33–34.

зависят напълно от гражданската власт и често се явяват оръдия на партийни интриги. Въобще в България е в сила страшна демокрация, на която трябва да се сложи край. Днешната внезапна популярност на Княза и даже популярността на Каравелов Екзархът смята за временно явление, което е съвършено фиктивно. Сред влиятелните българи те имат много противници. В нашата последователност обаче последните престанаха да вярват и за това ние сами сме си виновни. Трябва да възкресим вярата в нашия авторитет и в нашата последователност и за тази цел не трябва да губим ценно време. За съжаление Екзархията няма вестник. Всичките опити на Екзарха да получи разрешение от портата за издаване на български вестник в Константинопол останаха напразни. Това е твърде жалко, тъй като в днешната обстановка можеше да се използва такъв орган за отрезвяване на българите от западните политически увлечения на техните ръководители“.¹⁵

На пето място Хитрово поставя въпроса за поведението на Русия и другите Велики сили на предвижданата европейска конференция по българското съединение. „Добре би било, ако на конференцията ни се удаде да се сдобием с публично порицание на княз Александър и Каравелов от цяла Европа. Но какво ще бъде нашето положение, ако другите станат техни защитници и те се задържат, въпреки нашите желания? Ето тук вече всичко зависи от по-голямата или по-малката искреност в нашето съглашение с Австрия и Германия и особено от последната. Австрия няма да се отдели от мнението на Германия – целият проблем се състои в чистосърдечността на Бисмарк. Но на това не бива да се разчита напълно и затова е необходимо, заедно с действията на международната конференция, да се действа непосредствено и в България за разрушаване там на моментния престиж на Княза и на Каравелов“.

Шестият проблем, който засяга Хитрово, е този за евентуалното възбуждане на големия Източен въпрос с претенциите на сърби и гърци за окончателно разделяне на Европейска Турция. „Тук всичко отново зависи от искреността на Тройния съюз. Но трябва да се приеме без всякакво съмнение постановката, че временното отстраняване на опасността може да се постигне само чрез дипломатически компромис. Какъв ще бъде този компромис? Ето всичко, което мога да Ви кажа за общото положение на работите“.¹⁶ Писмото окончателно е завършено в Александрия на 19 октомври 1885 г.

Това послание на Михаил А. Хитрово се различава коренно от предходните писма до същия адресат. На преден план тук се изявява служителят в руското дипломатическо ведомство, който изцяло се присъединява към официалната политика на Министерството на външните работи и другите държавни институции в руската столица. Накратко казано, „руският човек, славянинът“, проявяващ се доста релефно в първите дни

¹⁵ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб., ф. 3, оп. 657, л. 34–37.

¹⁶ Пак там, л. 37.

след Съединението на Източна Румелия с Княжество България, отстъпва своето място на държавния служител в руския дипломатически корпус, който стриктно спазва официалната линия. Тази скоростна метаморфоза в позицията на Хитрово е трудно обяснима, още повече че той кореспондира със същия адресат, до който са изпратени и предишните му послания. И в тях той се интересува на първо място от интересите на Русия и не се и старае да прикрие това, тъй като знае, че ще срещне благосклонното мнение по този въпрос от страна на Иван С. Аксаков. Трезвият анализ обаче го кара да казва истини, които официален Петербург не иска и да чуе. В последното цитирано писмо нещата се обръщат на 180 градуса – отново на първо място и единствено важни са руските интереси, но спрямо съединисткия акт и извършителите оценките са категорично противоположни на изказаните по-горе.

Решаването на дилемата защо Хитрово постъпва така може би се намира в заключителния пасаж от последното писмо, съдържащ се в послеписа след датата 19 октомври, в който се казва: „Аз се страхувам да поверя това писмо на чуждестранната поща. Ще се наложи да го задържа известно време. Ще се възползвам от заминаването на нашия представител в Комисията по Египетските работи, който се отправя за Русия през Москва и лично ще Ви го предаде. Моля, скъпи Иван Сергеевич, изпращайте ми „Русь“.¹⁷ Този текст дава сериозна информация в две посоки: 1. Хитрово се страхува да повери посланието си на чуждестранната поща, тъй като то може да попадне в ръцете на съперниците на Русия и да разкрие важни страни от позициите на Петербург, което би било равносилно на предателство от негова страна по отношение на Петербург и 2. Дори да го изпраща до Аксаков чрез руския представител в Египетската комисия, той навярно се опасява от това, че преносителят също може да го прочете. Най-вероятно именно това го кара да засвидетелства пълно единодушие с официалната руска позиция. Разбира се, че е възможен и трети вариант на размисъл – „отрезвяване“ на „славянина“ Хитрово след първите дни на събитието, когато разсъждава по-скоро по човешки, отколкото по руски и влизането му в ролята на служител на Министерството на външните работи.

Всеки сам може да избере за себе си един от посочените три варианта като по-реалистичен за изложеното становище на Михаил А. Хитрово. Но фактите са такива, каквито са посочени в писмото му от 18 и 19 октомври 1885 г. Те носят важна информация не само за официалната политика на Русия по българското съединение, но и такава за становището на българския Екзарх Йосиф и върховното ръководство на българската църква, за отношението и вижданията на Екзархията към югозападните български земи – Македония, за нейното моментно и не само състояние и за отношението на българския църковен глава

¹⁷ ИРЛИ (Пушкинский дом) – РО, СПб., ф. 3, оп. 657, л. 37.

към осъществяването на Съединение на Източна Румелия с Княжество България. Убеден съм, че информацията от използваните новооткрити документални източници, без да променя познатата картина, ще нанесе нови щрихи върху нея, които ще допринесат за по-детайлното ѝ опознаване и интерпретиране.

ХЪРВАТСКИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА

Светлозар Елдъров

България, българите и българските теми трайно присъстват по страниците на хърватските вестници от самото начало на 1885 г. Чрез тях хърватската общественост е отлично информирана за политическите процеси в Княжество България и Източна Румелия, за османските репресии срещу българското население в Македония, за раздвижването на европейската дипломация по българския въпрос. Най-активен на медийното поприще е в. „Слобода“, органът на Хърватската партия на правото или т.нар. праваши с лидер Анте Старчевич. Още с първото изречение от първата статия на първата страница от първия брой за 1885 г. вестникът точно прогнозира политическия календар на Балканите през новата година: „Вероятно гоненията, които българите в Македония търпят от мохамеданите, днес или утре ще поставят на дневен ред Източния въпрос“, а първата публикация в рубриката „Политически вести“, на втора страница, коментира последния голям митинг в Пловдив в подкрепа на македонските българи.¹ Само за първата половина на 1885 г. във в. „Слобода“ са публикувани 40 материала от и за България – политически прегледи, външни новини, хроники, телеграми. През втората половина на годината, когато вестникът се сдобива със специален кореспондент в страната, броят на материалите с българска тематика драстично се увеличава с още 300. През 1886 г. името на България се споменава в 480 разнородни публикации в посочените рубрики.

За сравнение може да се посочи, че в. „Търновска конституция“, орган на управляващата партия на Петко Каравелов и един от най-популярните тогава вестници в България, в продължение на цяла година – от юни 1885 до юли 1886 г. – се занимава с проблемите на хърватите и Хърватия само в 15 броя.

¹ Sloboda, № 1, 2 януари 1885.

Интересът към българските национални и политически проблеми, характерен за в. „Слобода“, се споделя, макар и в различна степен, и от другите хърватски издания – в. „Позор“, орган на опозиционната Независима народна партия, зад която стои авторитетът на големия българофил епископ Йосип Юрай Щросмайер, в. „Народне новине“, орган на управляващата Народна партия, провинциалните издания на основните политически сили, от независимия печат. В центъра на този медиен интерес несъмнено стои Съединението и последвалата го Сръбско-българска война.

Новината за Съединението е публикувана на първите страници на повечето хърватски вестници на 7/19 септември 1885 г. Вестник „Слобода“ помества на първата си страница телеграмата на специалния си дописник от София Крунослав Херуц.² На същата дата и в. „Позор“ известява за Съединението с две собствени телеграми. И двете са подадени от София със сходен текст, но редакцията изрично подчертава, че са от различни кореспонденти.³ В редакционна бележка на първа страница вестникът изразява своето отношение към Съединението, което ще присъства и във всички останали публикации в следващите броеве: „Поздравяваме и от все сърце честитим на братския български народ успеха на неговото съединение. Този успех е тържествено и неоспоримо доказателство, че изкуствено създадените граници не могат трайно да разделят един народ, и че всички нарочно издигнати прегради са твърде крехко препятствие против пробуденото съзнание за народно единство. Трайно и сигурно е само онова, което е правилно и народно, а всички изкуствени държавни творения ще изчезнат като мъгла пред слънцето на истината. Българският народ блестящо засвидетелства жертвоготовността и родолюбието си и днес е награден с пълния успех на своите цели“. В същия дух са и първите уводни статии и коментари на в. „Слобода“, които търсят корените на Съединението още в несправедливите решения на Берлинския конгрес. Правашкият орган също сърдечно поздравява и искрено се радва на българските успехи, като ги сочи за пример, достоен за подражание от хърватите.⁴

В следващите броеве през септември и октомври Съединението на България продължава да заема централно място по страниците на двата опозиционни вестника. Редакциите им черпят информацията си от почти всички по-значителни немски, руски и английски издания. Най-често цитирани, разбира се, са вестниците от Австро-Унгария – виенски, будапешенски и пражки. Въпросът за Съединението намира място и в редица уводни и коментарни статии на „Слобода“ и „Позор“, които

² Sloboda, № 213, 19 септември 1885.

³ Pozor, № 214, 19 септември 1885.

⁴ Sloboda, № 214, 20 септември; № 215, 21 септември; № 216, 23 септември 1885.

се опитват да анализират събитието в по-широките рамки на европейската дипломатия. Първопричината според органа на Независимата народна партия е заложена още от Берлинския конгрес през 1878 г., който отменя Санстефанския мирен договор. А той почивал на „народната етнографска основа“ и по сравнително справедлив начин уреждал следвоенното положение на Балканите. Само че това не било по вкуса на „неприятелите на славянството“ Биконсфилд и Андраши, които изиграли решаващата роля за неговото унищожаване. Затова Съединението на Северна и Южна България е само първата крачка към възстановяването на естествените национални и политически права, след която неминуемо ще последва втора и трета. Вестник „Позор“ остро критикува австрийската политика и води задочна полемика с повечето виенски и будапещенски издания заради техните туркофилски тенденции. В духа на утвърдения журналистически модел всички политически събития да се разглеждат в перспективата на хърватските национални възжеления вестникът прави следната рекапитулация: „Съединението на българския народ, което тези дни беше извършено с един замах, за нас, хърватите, е не само утешително и поучително, но и полезно за успеха на нашите борби“.⁵

По-въздържан в критиката срещу официалната австро-унгарска политика, но все така изпълнен със симпатия към българите е и в. „Народне новине“. Основните тези, формулирани от другите вестници и очевидно възприемани безрезервно от цялата хърватска общественост, са валидни и за него: Съединението не е някакъв случаен бунт, а отдавна подготвяно дело, което би могло да изненада само Високата порта или някои европейски правителства; то е закономерен и логичен акт за възстановяване на естествени национални права; корените му са заложени още от Берлинския конгрес.⁶ „За българите всеки може да говори и мисли каквото си иска, но трябва да им се признае, че показаха голяма политическа способност“ – пише на първа страница в броя си от 18/30 септември „Народне новине“, като подчертава, че за това трябва да им се поклонят и приятели, и врагове. Вестникът прогнозира, че е възможно българите в Македония да въстанат с цел да се обединят с България, което неминуемо ще предизвика намесата на Сърбия и Гърция.⁷ Вестник „Народне новине“ също поддържа специална рубрика, в която следи събитията в България, като черпи информация от основните австро-унгарски и европейски издания.

Единственото по-сериозно разминаване във възгледите на основните хърватски политически сили спрямо Съединението на България се

⁵ Pozor, № 215, 21 септември 1885.

⁶ Narodne novine, № 215, 21 септември 1885.

⁷ Пак там, № 223, 30 септември 1885.

проявява, когато на 18/30 септември депутатът от Партията на правото Еразмо Барчич внася в Сабора (хърватския парламент) резолюция в подкрепа на българската кауза. Документът е подписан от 12 народни представители начело с правашкия лидер Анте Старчевич и по същество представлява официално поздравление до Народното събрание в София, редактирано в духа на вече изказаните по страниците на хърватските вестници чувства на искрено задоволство и братско въодушевление от Съединението. Резолюцията е подкрепена и от депутатите на Независимата народна партия. Сред мотивите за внасянето ѝ обаче се изтъква не само оценката на Съединението на България като справедлив и прогресивен акт по пътя на политическия, културния и материалния напредък на българския народ, но и неговото значение като първа крачка към окончателното освобождение и обединение на всички балкански народи от Алпите до Егейско и Адриатическо море. Това открито предизвикателство към австро-унгарското господство не може да остане незабелязано от мнозинството, което не позволява резолюцията да бъде допусната до гласуване.⁸

Макар Народната партия да изиграва решаващата роля за това, тя държи да подчертае чрез своя орган, че прави разлика между сърдечни чувства и политическа целесъобразност. Хърватският парламент не е компетентен да изказва мнение по въпроси на външната политика, но това с нищо не накърнява братските чувства на хърватите към българите. По този повод в. „Народне новине“ прави един от най-ласкавите отзиви за българите, които през 1885 г. могат да се прочетат в и без това щедрите на похвали хърватски вестници. Естествено, в контекста на всичко казано дотук, политическият коментар на официоза започва и завършва с думата „симпатия“ – ключово понятие от речника на човешката емоционалност:

Няма съмнение, че между хърватския и българския народ съществува необичайна симпатия: та кой не би уважавал надарен, трудолюбив и способен народ, който въпреки своите добродетели все пак е страдал под тежко потисничество през вековете? Кой не би уважавал такъв народ, толкова повече че в течение на тези столетия той не пропадна ни материално, ни духовно. Дори и в най-черните дни българският народ не се е отчайвал, а мълчаливо и страдалчески, с труд и учение, се е подготвял за по-добро бъдеще. Та има ли други такива народи като българския, които биха изпратили в различни европейски училища толкова младежи да се образуват на знания и умения? Дори да нямаше таква сродство по кръв и език между нашия и българския народ, ние пак щяхме да се радваме на неговото щастие и напредък, защото е почтен и достоен народ. Българският народ знае нашите чувства и разбира на-

⁸ Sloboda, № 222, 30 септември 1885.

шите симпатии; ценейки нашите чувства, той нито иска, нито очаква нещо повече от нас“.⁹

Скоро в рамките на хърватския интерес към Съединението на България се появява нов щрих. Още в края на септември 1885 г. трите основни партийни вестника внимателно започват да следят поведението на Сърбия. Първоначално те смятат, че политическа цел на нейните военни приготовления е Стара Сърбия (Косово). През октомври обаче противобългарските намерения на крал Милан вече стават очевидни и предизвикват негодуванието на цялата хърватска общественост. Лично водачът на Партията на правото Анте Старчевич излиза със статия във в. „Слобода“, за да изобличи сръбските намерения: „Освен това – пише той – войната против България не е справедлива, нито е нужна и полезна, а е срамна и вредна за самата Сърбия. България не е придобила нищо ново – сърцата на българите и досега бяха съединени, а сега се съединиха и явно, те и без това щяха да се съединят при първия удобен случай. Колко дълго може да се държи разединен един народ, който иска да се съедини, за последно се показва в Италия“.¹⁰

Когато на 2/14 ноември 1885 г. войната става факт, няма хърватски вестник, който да не осъди коварното нахлуване на сръбските войски в България и да не изобличи Сърбия като виновница за братоубийствената война. Не само опозиционният, но и проправителственият печат порицава поведението на Сърбия като акт на предателство срещу славянската взаимност и открито симпатизира на българите.¹¹

Българската победа при Сливница предизвиква втора мощна вълна от удивление и радост в Хърватия, която в скалата на политическата емоционалност надминава дори отзвукът от Съединението. В следващите дни вестниците „Слобода“, „Позор“ и „Народне новине“ подробно осведомяват своите читатели за българските победи, черпени от различни източници, включително и от собствените им кореспонденти. Вестниците се пълнят с подробности за Сливнишката битка и с възторг следят победоносния поход на българските войски през Драгоман и Цариброд до Пирот. Всички са единодушни, че само намесата на австро-унгарския посланик в Белград граф Кевенхюлер е спасила сърбите от пълен разгром. Интересна аналогия с Френско-пруската война от 1870-1871 г. прави в. „Народне новине“: тогава Франция нападнала с мотива, че германското обединение нарушило равновесието на силите в Европа; първоначално бойните действия се развивали в нейна полза и никой не се съмнявал във френската победа; накрая обаче германците триумфирали. „Историята често се повтаря“ – заключава вестникът,

⁹ Narodne novine, № 225, 2 октомври 1885.

¹⁰ Sloboda, № 245, 28 октомври 1885.

¹¹ Holjevac, Ž. Hrvatska javnost i novinstvo prema Srpsko-bugarskom ratu 1885. godine. – В: Българи и хървати през вековете. Т. 2. С.1, 2003, с. 162-163.

като по този начин косвено се оправдава за собствената си песимистична прогноза в началото на Сръбско-българската война.¹²

Със специфичните средства на своя жанр интерпретира войната и загребският хумористичен в. „Трийес“. Една „народна песен за ненародния Милан“ жлъчно осмива неуспешната военна кампания на Сърбия. По съдържание и композиция тя силно напомня на народното фолклорно творчество, избуяло по това време в България по същия повод. Издаваният във Вуковар в. „Сремски хрват“ пък обръща внимание, че хърватите трябва да си извадят сериозна поука от сръбско-българската война, тъй като утре самите те могат да се окажат жертва на агресивната великосръбска политика. „Трябва с особено внимание да следим сръбско-българската разпря, тъй като ще научим много, което да ни бъде от полза в бъдеще. Поучени от настоящите събития, лесно можем да се уверим, че сръбизмът е носител на завист и раздор, и ние трябва да се пазим от него“.¹³

С нескривана симпатия към българите следят развитието на войната и хърватските вестници в областите, които не съставляват част от хърватската бановина, а се намират под пряката политическа юрисдикция на Виена. Такива например са вестниците на хърватите от Истрия „Наша слога“, издаван в Триест, и органът на народняците в Далмация „Народни лист“, издаван в Задар. И двете издания остро порицават Сърбия и искрено се радват на българските победи при Сливница. Убеждението за „братоубийствената война“ и „неславянската политика на крал Милан“, отразено по страниците на тези вестници, очевидно е също толкова устойчиво и непоклатимо в съзнанието на истрийските и далматинските хървати, колкото и у техните сънародници в Банска Хърватия. Политиката на крал Милан впрочем е осъдена дори и от проправителствения немскоезичен в. „Аграмер Цайтунг“, издаван в Загреб. Единствен загребският сръбскоезичен в. „Србобран“ упорства в разпространяването на антибългарските тенденции, свойствени за официалната белградска политика.¹⁴

Отношението на хърватите към българското национално обединение не се ограничава само в рамките на съзерцателното благоговение и добронамереното любопитство, а намира и по-дейни форми за изява. Една от тях е събирането на парични средства в полза на ранените български войници. То се ражда спонтанно сред хърватското общество, без да е необходимо някой да апелира към неговите хуманитарни чувства, а пръв за получени суми в полза на българите съобщава в. „Слобода“ в броя си от 6/18 ноември. Краткото известие огласява, че са постъпили дарения „за българските юнаци, ранени от кръвожадното оръжие на

¹² Narodne novine, № 272, 26 ноември 1885.

¹³ Holjevac, Ž. Op. cit., s. 165–167.

¹⁴ Holjevac, Ž. Op. cit., s. 168.

изменниците на славянството и предателите на братството“.¹⁵ От следващия брой подписката се превръща в самостоятелна рубрика „За ранените български юнаци“, която нараства лавинообразно и за две седмици надхвърля 3000 форинта. За сравнение може да се посочи, че една друга благотворителна подписка, предназначена за пренасяне костите на хърватските национални герои от XVII в. Франкопан и Зрински от Виена в Загреб, която повече от година тече по страниците на „Слобода“, дотогава успява да събере само 2000 форинта.¹⁶

В началото на декември събраната от подписката сума е изпратена на БЧК в София и според неговите сметки възлиза на 5400 златни лева – двойно повече, отколкото даренията на холандския и белгийския Червен кръст, взети заедно, и повече дори от дарението на Славянското благотворително общество в Петербург. Частни дарения правят и отделни хървати, от които известност добива това на епископ Щросмайер – 200 форинта, изпратени лично на министър-председателя П. Каравелов.¹⁷

Макар публично да не взема страна по отношение на Сръбско-българската война, Щросмайер не остава равнодушен към съдбата на двата съседни южнославянски народа. Това, което не може или не желае да публикува във вестниците, той го споделя в частната си кореспонденция. Най-искрено католическият прелат е излял своите чувства пред стария си приятел Франьо Рачки, първия председател на Югославянската академия на науките и изкуствата в Загреб. В писмо, датирано на другия ден след примирието (17/29 ноември 1885 г.), той споделя: „Не мога да Ви кажа колко се радвам, че под защитата на Божието провидение праведното дело на българите победи. Това е ръка божия! Така беше разбит чуждият, противен на славянството замисъл. Така и нашите намерения победиха“.¹⁸ Още по-изразително Щросмайер застава на страната на българската кауза в писмото си от 30 ноември/11 декември с.г. „Слава Богу, че българите победиха – пише той на Ф. Рачки. – В тяхната кауза преобладаваха честността, християнският закон и чистото славянско дело; в сръбската кауза бе вкоренено крайното безчестие, неморалността и маджарската омраза против славянството. Българските победи са и наши победи“.¹⁹

Хърватската подкрепа за българите във войната през 1885 г. намира почва за изява и по линията на Червения кръст. Мнозина лекари и студенти по медицина изявяват желание да заминат за България,

¹⁵ Sloboda, № 263, 18 ноември 1885.

¹⁶ Пак там, № 273, 30 ноември; № 274, 1 декември 1885; № 294, 28 декември 1885.

¹⁷ Юринич, С. Йосип Юрай Щросмайер. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Т. 22-23. С., 1906-1907, с. 64.

¹⁸ Korespondencija Rački – Strossmayer. Т. 3. Zagreb, 1930, s. 199.

¹⁹ Ibid., s. 199.

но австро-унгарските власти не им издават визи. Все пак единият от двамата лекари в австрийската военна болница, организирана в края на 1885 – началото на 1886 г. в Софийските артилерийски казарми, е хърватин – д-р Линардич.²⁰

Друго поле за изява на българолюбивите си чувства хърватската общественост намира в подпомагането на българските студенти, които тогава се стичат от цяла Европа, за да участват като доброволци във войната. Хърватското академично дружество „Звонимир“ във Виена служи като координационен център за съсредоточаването на студентите от западноевропейските университети в австрийската столица. На 10/22 ноември то организира и финансира изпращането на над 70 български студенти. Още по-грандиозна манифестация, превърнала се в общоградски празник, е организирана по повод изпращането на седмината български студенти от Загреб на другия ден. Патриотичните чувства, пламнали в душите и сърцата на участниците в това изпращане, раждат и най-висшата форма на изява на хърватската солидарност с България и българите – саможертвата. Хърватите, които сами копнеят за свобода и собствена държава, не закъсняват да излъчат и доброволци, които да се бият с оръжие в ръка за справедливата българска кауза. Явяват се мнозина желаещи, но само трима от тях успяват да осъществят намерението си и то благодарение на обстоятелството, че са заварени от войната в България.²¹

Първото място в списъка на хърватските доброволци в българската армия по време на Сръбско-българската война по право и по достойнство принадлежи на Крунослав Херуц, специалния кореспондент на в. „Слобода“ в България, който през 1885 г. най-много допринася за ескалацията на българолюбивите чувства на хърватското общество. Неговите дописки за Съединението и Сръбско-българската война имат обема на солидна академична монография и стойността на страстна пледоария в полза на българската национална кауза. При това неговите свидетелства са обективни, непосредствени и от първо лице.

Крунослав Херуц пристига в България през пролетта на 1885 г. като политически беглец, преследван от австро-унгарската полиция, и отсяда в София в дома на своя приятел от Загребския университет Любомир Милетич, бъдещия професор и международноизвестен филолог и славист. Първоначално Херуц гледа на България само като на кратка спирка по пътя към Русия, негова отколешна мечта. Затова главна задача в дневния му ред е да се снабди с авторитетни препоръки пред славянофилските кръгове в Москва и Петербург. Докато ги чака, той упражнява езика, изучава страната, навлиза в нейните вътрешни

²⁰ Съставянето на българското дружество от Червения кръст и дейтелността му в последната Сръбско-българска война. С., 1887, с. 63.

²¹ Елдъров, С. Хърватите и българското национално обединение през 1885 г. – Македонски преглед, 2005, № 3, с. 41.

и външнополитически проблеми. Вероятно така му хрумва идеята да сътрудничи на правашкия орган „Слобода“ с дописки от България. Кореспондентското му поприще е улеснено от широките контакти, които младият хърватски политически емигрант си създава в България. Той има достъп до Петко Каравелов, Стефан Стамболов, Драган Цанков и П. Р. Славейков, т.е. до министър-председателя, председателя на Народното събрание и основните партийни водачи.

Херуц не подписва дописките си от България, както и редакцията на правашкия официоз не разкрива неговата самоличност. Причината е ясна – той е политически беглец. Първата му дописка е публикувана на 5/17 юни 1885 г. и разказва за откриването на втората извънредна сесия на IV Обикновено народно събрание. В следващите три месеца той изпраща общо 16 дописки. Освен на вътрешнополитическите проблеми, Херуц обръща внимание на положението на българското население в Македония и първите опити за организиране на четническа борба. Сред журналистическите му успехи се откроява пространно интервю с П. Каравелов, взето у дома на министър-председателя.

Точно когато Крунослав Херуц се кани да замине за Русия, в България се разиграват събития, които удължават престоя му с цяла година.

Още на 6/18 септември вечерта, след като участва в големия митинг в София по повод Съединението, Херуц тръгва пеш за Пловдив. На 8/20 с.м. кореспондентът на „Слобода“ изпраща първата си телеграма от бившата източнорумелийска столица, а в следващите дни пише дълги „Писма от България“, които разкриват интересни подробности за осъществяването на съединистката идея и за настроенията на хората. В тях, както и в другите си дописки от страната, той се проявява не само като политически наблюдател, но и като добър белетрист.

Избухването на Сръбско-българската война на 2/14 ноември 1885 г. заварва Крунослав Херуц в Пловдив. Още на другия ден той тръгва с първите дружини на южнобългарската милиция към сръбската граница, като по пътя решава, че ще бъде по-полезен на българската кауза с пушка, отколкото с перо. Едва пристигнал в София, Херуц постъпва в Партизанския отряд на майор Коста Паница, един от героите на Съединението, с когото се запознава още при пристигането си в бившата източнорумелийска столица. Майор Паница не се поколебава да приеме хърватския кореспондент, като дори му поверява длъжността на личен секретар и ординарец. Крунослав Херуц споделя целия боен път на отряда от София до Пирот. В обобщителния доклад на майор Паница името му е споменато на три пъти редом до най-активните участници в боевете с атестацията „герои“. От доклада става ясно, че на Херуц е гласувано доверие в най-решителната фаза на боевете да командва отделни подразделения. На 14/28 ноември 1885 г. отрядът на майор Паница пръв от всички български части влиза в Пирот. По-късно е изпратен в Северозападна България, за да охранява границата от ново сръб-

ско нахлуване. Крунослав Херуц неотлъчно следва своя командир и за дълъг период преустановява кореспондентската си дейност. Едва през декември той намира време да изпрати нови дописки до в. „Слобода“, в които подробно описва бойните действия, в които е участвал.

Кореспонденциите на Херуц във в. „Слобода“ (от началото на 1886 г. преименуван на „Хърватска“) и особено участието в отряда на майор Паница му спечелват заслужена слава в България. Той е награден с кръст за храброст, името му често се споменава във вестниците, приятелите му се умножават. Най-голямото признание обаче идва по един неочакван начин – Крунослав Херуц се превръща в прототип на драматургичен герой. Литературното си превъплъщение дължи на Никола Живков – учител, педагог и публицист, придобил по-голяма известност със своите популярни театрални произведения и най-вече като автор на текста на българския национален химн „Шуми Марица“. В края на 1885 и началото на 1886 г. той написва и издава четири драми за Съединението и Сръбско-българската война. Една от тях – „Прощавам го! За робите по Сръбско-българската война“ – е посветена на хърватските вестници „Слобода“ и „Позор“ заради тяхната защита на българската национална кауза, както и лично на Херуц затова, че „с оръжие и с перо брани народа ни“.²²

В Сръбско-българската война за българската кауза се бият и други хърватски доброволци. Един от тях е студентът Рак Ушел, участник в Сандровската ученическа чета, която се отличава в боевете при Белоградчик и Гайтанци. Със своята известност изпъква и името на хърватски доброволец в българската армия Степан Юринич, тогава гимназиален учител, а впоследствие първият професор и ректор на Софийския университет. Той участва във войната в състава на 4-та рота на Оряховската опълченска дружина. По всяка вероятност във войната да са участвали още Драгутин Карл Валтер – хърватски публицист, който тогава живее в Русе и е председател на Българо-македонското благотворително дружество, а няколко години по-рано е сред ръководителите на Кресненско-разложкото въстание, и Иван Ловрич – родом от Сисак и словослагател в Държавната печатница в София, който също изпраща телеграми и дописки до хърватски вестници.²³

Хърватският интерес към България и българите, възпламенен от Съединението и Сръбско-българската война, продължава да е все така жив и изострен и през следващата година. За това свидетелстват някои културни инициативи, родени тъкмо от него. Една от тях е стихосбирката с произведения на български поети, преведена и публикувана от

²² Елдъров, С. Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите. С., 2005.

²³ Елдъров, С. Хърватски доброволци в българската армия по време на Сръбско-българската война през 1885 г. – Военноисторически сборник, 2005, № 3, с. 12–16.

Аугуст Харамбашич. Известният хърватски поет, който до края на живота си остава най-искрен приятел на България, е включил в сборника си 39 стихотворения на Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Стефан Стамболов, Иван Вазов и др. Това е първото по-цялостно представяне на българската поезия в Хърватия.²⁴

Друго събитие с културно значение през 1886 г. е появата на сп. „Балкан“, което има обществено-литературна насоченост и отделя значително място на българската тема. В това издание сътрудничат едни от най-популярните навремето общественици, писатели, поети, публицисти и художници, политически клонящи към Партията на правото и Независимата народна партия, сред които изпъкват имената на Аугуст Харамбашич, Йован Хранилович, Мартин Ловренчевич, Еразмо Барчич, Фран Фолнегович и др. За програмата на списанието най-добре говори гравюрата на титулната страница, дело на известен художник: две девойки, които си подават ръка на фона на изгряващо зад планината слънце; едната в българска носия и с гола сабя в дясната ръка; другата в хърватско народно облекло и с разтворена книга в лявата ръка. Според визията на художника, изглежда тогава споделяна от цялото хърватско общество, това е персонифицираният образ на сестринската любов и взаимност между двата народа, на които принадлежи бъдещето на Балканите – България със силата, Хърватия с мъдростта.²⁵

Вдъхновен от националните успехи на българите, през пролетта на 1886 г. известният хърватски художник Никола Машич започва работа по картината „Розобер в България“. Хърватската общественост обаче дотолкова е пристрастена на българска тема, че дори един чисто творчески акт лесно се превръща в политическа кауза. Чрез посредничеството на епископ Йосип Юрай Щросмайер художникът се обръща с молба към българското правителство да му изпрати образци на народни носии от Котленско. Лично министър-председателят Петко Каравелов откликва на молбата.²⁶ Още преди картината да бъде завършена, ателието на Мишич е посетено от специален сътрудник на сп. „Балкан“, за да запознае нетърпеливите читатели докъде е стигнала работата по творбата. Описанието на картината е любопитно от гледна точка на вложени в нея политически подтекст.

Платното на Мишич изобразява две девойки на фона на красиво розово поле. Едната е русокоса, с хубаво лице от „изразено славянски тип“ и чист, невинен поглед, който излъчва едновременно тъга по потиснатата родина и надежда за бъдещата ѝ по-щастлива съдба. Другата е чернокоса и подава на първата набраните рози, която ги поема с отправени към небето очи. В контекста на описанието става ясно, че

²⁴ Bugarske pjesme. Preveo August Harambasić. Zagreb, 1886.

²⁵ Balkan, 1886, № 2, s. 15.

²⁶ Korespondencija Rački - Strossmayer..., s. 444.

русокосата девойка символизира Хърватия, а чернокосата – България. Розите пък са ключ за разбиране на цялата картина. „Това са розите на свободата, розите на народното щастие, които България вече е набрала, надяваме се, че и Хърватия ще ги набере“ – завършва изкуствоведческият си анализ сътрудникът на сп. „Балкан“.²⁷

Хърватските симпатии към българския народ, подкрепата на българската национална кауза и многобройните примери на съпричастие по време на Сръбско-българската война не остават незабелязани в България. По този повод в началото на декември 1885 г. в. „Търновска конституция“ изрично подчертава: „Братята ни хървати тъй искрено се интересуват от нашето свято дело и тъй многовидно изказват симпатиите си към нас, щото ние не можем да не се възхищаваме от тяхното скъпо за нас приятелство и дълбоко да не ценим братските им усилия, с които те настояват при твърде незавидните си средства що-годе да помогнат и на нашите болни и ранени юнаци“.²⁸ Тази оценка може да се приеме и за официално българско становище, тъй като вестникът на практика е орган на правителството на Петко Каравелов. Още по-горещо и емоционално в. „Търновска конституция“ изказва благодарност към хърватите от името на целия български народ през януари 1886 г.:

„Ще го кажем с гордост: когато бяхме в тежка минута, когато всички се отвърнаха от нас, ний чухме едно искрено сърце да тупа още за нас, ний видяхме още искрени сълзи да текат за нас: това сърце и тези сълзи бяха на хърватския народ. А когато течаха тези братски сълзи и тупаше туй братско сърце, съдбата свърза яко хърватите и българите и им посочи призванието. Но не е само това: на нашите полета рамо до рамо с нашите момци се сражаваха юнашки братя хървати и те проляха кръв за скъпата и мила българска свобода. Ний не сме благодарили още за това, па и не можем да благодарим с думи, защото те минутно изчезват: българите обичат да благодарят само с дела, а от благодарността на думи се отвърщат, както се отвърщат от тиранията. Българите забелязват в паметта си един дълг към братята хървати и ще се считат най-щастливи тогава, когато моментът ще ги повика да им се отплатят с жертвите, които са пиедестал за свободата, която толкова желаем да изгрее и над Хърватия. Братята хървати, които усещат силно връзката на съдбата, пружат ръка да се свържем по-яко и по дух“.²⁹

²⁷ Balkan, 1886, № 6, s. 111.

²⁸ Търновска конституция, № 186, 8 дек. 1885.

²⁹ Търновска конституция, № 3, 15 януари 1886.

ЕВРОПЕЙСКАТА ПРЕСА И СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В ОБРАЗИ

Петко Георгиев

Историческите извори, като практически резултати от дейността на човека, са основите на всяко изследване, имащо за цел конструиране на подредена историческа картина. Способността да се определят обемът, важността и ценността на информацията, съдържаща се в даден исторически извор, зависи както от нивото на компетентност, така и от професионалната подготовка на съответния изследовател. Професионалното боравене с документалистика е в основата на това дали един документ ще бъде обект на анализ и дешифриране, или ще бъде маргинализиран.

Няма да е пресилено, ако кажем, че „професионалните историци“ често пренебрегват визуалните нагледни документи за сметка на текстовите такива. Остава съмнението, че родните изследователи рядко прибягват към културологичен коментар върху образа като основен сегмент в епохата на „тотална визуализация“.

През последните години едно от основните изследвания, показващо ни промяната от „култура на текста“ към „култура на картината“, е това на философа Вилем Флусер. Той ни дава повод за съмнение, което би разрушило стереотипите на възприятието. За него представата, че фотографската снимка по същество е огледална симетрия на действителността, пречи да вникнем по-дълбоко в нейната природа, да я разгледаме отвъд изобразеното на повърхността ѝ. За споделящите подобна „наивна“ представа, според Флусер, необходимостта от дешифриране на снимката е сведена до „безсмислена мисловна гимнастика“.¹ Вменената обективност на техническата фотографска картина – отразяваща и пресъздаваща, е предимно илюзорна. Тази обективност обаче не е константна така, като не е константна и единна философията на възприемане на снимката. Най-голямата опасност при извличане на информация за старите фотографски снимки е те да бъдат „повърхностно разбрани“² – единствено и само като двуизмерни значещи повърхности.

¹ Флусер, В. За една философия на фотографията. Пловдив, 2002, с. 39.

² Пак там, с. 8.

Съединението на българите и фотографите

За Съединението на Княжество България и Източна Румелия има изписани стотици страници. През годините са издавани редица книги, сборници и монографии, подготвяни са нарочни библиографии и описи. Не липсват изследвания, свързани и с фотографските и нагледни документи от този период, издания, притежаващи обзорен характер, в които не е залегнало анализирането и разшифроването на изобразеното.³

Познавайки най-стария организиран библиотечен фонд от „Портрети и снимки“ в страната, а именно този в Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив, както и описите на други архивно-документални хранилища, бихме могли да обобщим, че отсъстват фотографски документи, съдържащи „синхронна информация“ от самото събитие. Няма да е пресилено, ако кажем, че и до днес не е известна фотографска снимка, направена в деня на Съединението – 6 септември 1885 г. Тук не говорим за статични – студийни, групови и единични портрети на известните дейци от онзи период, за които се предполага, че са направени непосредствено след събитието. Въпреки че по това време в Пловдив твори един от най-добрите фотографи – Димитър Кавра, липсата на негови фотографии на открито бихме могли хипотетично да обвържем с нагнетената етническа и верска ситуация в Пловдив, свидетелства за което не липсват.⁴ Схващането на Ружа Сименова, че липсата на снимки на събитията от мига на тяхната кулминация по време на Съединението са следствие от несъвършенството на фотографската техника⁵ е неприемливо, имайки предвид богатото фотодокументално наследство на Д. Кавра отпреди 1885 г.

Бихме могли да отбележим, че Кавра за втори път изпуска възможността да документира непосредствено важен исторически момент. Първият път е по време на Априлското въстание.

Вземайки предвид идеите на епохата, *че присъствието на фотоапарата (респективно и на фотографа) прави времето интересно и изпълнено с моменти, заслужаващи да бъдат заснети, автоматично добиваме усещането, че всяко събитие, каквото и да е от морална гледна точка, дори да е „било изиграно и режисирано“, е важно и поради това, че е било запечатано.* Липсата на „фотографския обектив“ и „запечатания“ кулми-

³ Симеонова, Р. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885–1895. Обзор на фотографски материали, съхранявани в сбирка „Портрети и снимки“. С., 1985; Немски, Н. Съединението. 1878–1885. Пловдив и Пловдивският край в борбата за съединението на Южна със Северна България. С., 1972; Станчев, Д. Съединението. Пловдивският край в борбата за съединение на Южна със Северна България 1878–1885: Албум. С., 1985.

⁴ Андонов, Ив. Съединението. Пловдив, 1929.

⁵ Симеонова, Р. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885–1895..., с. 5.

национен връх на този исторически момент създава вакуум, който много скоро е запълнен с „фабрикувани“ художествени картини, гравюри и щампи на европейски и наши художници и фотографи, които охотно илюстрират героичното събитие и го тиражират.

Европейската преса и Съединението

През 2005 г. излезе от печат двуезичният албум „Историческата 1885 в гравюри. Съединението и Сръбско-българската война отзвук в европейския печат“ под редакцията на Владимир Балчев. В изследването, представляващо летопис на Съединението и последвалата го война, са публикувани любопитни гравюри, поместени в европейската преса през същата съдбовна 1885 година. Съставителите на албума ни предлагат колекция от групови и единични рисувани портрети на лица, гравюри на събития и места на памет, публикувани в европейски периодични издания като – „The Graphic“, „L'Illustration“, „Le Monde Illustre“, „The Illustrated London News“, „L'Univers Illustre“, „Нива“, „Всемирная иллюстрация“ и др.

Характерно за всички издания е историческата правдивост, с която са показани участниците в събитията, като с особено внимание е подхотено при илюстрациите на Княз Александър I Батенберг, образът на когото е старателно прерисуван от фотографски образци. Вестниците „The Graphic“ и „L'Illustration“ също използват популярни фотографии на Гаврил Кръстевич, дело на Д. Кавра. С добре конструирани студийни фотографии, художниците на илюстрираните списания пренебрежително онагледяват, по техни думи: „изгоненият османски губернатор на Источна Румелия“.⁶ Предполага се, че по-късно и самият Кавра използва една от снимките на Гаврил Кръстевич в цял ръст в разкошен салон (фиг. 1), като я ретушира, поставяйки пашата – сам, прогонен и изоставен в страховитата зимна гора (фиг. 2).⁷

Образите на Недялка Шилева⁸, наречена от „Le Monde Illustre“ – „Румелийската амазонка“, и Продан Тишков – Чардафон също са прерисувани от фотографии на Димитър Кавра.⁹

Захари Стоянов, кап. К. Паница, Д. Ризов и Ив. Андонов в тиражираната след съединението снимка на Д. Карастоянов, популярна с наименованието „Заседанието на БТЦРК (държано в с. Дермен-дере на 25 юли 1885 г.), в което се планира извършеният вече преврат за съединението на двете Бългрии и се написа прокламацията“¹⁰, е прерисувана на страниците на „L'Illustration“ от 7 ноември 1885 г. в сравнителна точност и простота (фиг. 3 и 4).

⁶ Историческата 1885 в гравюри. Пд., 2005, с. 43.

⁷ НБИВ Ф I 277

⁸ НБКМ С 384.

⁹ Историческата 1885 в гравюри. Пд., 2005, с. 48.

¹⁰ НБИВ Ф III 11

Интересна е една обща снимка¹¹ на гр. Пловдив с моста на река Марица, дело на Д. Кавра. Панорамата е прерисувана от художниците на „The Graphic“ и издадена на 10 октомври 1885 г. Новото е, че в гравюрата са добавени конници, преминаващи по моста на Марица, определени от авторите като „навлизащата в града „Голямоконарска чета““. ¹² Не е необходимо да казваме, че по фотографии на Д. Кавра, скицирани от О. Льо Фре и нарисувани от Жерарден в „Le Monde Illustre“ излиза още цяла поредица гравюри от събитията в Пловдив¹³, като това е маркирано и уловено от авторите на албума. Най-малко са коментирани гравюрите, посветени на посрещането на княз Александър I в Пловдив (фиг. 5 и 6), на които тук отделяме внимание.

На първо място се забелязва огромната прилика между рисунката на Р. Межанел, публикувана в „Le Monde Illustre“ от 17 октомври 1885 г., и гравюра със същия сюжет, публикувана във в-к „The Graphic“ от 26 септември с.г. На пръв поглед единствената разпознаваема фигура е тази на Княз Александър, заобиколен от приветстващи го пловдивски граждани. Лесно се констатира, че ескортиращите го офицери и при двете гравюри са с идентични униформи и лица. Архитектурният ансамбъл е различен и нетипичен за следосвобожденския Пловдив. В Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив са запазени оригинални снимки, представляващи общи изгледи на града от Димитрий Ермаков и Димитър Кавра, от които бързо се придобива обща представа за архитектурата на града в онова време. При гравюрата в „The Graphic“ се открояват и фигурите на мъж в шопска носия и родопчанка, публикувани на 10 октомври 1885 г. в същия вестник, като изображения, носещи наименованието „български типажи“ по фотографии на Е. Кайе.¹⁴ При по-задълбочен преглед на гравюрите обаче се открояват три идентични фигури, присъстващи и на двете гравюри. Двама мъже с лули, единият с тюрбан, другият с калпак и мъж с турско-арнаутско облекло и препълнен от оръжия силах.

След направената справка беше установено, че тези типажи са прерисувани от фотографски снимки на известния османски фотограф Паскал Себах, публикувани в албума „Les costumes populaires de la Turquie en 1873“. Албумът е достъпен онлайн, на сайта на Библиотеката на конгреса на САЩ.¹⁵ В албума разпознатите модели носят следно-

¹¹ Оригиналят на Д. Кавра се пази в РАМ – Пловдив.

¹² Историческата 1885 в гравюри. П., 2005, с. 46.

¹³ Пак там, с. 47–50.

¹⁴ Пак там, 24–26.

¹⁵ Osman Hamdi Bey and Marie de Launay. Les costumes populaires de la Turquie en 1873. Прегледан на: 05.07.2015. Достъпен от: <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3g11847//>

то описание – Studio portrait of models wearing traditional clothing from the province of Andrinople (Edirne), Ottoman Empire. Описаните лица са представени като: 1. Конник мюсюлманин от Филибе; 2. Българин от Коюнтепе; 3. Българин от Ахъчелеби (фиг. 7).¹⁶ На гравюрата, публикувана в „The Graphic“, се забелязва и фигура на млада жена в селска носия, в албума е открита идентична снимка на модел с описание – българка от Скутаре.¹⁷

Изгъкнатото по-горе не се нуждае от коментар. Остава съмнението, че както преди, така и сега западният изследовател и журналист би илюстрирал всяко събитие от „Европейска България“ с образи от далечния и неясен Ориент, тъй като за него може би това е едно и също нещо.

Интерпретирайки в заключение Цочо Бояджиев, който говори за фотографския архив като „за празен гроб, като място за съхранение на нещо, което е било, което някога се е случило, но е безвъзвратно отминало и травматично загубено“¹⁸, ние бихме могли да отнесем тези негови съждения не само до фотографията, но и до нагледните документални материали въобще. Изображението като цяло се обуславя от тази празнота и то не би могло да бъде разчетено без археологията на припомнянето. Като цяло изображението е по-скоро повод за активиране на паметта, защото по същество основната му функция е да бъде пазител на спомени. Бояджиев ни дава и друг пример – с непознато лице от нечий семеен портрет, което по никакъв начин не би активирало припомняне, дори и това лице да е наш родственик. Това определено предизвиква разсъждения и върху собствената ни национална галерия от образи.

Интересно е, че повечето хора отказват да възприемат образа на Христо Ботев с брада тип „кагинарче“, Васил Левски като дякон с рядка брада и расо сред тълпа от ученици при Йоаким Груев, Панайот Хитов с бомбе, а Георги Раковски с бакенбарди. Това означава само едно – ние помним определени снимки на съответните лица, одобрени и тиражирани. Ние не помним лицата, ние помним конкретните снимки, гравюри и щампи. Ботев е бил един и същ, независимо дали е със или без брада.

Оттук следва да заключим, че нагледните материали не са просто непосредствени пазители на спомена, поради факта, че паметта се стреми да удържи един интегрален и изчерпателен образ, благодарение на

¹⁶ Studio portrait of models wearing traditional clothing from the province of Andrinople (Edirne), Ottoman Empire. Прегледан на 05.07.2015. Достъпно от: <http://www.loc.gov/pictures/item/2004666970/>

¹⁷ Studio portrait of models wearing traditional clothing from the province of Andrinople (Edirne), Ottoman Empire. Прегледан на 05.07.2015. Достъпно от: <http://www.loc.gov/pictures/item/2004666971/>

¹⁸ Бояджиев, Ц. Философия на фотографията. С., 2014, с. 226–227.

конструктивното съдействие на въображението. Можем да кажем, че не би трябвало да се задоволяваме от това да разглеждаме (и изучаваме) старите снимки и илюстрации непосредствено, без допълнителна информация, без добавен разказ, биография. За да възприемем адекватно изображението, се изисква непременно възстановяване на историческия контекст. Този контекст може да ни бъде предоставен от документалния архив, който функционално не само съхранява, но и би могъл да конструира разказ за дадената снимка.

▲ Фиг. 1. Д. Кавра. Гаврил Кръстевич паша

▲ Фиг. 2. [Кавра, Д.] Гаврил Кръстевич паша – „6-й септемврий 1885 година“

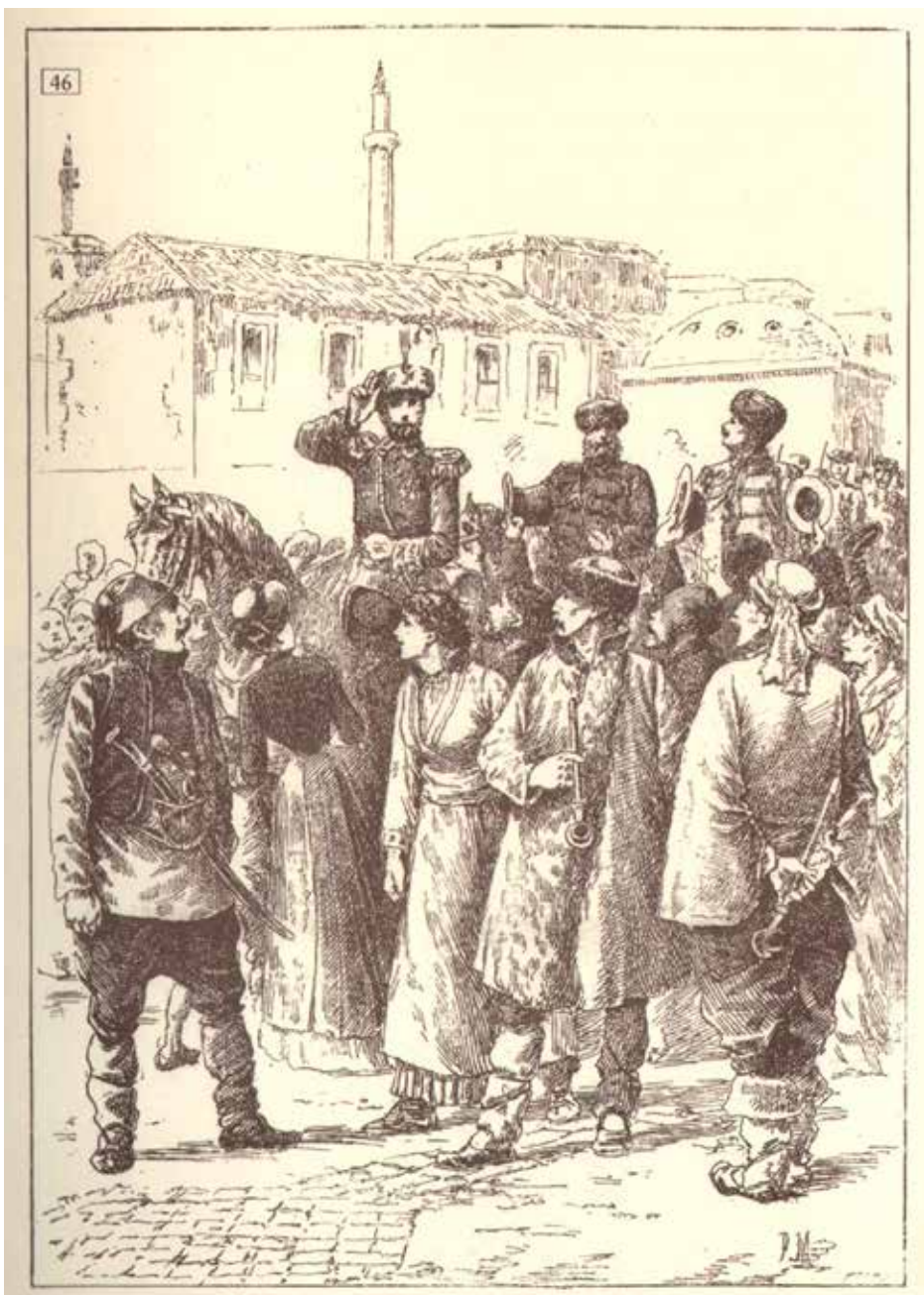
▲ Фиг. 3. Карастоянов, Д. Заседанието на БТЦРК. 1885

▲ Фиг. 4. Членовете на Тайния български комитет за Съединението – 17 септември. Гравюра в „L'Illustration“ бр. 2228 от 7 ноември 1885

▲ Фиг. 5. Кризата в Източна Румелия. Княз Александър Български влиза във Филиппопол начело на българската кавалерия. Гравюра в „The Graphic“, бр. 826 от 26 септ. 1885

▲ Фиг. 6. Посрещане на Княз Александър I в Пловдив. Рисунка от Р. Межанел публикувана в „Le Monde Illustré“, бр. 1490 от 17 окт. 1885

▲ Фиг. 7. Себах, Паскал. Студийни портрети на модели, носещи традиционни за Одрински санджак облека. 1873

НАЦИОНАЛНАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
**„СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ
ОТ 1885 г. – 130 ГОДИНИ ПО-КЪСНО“**

Българска
Първо издание

Съставители: *Стефан Шивачев, доц. д-р Василка Танкова*

Научен редактор *доц. д-р Василка Танкова*

Художник на корицата *инж. Галя Димитрова*

Коректор *Красимира Ангелова*

Подготовка за печат *Тафпринт ЕООД*

Формат 32/70/100, печатни коли 9

ISSN - 1311 – 9133